

О.М. Марченко

**ПРАКТИКУМ
із загальної етнографії**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ПРАКТИКУМ

із загальної етнографії

Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Укладач: О.М. Марченко

Кропивницький – 2019

**УДК 39 (072)
П 69**

Практикум із загальної етнографії. Навчально-методичний посібник для студ. вищ. навч. закладів. – Укладач: О.М. Марченко. – Кропивницький, ПОЛІМЕД-Сервіс. – 2019. – 159 с.

Рецензенти:

Парсамов С.С., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії ЦДПУ імені В.Винниченка.

Проскурова С.В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ЦДПУ імені В.Винниченка.

Навчально-методичний посібник складається з 16 тем, кожна з яких поділена на окремі блоки: план семінару, питання й завдання для самостійної роботи, що включають підготовку конспекту відповідей, складання схем, заповнення таблиць, малювання карт та інше, тематика доповідей та повідомлень, список рекомендованої літератури, методичні рекомендації, термінологічний словник, тести для самоконтролю.

Практикум рекомендований студентам вищих навчальних закладів, а також буде корисним для викладачів та вчителів історії, географії, усіх тих, хто цікавиться етнографією народів світу.

Затверджено на засіданні методичної ради
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка.
Протокол № 5 від 24 квітня 2019 року.

© О.М. Марченко

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ТЕМА 1. Теоретичні проблеми курсу «Загальна етнографія».....	7
ТЕМА 2. Розвиток етнографічної науки. Сучасні етнічні процеси.....	21
ТЕМА 3. Класифікації народів світу.....	34
ТЕМА 4. Етнографічна характеристика народів Західної Європи.....	40
ТЕМА 5. Етнографічна характеристика неслов'янських народів Східної Європи.....	47
ТЕМА 6. Етнографічна характеристика росіян і білорусів.....	57
ТЕМА 7. Етнографічна характеристика західних слов'ян.....	68
ТЕМА 8. Етнографічна характеристика південних слов'ян.....	77
ТЕМА 9. Етнографічна характеристика народів Африки.....	89
ТЕМА 10. Етнографічна характеристика народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.....	95
ТЕМА 11. Етнографічна характеристика народів Південної та Південно-Східної Азії.....	105
ТЕМА 12. Етнографічна характеристика народів Східної Азії.....	114
ТЕМА 13. Етнографічна характеристика народів Сибіру та Північної Азії.....	121
ТЕМА 14. Господарсько-культурні типи доколумбової Америки.....	127
ТЕМА 15. Державні утворення Америки в доколумбову епоху.....	137
ТЕМА 16. Етнографічна характеристика народів Австралії та Океанії.....	146
Список використаної літератури.....	153

ПЕРЕДМОВА

Сьогодні у світі налічується понад 4000 етнічних спільнот. З огляду на неоднорідність соціально-економічних, культурних, етнічних і демографічних процесів вони суттєво різняться за чисельністю, рівнем розвитку та умовами життя. У зв'язку з цим виникають міжетнічні конфлікти, напруженість, непорозуміння. Усе це часто є породженням стереотипного сприйняття інших народів, їхньої культури, поведінки, плодом ментальної упередженості, масового соціального невігластва. Ось чому науково-практичні знання з етнографії народів світу є актуальними й необхідними для сучасної людини ХХІ століття.

Серед навчальних курсів вищої педагогічної освіти особливе місце займає навчальна дисципліна “Загальна етнографія”, яка покликана дати студентам системні знання про походження, етнічну історію народів світу, особливості їхньої традиційно-побутової культури, занять, соціальний устрій, сімейно-шлюбні відносини, духовну культуру, сучасні етнічні процеси в регіонах світу.

Вивчення цих проблем зумовлено суто практичними вимогами до якості підготовки високопрофесійних фахівців. Майбутні вчителі історії, географії, використовуючи матеріали практикуму, зможуть ефективніше, ґрунтовніше подавати уроки учням із відповідних дисциплін, сприятиме організації та проведенню ними факультативних уроків з етнографії. Завдання навчально-методичного видання якраз у тому й полягає, щоби дати студентам необхідні етнологічні й етнографічні знання, які можуть бути корисні в їхній професійній діяльності та практичному житті.

Для того щоб етнографічні знання набули широкого поширення серед українського товариства, потрібні умови для їх трансляції через систему освіти, засоби масової інформації, особисті контакти, туристичну, рекреаційну діяльність. Для формування в студентів гуманітарного світосприйняття, з культурної точки зору толерантного світогляду молодій особистості й необхідні такі практикуми.

Дослідження культури, звичаїв, обрядів народів світу в даний час залишається однією з основних частин історичного знання. Важливим залишається питання взаємодії, співіснування культури певних етносів з іншими відмінними типами етнічних культур. Проблемою для дослідження науковців є також проведення порівняльної характеристики, визначення спільних і відмінних рис традиційних та модернізованих, сучасних культур, аналіз їх структурних особливостей, вивчення змісту, форм, проявів різноманітних обрядів, звичаїв та ритуалів. Усе це дасть змогу глибше зрозуміти своєрідність кожної з культур окремих народів.

Шістнадцять тем практикуму за тематикою і змістом відповідають вимогам програми навчального курсу із “Загальної етнографії”, передбачених Міністерством освіти і науки України. За структурою теми співвідносяться з навчальними посібниками, виданими О.М. Марченком: “Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Друге видання, перероблене й доповнене. – Кіровоград, 2009” та “Загальна етнографія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Друге видання, перероблене й доповнене. – Кіровоград, 2010”.

Основні форми вивчення курсу “Загальної етнографії”: лекції, семінарські заняття, самостійна робота над джерелами та рекомендованою

літературою, консультації, підготовка рефератів, презентацій, доповідей та виступи з ними.

Лекції є провідною формою навчального процесу. У них викладається зміст предмету, розкриваються проблематичні й важливі питання курсу. На семінарських заняттях поглиблюються ті знання, що були отримані на лекціях та під час самостійної роботи з рекомендованою літературою. У процесі обговорень тих чи інших питань з'ясовуються складні й неоднозначні питання навчальної дисципліни. Самостійна робота студента в комплексі з іншими формами навчання забезпечує глибоке вивчення та всебічне освоєння ним матеріалу предмета "Загальна етнографія". Уважне читання й опрацювання передбачених до кожного семінарського заняття рекомендованої літератури є обов'язковою умовою під час вивчення дисципліни.

Готуючись до семінарського заняття, студенти повинні уважно прочитати запропоновані до обговорення питання, ознайомитися зі списком рекомендованої літератури, проаналізувати методичні рекомендації до теми, у яких вказується порядок виконання завдань, підготовка відповідей на питання семінару, при необхідності – скласти план і конспект свого виступу.

До кожної теми пропонується готувати реферативні роботи, повідомлення з цікавих і суперечливих питань "Загальної етнографії" з подальшим їх обговоренням. За кожною темою також подаються: питання й завдання для самостійної позааудиторної роботи, які передбачають скласти конспект відповідей, заповнити таблиці, схеми, нанести на контурну карту певну інформацію, підготувати порівняльні характеристики окремим етнографічним явищам та фактам; короткий термінологічний словник, який допоможе студентам краще засвоїти поняття й терміни навчальної дисципліни; тестові завдання для самоконтролю для закріплення необхідних умінь і навичок, компетентностей, отриманих студентами під час аудиторної роботи.

Грунтовна підготовка до заняття – важлива умова його ефективності, активної участі в обговоренні питань усіх студентів. Це дає змогу студентам поповнити свої знання новими для них фактами й висновками з виступів їх товаришів чи викладача.

Цей практикум створений у такий спосіб, щоби допомогти студентам освоїти тему, звертаючись до допоміжної літератури, яка сприяє більш детальному вивченню даного питання.

Практикум відповідає програмі Міністерства освіти і науки України й покликаний надати студентам суттєву допомогу у вивченні й освоєнні курсу "Загальної етнографії".

Тема 1. Теоретичні проблеми курсу “Загальна етнографія”

План

1. Поняття, предмет і завдання етнології.
2. Зв'язок етнології з іншими науками.
3. Основні етнографічні джерела та методи дослідження.
4. Форми первісних вірувань у народів світу.
5. Типи сім'ї та форми укладання шлюбів у народів світу.

Питання для самостійного вивчення

- Розкрити сутність поняття “етногенез”.
- З'ясувати природу понять “етнічна ідеологія”, “націоналізм”, “патріотизм”.
- Визначити, якою є головна ідея націоналізму? Чим націоналізм відрізняється від інтернаціоналізму та космополітизму?
- Висвітлити зміст явища етноцентризму. Показати його відмінність від етнічного плуралізму.

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Погляд на культуру в зарубіжній та вітчизняній історіографії.
- ❖ Етнічна картина світу.
- ❖ Етнічні образи народів світу.
- ❖ Етнічні стереотипи.
- ❖ Риси традиційної (архаїчної) культури.
- ❖ Звичай та ритуали в традиційній культурі.
- ❖ Форми укладання шлюбів у народів світу (за вибором регіону й типу шлюбів).

Список рекомендованої літератури

- Алексеев В.П. Этногенез / В.П. Алексеев. – М., 1986.
- Варзар І.М. Політична етнологія як наука / І.М. Варзар – К, 1994.
- Гачев Г. Нациорральные образы мира. Космо-Психо-логос / Г. Гачев. – М., 1995.
- Громов Г.Г. Методика полевых этнографических исследований / Г.Г. Громов. – М., 1967.
- Итс Р.Ф. Введение в этнографию / Итс Р.Ф. – Л., 1991.
- Кочетков В.В. Психология межкультурных различий / В.В. Кочетков. – Саратов, 1998.
- Марков Г.Е., Пименов В.В. Этнология. Учебник / Г.Е. Марков, В.В. Пименов. – М., 1994.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.4 – 18.
- Нельга О.В. Теорія етносу / О.В. Нельга. – К., 1997.
- Садохин А.П. Этнология: Учебник / А.П. Садохин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2006.
- Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений / З.В. Синкевич. – СПб.:Изд-во В.А. Михайлова, 1999.
- Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов / Г.Т. Тавадов. – М., 2002.
- Тадевосов Г.Т. Этнология: Словарь-справочник / Г.Т. Тадевосов. – М., 1998.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.7 – 157.
- Токарев С.А. Основы этнографии / С.А. Токарев. – М., 1968.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2008.
- Хрящевська Л.М. Загальна етнографія / Л.М. Хрящевська. – Миколаїв, 2013.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Этнознаковые функции культуры / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М., 1991.
- Этнические стереотипы поведения / Под ред. А.К. Байбурина. – М., 1985.
- Этнические и этносоциальные категории. Свод этнографических понятий и терминов. – М., 1995.
- Этнология (Этнография): учебник для бакалавров / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.
- Юрій М.Ф. Етнологія: навч. посібник / М.Ф. Юрій – К., 2006.

Методичні рекомендації

Кожна наука має конкретне коло питань, проблем і завдань, на основі яких і формується її назва та визначення. Вивченням народів світу займається наука, яка має в різних країнах різні традиційні назви. Так, у Франції та низці інших країн вона отримала

назву “**етнологія**” (від давньогрец. “етнос” – народ, “логос” – слово, у значенні “наука”, “вчення” (буквально, наука про пізнання народів, прогресу й цивілізацій). У Німеччині, Австрії, Данії, Швеції, Норвегії історично було прийнято подвійну назву для цієї науки “**фелькеркунде**” (volkerkunde) – вивчення несвропейських (“примітивних”) народів та “**фолькскунде**” (volkskunde) – дослідження етнографії “розвинених” народів і, насамперед, свого власного. У Великобританії та країнах Британської співдружності, вона стала називатися “**соціальна антропологія**” (реконструкція історії людства та її культури), у США та інших країнах Американського континенту – “**культурна антропологія**” (завдання – вивчення культурних особливостей різних спільнот), які разом із фізичною антропологією розглядаються як наука про людину взагалі. У Російській імперії наука про народи мала назву “**народознавство**”, яке охоплювало не тільки етнографію, але й фольклористику, народну педагогіку, міжетнічні відносини, власне історію. На початку 1930-х років у СРСР термін “етнографія” став офіційним найменуванням радянської науки про народи, тоді як термін “етнологія” був оголошений буржуазним. **Етнографія** (від грецького “етнос” – народ, “графо” – пишу) трактувалася, як історична, суспільствознавча наука про походження, етнічну історію, розселення народів світу, формування специфічних особливостей їхньої культури та побуту на всіх етапах історії людства.

На сучасному етапі в Росії, Україні, Білорусі, низки інших країн терміни “етнологія”, “етнографія”, “народознавство” певною мірою вживаються як синонімічні для означення науки. Водночас, наявна тенденція до розмежування цих понять. Так, етнографією позначають науку описову, яка вивчає переважно побутову культуру та інші характеристики традиційних суспільств, а етнологією – науку, якій належить пріоритет у теоретичній розробці проблем, пов’язаних із виникненням та етнічним розвитком як окремих народів, так і всього людства. За навчальними планами МОН України народознавчі дисципліни поділяються на дві частини: “**Етнографію України**”, або “**Етнологію України**”, яка вивчає походження, господарство, культуру українців та інших етнічних груп, які населяють Україну та “**Загальну етнографію**”, або “**Етнологію народів світу**”, яка досліджує етнологічні та етнографічні аспекти етнічних спільнотей та різноманіття культур народів світу.

Головним об’єктом вивчення етнології народів світу є етноси та інші етнічні спільноти. Представники **примордіалізму** стверджують, що етноси є давніми, природними явищами, які мають деякий набір об’єктивних, спільних для них ознак (мова, зовнішній вигляд, традиційна культура та ін.), на основі чого в них формується усвідомлення своєї єдності. Водночас визнається, що кожна з цих ознак сама по собі визначальною не є, якщо вона характерна і для інших етносів, але в сукупності вони складають той оригінальний набір, за яким один етнос відрізняється від іншого. Прихильниками цього напрямку були **Ю.В. Бромлей, Л.М. Гумільов, В. Мюльман, С.М. Широкогоров, С.В. Соколовський** та ін. Більшість зарубіжних учених етноси розглядають як, передусім, етнічні спільноти, а потім уже соціальні. У радянській, а подекуди й у сучасній російській науці все якраз навпаки. Етноси оголошуються соціальними спільнотами, у кращому разі вони вважаються етносоціальними спільнотами. Були вчені, які вважали етноси не суто соціальними, а головно історичними, культурними, географічними, біофізичними, біосоціальними чи етніобіологічними спільнотами. Це **М.О. Бердяєв, В.І. Вернадський, Л.М. Гумільов** та деякі інші.

У сучасній зарубіжній етнології сформувалася низка нових підходів, які можна назвати як постмодерністські концепції етнічності. Це **конструктивізм**, що представляє етнос як конструкт, який створюється з допомогою інтелектуального впливу окремих особистостей, це продукт творчості, уяви людей (представники: **Б. Андерсон, П. Бурдє, В.О. Тишков** та ін.); **інструменталізм** – представники **Д. Белл, Г. Вулпе, Н. Глейзер, М.М. Губогло, Г.С. Денисова** зосереджували свою увагу не на вивченні об’єктивної основи існування етносу, а лише на ролі останнього в культурі й етнічність визнавалася інструментом, з допомогою якого люди домагаються тих чи інших цілей; **ситуаціонізм** зосереджує увагу на функціонуванні етносу і його частин у різних умовах (ситуаціях), **мобілізаціонізм** заявляє, що етнічність не є актуальною для індивіда, але як засіб досягнення інтересів групи, вона мобілізується, становлячи собою різновид колективної свідомості. Загалом, можна зауважити відсутність у сучасній науці про народи прийнятою більшістю дослідників концепції етнічності. Примордіалізм можна використовувати

більш до етносів традиційного суспільства, постмодернізм – до етносів розвинутого індустріального (постіндустріального) суспільства.

Основними ознаками етносу найчастіше вважаються:

- *спільне походження*, яке може бути як реальним, так і міфічним;
- *етнічна територія*, яка має значення для етносу в часи його формування, пізніше ж він може розселитися на інші території з різних причин чи навіть втратити її й жити серед інших народів;
- *мова* як засіб спілкування, розвитку важливих форм духовної культури. Інколи назва народів збігається з назвою їхніх мов.
- *державна* або *соціально-територіальна організація*, що необхідна для стійкого існування й розвитку етносу.
- *менталітет* (психічний склад, національний характер) – особливості сприйняття етносами природних і суспільних явищ, специфіка їхньої поведінки в тих чи інших ситуаціях (особливу роль за цих обставин відіграє темперамент), умови життя людей, їх виховання, світогляд, смаки, звички, ціннісні орієнтації та ін.
- *побут і культура*. Зараз іде процес витіснення традиційної культури сучасною (професійною, масовою) з усе більшим переважанням у неї ролі не етнічних, а інтернаціональних елементів.
- *етнічна самосвідомість*, або *етнічна ідентичність* – усвідомлення своєї єдності й відмінності від інших спільностей, яке виражається в етнімі. Вона довго зберігається навіть за політичного роз'єднання й мовної асиміляції;
- *ендогамія* (гомоетнічні шлюби) – забезпечує відтворення і стійкість існування етносу, тому народи прагнуть укласти шлюби в межах своєї спільноти: соціальної, конфесійної, расової та ін.;
- *етнічна історія* – кожен народ має свою історичну модель становлення, формування, розвитку, своїх героїв, культуру;
- *релігія* – у деяких випадках спостерігається зв'язок етнічної й конфесійної належності. Це характерно для так званих національних релігій (синтоїзм – японська релігія, іудаїзм – для євреїв) у середовищі яких вважається, що їх adeptами не можуть бути представники інших народів. Але стверджувати, що кожен етнос має свою релігію, не доводиться. Конфесійний чинник відіграє певну роль у процесах етногенезу, оскільки він може сприяти утворенню етносів.
- *раса* (європеїди проживають переважно у Європі, монголоїди – в Азії, негроїди – в Африці, хоча зараз через міграції населення расова спільність усе більше не збігається з етнічною).

Попри існування багатьох визначень етносу, пропонуємо такі:

Етнос – це усталена сукупність людей, що склалася історично, і має спільні риси культури, мови, психіки, котра фіксується в самоназві (етнімі) і має відчуття своєї єдності й водночас відмінності від інших етнічних спільностей (визначення Ю.В. Бромля, панівне в радянський час).

Етнос – це позачасова (етноси – це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні), позатериторіальна, позадержавна (зараз важко знайти етнос, усі члени якого б проживали в кордонах однієї держави або чітко визначеній території) спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою, історією (справжньою або вигаданою), традиціями й звичаями, самосвідомістю та етнімом.

Протягом писаної історії етноси розвивалися в кількох формах, головними з яких вважаються: *рід* (союз кровних родичів) – *плем'я* (характеризується кровною внутрішньою структурою, порівняно невеликим розміром, подібною культурою й побутом, єдиною історичною долею) – *народ (етнос)* – *нація* (велика етнічна спільність із розвинутою соціальною структурою, має чіткіші риси національного характеру та етнічної самосвідомості, її формування історично збігло з розвитком капіталістичних відносин і становленням національних держав. Нації формуються в певній державі).

Можливий і інший підхід до визначення форм існування етносу: *мікроетнос* (окрема особа, родина); *субетнос (етнографічна група)* – частина етносу, яка відрізняється специфікою мови (діалектами), культури, побуту, має самоназву й подвійну самосвідомість (наприклад, лемки, бойки, гуцули в Україні, сілезці, кашуби в Польщі, ходи в Чехії); *мезоетнос (етнічна чи національна група)* – частина етносу, яка перебуває

Головним етнографічним джерелом виступає *безпосереднє* або *польове спостереження*, яке ведеться в середовищі живих етносів. Виділяють два методи польової роботи: експедиційний (може бути тривалий (кілька місяців, один-два сезони) і короткотривалий (кілька тижнів або днів), під час якого поглиблено досліджується якась тематична (конкретна) проблема традиційно-побутової культури певного етносу та стаціонарний (довготривалий, що продовжується впродовж 14–15 місяців, тобто “етнографічний рік”, перші 2–3 місяці відводяться для знайомства та адаптації етнографа) – таке довготривале перебування в середовищі народу дає змогу глибшого й повного вивчення всього комплексу його традиційно-побутової культури у всі пори господарсько-календарного року. Щоб охопити якомога більшу територію досліджуваної етнічної спільноти, широко використовуються маршрутні, кущові й змішані експедиції.

Для етнографії, що розглядає особливості розвитку культури й побуту народів у їхньому історичному розвитку, особливо важливі також письмові свідчення минулого, хроніки, літописи, щоденники мандрівників, архівні, мемуарні, епістолярні, мальовничі матеріали, карти. Цінним джерелом в етнології є також археологічні комплекси, музейні зібрання, фольклор, предмети культу, народного мистецтва, образотворчі матеріали: малюнки, барельєфи, скульптура, дрібна пластика, народні орнаменти та інші.

Професійною якістю етнографа-дослідника є вміння працювати з джерелами різного типу та виду, зіставляти їх, здійснювати перевірку розроблюваних моделей етнографічної реальності з допомогою різних джерел. Етнограф повинен уміти співвіднести свої польові матеріали з письмовими джерелами, даними суміжних наук. Чим більше буде залучено, оброблено та зіставлено джерел різного типу та походження, тим імовірнішими будуть підсумкові результати дослідження.

Головними способами збирання етнографічних матеріалів виступають: опитування, анкетування, інтерв'ювання, спостереження. Ефективним результатом проведення етнографічних експедицій є належним чином зафіксовані зібрані матеріали. Тому правильному заповненню й оформленню польових документів надається велика увага. До них належать: щоденники польових досліджень, зошити польових матеріалів, запитальники, анкети, ілюстративний матеріал, фотографії, відеоматеріали та ін. Зібрані польові матеріали систематизують і старанно обробляють.

Методами дослідження етнографічної науки є такі: метод безпосереднього спостереження, класифікація, групування, типологічний, системний, дескриптивний підхід, картографічний, порівняльно-історичний, статистико-математичний, комплексний метод, експеримент.

Формами вірувань первісної людини були: *анімізм* (від лат. *anima* – душа), що виявляється у вірі в різноманітних духів, душу як двійника тіла, носія життя людини, а також тварин і рослин; *фетишизм* (від португ. *fetiço* – чарівний, чудодійний), що полягає у фантазійному наділленні деяких предметів і явищ неживої природи надчуттєвими якостями; *мана* – особлива, прихована сила фетишів, талісманів, амулетів (термін «мана» європейські антропологі XIX ст. запозичили в аборигенів Океанії, які називали так силу, що керує природними процесами); *тотемізм* (мовою індіанців-оджибве *ot-totem* означає – його рід) – віра в існування родинного зв'язку між групою людей і визначеним видом тварин чи рослин; *шаманізм* (мовою евенків шаман означає несамовитий) – це віра в особливо могутні надприродні можливості стародавніх професійних служителів культу, які здійснювали ритуал – *камлання* – несамовитий танець зі співом, ударами в бубон, громом залізних підвісок; *магія* (від грецького – чаклунство, чарівництво) – сукупність уявлень і обрядів, в основі яких лежить віра в можливість впливу на людей, предмети та явища об'єктивного світу з допомогою визначених дій.

Сім'я є одним із найголовніших соціальних інститутів у всіх суспільствах. Щодо категорії сім'ї та шлюбу існують відмінні, часто суперечливі точки зору дослідників, оскільки їхнє наукове розуміння (вивчаються різними науками, що породжує множинність визначень) і трактування підпадає під вплив традиції побутового сприйняття цих понять, яке не завжди збігається з науково-теоретичним.

Назвемо декілька визначень поняття “сім'я”.

Сім'я – це соціальна група, для якої властиве спільне проживання, економічна кооперація і відтворення. Вона включає дорослих осіб обох статей, із яких як мінімум двоє підтримують соціально санкціоновані сексуальні зв'язки й мають дітей, власних або взятих на виховання (Д. Мердок).

Сім'я – це соціально санкціонована, порівняно стійка група людей, яка об'єднана кровною спорідненістю, шлюбом або усиновленням дітей, члени якої проживають разом і економічно пов'язані між собою (**І.З. Танчин**).

Сім'я – це конкретно-історичне об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості людей (батьки, діти), пов'язаних духовно, спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю (**О.Г. Прохорова, Е.І. Холостова**).

Сім'ю можна розглядати як малу соціальну групу й у цьому статусі вона є автономною субстанцією суспільства, що характеризується різною структурою, специфікою життєдіяльності, трансляцією сімейного досвіду, цінностей, норм, традицій, ритуалів. З іншого боку, сім'ю можна оцінювати як самостійний соціальний інститут, що входить до складу соціуму. Й у такому ракурсі сім'я являє собою підсистему суспільства, що взаємодіє з іншими інститутами (власність, політична система, освіта, охорона здоров'я, культура, дозвілля), сферами суспільного життя (економічна, соціально-політична, духовна, правова, ідеологічна) та суспільством загалом. Звідси випливає висновок про історичну змінність сім'ї.

Ключовим поняттям сім'ї є **спорідненість**, тобто зв'язок між людьми, зумовлений спільністю їхнього походження, що виникає на основі відношень шлюбу й поріднення. Розрізняють два типи спорідненості: природну, визначену генетичною близькістю, і соціальну, що являє собою суспільно санкціоновану систему формування родинних відносин. На різних етапах розвитку суспільства й у різних соціальних умовах виникають системи спорідненості, котрі суттєво відрізняються одна від одної. Заведено виділяти чотири основних **історичних типи сім'ї**:

➤ **Австралійський** – пов'язаний із дуально-родовою організацією. Характерний для історичних часів, коли сім'я ще не стала самостійним соціальним інститутом. Особливістю цього типу є розмежування родичів за лінією батька й лінією матері. Ця система ще не розрізняла ступенів спорідненості, а фіксувала лише належність до того чи іншого роду, стосунки між групами родичів.

➤ **Арабський** – тип спорідненості є історично пізнішим. Він уже розрізняє родичів за прямою (зв'язок між особами, одна з яких походить від іншої) і бічною (зв'язок між особами, котрі походять від одного предка) лініями.

➤ **Гавайський (генераційний)** – виник за умов, коли функціонування екзогамної форми сім'ї було неможливим, тому з'являється ендогамний варіант сімейної організації (подружнього партнера обирають всередині певних суспільних груп (каста, національність, плем'я, клан, рід). Тут не було розмежування родичів як за принципом роздвоєння, так і лінійності. Єдиною ознакою виступала належність до певного покоління.

➤ **Англійський (лінійний)** – тип спорідненості утворився в процесі розпаду великої сім'ї. Спорідненість не диференціює родичів за лініями батька й матері, а протиставляє пряму (головну) лінію спорідненості бічним (другорядним).

Історично розрізняють такі **види сім'ї** та **сімейних структур**:

❖ **Гомогенна**, де подружжя приблизно з однієї соціальної верстви;

❖ **Гетерогенна**, де вони походять із різних соціальних груп, каст, станів.

Для більш детальної характеристики сімейної структури враховуються національні, вікові, професійні, освітні та інші ознаки.

❖ **Проста сім'я (мала, індивідуальна, нуклеарна)** є найбільш поширеним типом сім'ї в сучасному суспільстві. Вона складається із дружини, чоловіка та їхніх дітей..

❖ **Складна сім'я (розширена, нерозділена, братська)** – це сім'я, яка складається із кількох поколінь родичів (брати й сестри, разом із їх дружинами, чоловіками й дітьми). Розрізняють форми такої сім'ї: патрилокальну (коли молоді переходять жити в сім'ю чоловіка) і матрилокальну (молоді після одруження переходять жити до сім'ї дружини).

❖ **Моногамна** сім'я – подружжя складається з одного чоловіка й однієї жінки. Цю форму спостерігаємо в усіх суспільствах, навіть у тих, де паралельно практикують і інші форми подружніх зв'язків.

❖ **Полігамна** сім'я – така форма подружжя, при якій у шлюб вступають понад два партнери. Є три форми полігамії. Найпоширенішою є полігінія, або багатоженство (представлена серед мусульман, племен Африки, Азії). Дуже рідкісною формою полігамного шлюбу є поліандрія, коли жінка стає дружиною декількох чоловіків, наприклад, братів свого чоловіка (наявна в деяких народах Південної Індії, М'янми,

Тибету). Рідкісною формою є *груповий* шлюб, коли декілька чоловіків і декілька жінок перебувають одночасно в шлюбних стосунках між собою (раніше був досить поширеним).

Здебільшого сім'ї мають шлюбну форму. **Шлюб** – це історично зумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки щодо одне до одного й до дітей. Шлюб являє собою надзвичайно складну діалектичну єдність біологічного й соціального, матеріального й духовного, громадського й особистого. Ця система проявляється через різноманітні відносини: *духовно-психологічні* (кохання, прихильність, спільність духовних інтересів, психологічна сумісність), *моральні* (дотримання вірності, честі, гідності, подружнього обов'язку), *економічні* (відтворення засобів до життя, їх розподіл, накопичення, передання в спадок), *культурні* (передання та відтворення міжпоколінної етнокультурної інформації та соціального досвіду). Дана система постійно змінюється відповідно до змін суспільства. Шлюб відрізняється історичними, традиційними й національними особливостями, зазвичай юридично закріпленими. Можна виділити декілька типів та форм шлюбу в різні історичні періоди.

Попередником шлюбу та сім'ї, можливо, був *проміскуїтет* – неупорядковані статеві відносини в первісному суспільстві. Він забезпечував придушення суперництва в боротьбі за самицю, олюднював статеві інстинкти, підтримував стабільну колективність і згуртованість. Отже, проміскуїтет був однією з найбільш ранніх форм організації.

Від стабільної організації людство перейшло до чергової соціальної форми – родової. Рід всередині був жорстко *екзогамним*, тобто між його членами були заборонені шлюби. Останні уклалися між жінками та чоловіками, які належали до різних родів. Відносини між родами підтримувалися завдяки наявності між їх членами *групового* або *дуально-родового* шлюбу. З ускладненням соціального життя дуально-родовий шлюб переріс у *дуально-фратріальний*. З'явилася можливість вступати в шлюб із членами не одного роду, а декількох. Згодом груповий шлюб звужувався до осіб, які належали до одного покоління, перетворюючись на *парний* шлюб. Історично він ділиться на три етапи: на першому – члени подружжя продовжували належати до різних родів і проживали окремо; на другому – чоловік переходив жити в рід дружини (*матрилокальний* шлюб), спадковість визначалася за материнською лінією (*матрилінійність*). Отже, майно, діти, спільне проживання, домашнє господарство – було атрибутами материнського роду; на третьому етапі в процесі неолітичної революції (перехід від привласнюючої економіки (збиральництво, полювання) до виробляючої (землеробство, скотарство) відбувся розклад материнського роду, дружина стала оселятися в роду чоловіка (*патрилокальний* шлюб). Господарські умови цього етапу сприяли зростанню ролі чоловіка, що викликало необхідність у закріпленні цього статусу, зокрема, через право на спадковість (*патрилінійність*) та власність. Саме це дало поштовх до формування *індивідуального (моногамного)* шлюбу – союзу чоловіка з однією жінкою. Ведення домашнього господарства втратило свій громадський характер, воно стало приватним заняттям. Жінка була усунена від участі в колективному виробництві, стала служницею чоловіка, надовго втративши свободу особистості.

Протягом ХХ ст. стався остаточний перехід від патріархальних сімейних підвалин до демократичних. Патріархальна багатодітна сім'я стала моногамною малодітною, переважно з рівноправними відносинами членів сім'ї. Жорстка, авторитарна структура сім'ї, що ґрунтується на владі батька, господаря над дружиною й дітьми, змінюється демократичними відносинами між подружжям, батьками та дітьми. Гуманізація сімейних відносин безпосередньо пов'язана з процесом емансипації жінок і дітей. Шлюби стали *неолокальними* (коли молодята живуть окремо від своїх батьків). Моногамія все більше втрачає свій довічний характер, змінюючись правом і можливістю вступати в повторні шлюби. Частими є розлучення шлюбної пари. Багато сімей є неповними, що призводить до таких явищ, як безбаченки та жіноча самотність. Чимало молодих людей надають перевагу спільному життю без оформлення шлюбу. Зростають дошлюбні та позашлюбні статеві зв'язки. Загальним явищем стає зменшення ролі сімейного виховання, різке зростання соціальних функцій громадських інститутів – дитячих виховних закладів, шкіл, вищих навчальних закладів, засобів масової інформації, вулиці. Діти виявляються більш пристосованими до нових умов суспільної праці, ніж їхні батьки. Посилнюється автономія поколінь: скоротився час спільного проживання дітей і батьків, часто діти не відчувають бажання нести якісь обов'язки перед батьками.

У народів світу побутують такі **форми укладання шлюбів**:

- **умиканням** – раніше був представлений майже повсюди, зараз використовується як елемент весільної обрядовості, в окремих випадках може практикуватися серед горян Кавказу, мусульман та ін.);
- **викупний (калимний)** – батьки нареченого чи сам хлопець сплачує кошти чи передає майно батькам молодої за дівчину (переважає серед мусульман);
- **відпрацюванням** – застосовується в тих випадках, коли наречений не може зібрати викуп за дівчину і вимушений відпрацювати певний час у батьків майбутньої дружини (характерний для народів Африки);
- **відвідуванням** – молода сім'я проживає окремо доки не народиться одна, дві чи навіть три дитини, а до цього часу наречений має право лише відвідувати свою кохану (властивий народам Африки);
- **ортокузенний** – одруження між двоюрідними, троюрідними братами й сестрами за однією з ліній спорідненості;
- **кроскузенний** – одруження між двоюрідними, троюрідними братами й сестрами за чоловічою і жіночою лініями спорідненості (поширені серед мусульман, французів, аристократичних сімей Європи, Азії, Африки);
- **левірат** – передача шлюбних обов'язків у разі смерті чоловіка його братові або іншому родичеві;
- **сорорат** – одруження на сестрі померлої дружини (ці форми шлюбу характерні серед мусульман (кочових арабів), народів Пакистану, Індії);
- **церковний** – освячення шлюбу відбувається священником у храмі;
- **цивільний** – зареєстрований державними органами;
- **позашлюбний** союз – життя подружжя без державної реєстрації (набирає поширення серед сучасної молоді).

Термінологічний словник

Автономія – в етнічному сенсі розуміється як право самостійного управління життєво важливими проблемами свого етносу відповідно з наявною в цій державі конституцією.

Автостереотипи – стійкі уявлення етносу про свої якості.

Автохтони – корінні жителі, місцеві жителі країни чи території.

Авункулат – сукупність сімейно-родинних і суспільних відносин, яка передбачає близькі стосунки між дядьком (вуйком) і племінником.

Адаптація (етнічна) – пристосування етнічних груп до природного та соціального середовища районів їхнього проживання.

Акультурація – процес набуття одним народом тих чи інших форм культури іншого народу, який проходить у результаті спілкування цих народів.

Амулет – предмет, що його носять на тілі як оберіг від хвороб, ран, злого ока і ворожого чародійства.

Анімізм – релігійні уявлення про духів і душу, наділення душею всіх речей, сил і явищ природи.

Антропологія – біологічна наука про походження та еволюцію фізичної організації людини та її рас. Іноді розуміється як сукупність наук про людину, включно з етнографією, культурною та соціальною антропологією.

Ареал – область розповсюдження на земній поверхні будь-якого явища, видів тварин, насаджень, корисних копалин та ін.

Архетип – неусвідомлена базова схема уявлень, загальна для всіх людей незалежно від їхньої етнічної належності, мови, культурної традиції та ін.

Антропогенез – розділ антропології – наука про походження людини.

Батьківщина – місце, де розміщено родинне гніздо, родинний всесвіт (хата, садиба, село, місто, край, країна), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками, де домішка всього етносу, який сприймається як велика родина, що проживає на землі своїх предків, спадщина предків.

Білінгвізм – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу та його окремих членів.

Білінійність – одночасне визначення спорідненості за батьківською та материнською лініями.

Білокальність – почергове проживання шлюбної пари то в сім'ї (роді) чоловіка, то в сім'ї (роді) жінки.

Вірування – окремі або порівняно систематизовані уявлення, що показують віру людини в існування надприродних сил та істот, їхній вплив на людську долю.

Генеалогія – 1) родовід, історія роду, родовідний запис; 2) допоміжна історична дисципліна, що вивчає родовід.

Герменевтика – тлумачення культурних текстів, серед яких можуть бути не тільки писемні джерела, але й будь-які предмети та явища культури.

Гетерогенність – неоднорідність за складом.

Гомеостаз (етнічний) – стан рівноваги етносу з навколишньою природою.

Гомогенний – однорідний за своїм складом.

Демос – народ, основна частина населення країни, за винятком рабів та іноземців.

Дислокальність – роздільне проживання шлюбної пари (кожного у своєму роді).

Духовна культура – включає традиційні звичаї, обряди, свята, релігію, вірування, фольклор, музику, танці, прикладне мистецтво та інше.

Екзогамія – традиційна заборона вступати в шлюбні стосунки чоловікам і жінкам певних людських спільнот (роду, фратрії, племені, сільської общини, касти та інше).

Екзоетнонім – назва, яку дають етносу, його субетносам чи етнографічним групам їхні сусіди.

Еліта – провідна частина суспільства, творці науки, культури, представники політичної системи, ділових кіл.

Ендогамія – традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноти (племені, сільської общини, касти, конфесійної групи).

Ендоетнонім – самоназва етносу.

Етнікос – постійна основа, яка характерна для всіх частин етносу.

Етнічна група – переселенська група вихідців з етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство країни проживання, не займає панівного становища в суспільстві та виявляє взаємну солідарність для збереження свого етнічного обличчя.

Етнічна історія — це реальний процес змін та подій, яких зазнав певний етнос від часів свого виникнення до сьогодення, в усій їх багатоманітності й повноті. Це також наука, що вивчає цей процес у сукупності його найбільш значних подій та зрушень, які збереглися в народній пам'яті, а також знайшли відбиття в різних письмових джерелах.

Етнічна культура – успадкований від предків комплекс господарського й соціального життя, матеріальної й духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етноідентифікуючу роль, дає можливість виділити й протиставити себе іншим етносам.

Етнічна ментальність – сформовані під час етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприймання членів етнічних спільнот.

Етнічна меншина – частина етносу, яка відокремлена від основного етнічного масиву і проживає в іншомовному оточенні.

Етнічна самосвідомість – спричинений міжпоколінними зв'язками, вихованням, традиціями, історико-культурною, політичною та ідеологічною орієнтацією акт свідомого вибору, вкорінення етнофора в історію, культуру, внутрішній світ і душу рідного етносу, усвідомлення ним етнічних інтересів, дій, мотивів, думок і можливостей.

Етнічна свідомість – масова форма суспільної свідомості, розуміння необхідності існування етносу як цілості, усвідомлення членами етнічної спільноти єдності свого походження, історичної долі та культурно-побутових традицій, своєї відмінності від інших етносів, переконання в існуванні особливої крові власного етносу.

Етнічна спільнота – будь-яка спільнота, що складається на певній території з людей, які перебувають між собою в реальних міжпоколінних і соціально-економічних зв'язках, розмовляють однією мовою, зберігають культурно-побутові традиції, передають їх своїм нащадкам і усвідомлюють себе окремою спільнотою.

Етнічні почуття – емоційне ставлення людей до своєї етнічної спільноти та її інтересів, а також до інших етносів та їх інтересів.

Етнічні стереотипи – культурно-побутові стандарти, штампи й поведінкові навички, що, передаючись міжпоколінними зв'язками, у процесі етногенезу та адаптації до навколишнього середовища сформували неповторне обличчя етносів; схематичні програми поведінки, типові для етносів.

Етнічний темперамент – зовнішні прояви національного характеру. Найвиразніше проявляється в темпі мови, рухах, жестах і таке інше.

Етнічні традиції – комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форм матеріальної й духовної культури, суспільного життя й побуту етносів, що передаються від покоління до покоління в майже незмінному вигляді.

Етнічний характер – цілісна структура властивостей психіки, що відрізняє один етнос від іншого.

Етнічність – складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини й етносів, що проявляються в мові, культурі, ментальності та стереотипах; сукупність характерних культурних рис етносів.

Етногенез – уся сукупність соціально-культурних і біологічних процесів, що проявляються за розвитку етносів від початків виникнення (на основі раніше наявних компонентів) до складання форми етнічних спільнот та їх зникнення.

Етнографічна група – внутрішня територіальна складова етносу зі слабо розвиненою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.

Етнос – 1) стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території динамічна людська спільнота, що маючи самоназву (етнонім) й усвідомлюючи свою єдність, протиставляє себе всім іншим аналогічним утворенням і відрізняється від них стійкими й своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами;

2) позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою, історією (справжньою або вигаданою), традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнонімом.

Етносоціальний організм – етноси, які мають спільну територію й характеризуються не тільки етнічною, а й соціально-економічною спільністю.

Етос – духовні цінності відповідного етносу: культура, звичаї, традиції, релігія, свідомість, самосвідомість.

Європоцентризм – ідеологічна концепція, згідно з якою провідна роль у розвитку сучасної цивілізації та культури належала Європі.

Історична пам'ять народу – важливий компонент духовної культури етносу, що дозволяє підтримувати неперервність етнічної еволюції та передавати її наступним поколінням.

Історичні спільноти – людські спільноти, що відзначаються стійкістю та протяжністю існування хоча б в одну історичну епоху.

Коліно родове – родичі кровного родинного ряду від пращурів до нащадків у сьомому поколінні.

Корінний етнос – аборигенний народ, що веде племінний спосіб життя.

Космополітизм – ідеологія заперечення патріотизму й державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення національних об'єднань, обстоювання лозунгу “людина – громадянин світу” та ін.

Ксенофобія – вороже ставлення до іноземців, до всього чужого – мови, стилю життя, мислення й таке інше.

Культура – сукупність усіх матеріальних і духовних цінностей створених працею і творчістю людей.

Культура етносу – уся сукупність господарсько-культурного життя й побуту етносу в кожному з конкретних історичних епох.

Левірат – шлюбний звичай, за яким вдова повинна (чи мала право) одружитися з братом свого померлого чоловіка.

Лінідж – частина роду, створена близькими родичами, які виводили себе від реального, а не міфічного предка.

Магія – загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей.

Мана – невидима священна й таємна надприродна сила, що проявляється в щоденних справах і вчинках людини.

Масова культура – поняття, що характеризується особливостями творення культурних цінностей у сучасному індустріальному суспільстві, призначена на масове

використання. Культура повсякденного життя, призначена для засвоєння масовою свідомістю.

Матеріальна культура – містить в собі знаряддя праці, поселення, будинки, хатне начиння, інтер'єр, екстер'єр, одяг, прикраси, їжу та інше.

Матріархат – термін, яким визначають панівне становище жінки в сім'ї та суспільстві.

Матрилійність – визначення спорідненості за материнською лінією.

Матрилокальність – поселення подружжя в сім'ї чи роді дружини.

Матріфіліація – визначення спорідненості за матір'ю.

Менталітет – порівняно цілісна сукупність думок, вірувань, які створюють картину світу та зміцнюють єдність культурної традиції.

Міф – оповідь, яка передає уявлення давніх народів про походження світу, явищ природи, про богів та легендарних героїв; виникає у всіх народів на ранніх стадіях розвитку для пояснення явищ природи.

Мозаїчність етносів – складна етногенетична й етнотериторіальна будова етносу, що поєднує історичну й соціально-політичну долі його елементів у динамічну етнічну спільноту.

Моногамія – одношлюбність.

Монотеїзм – єдинобожжя, релігія, що визнає лише одного бога.

Народ – соціально-політичний та геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни незалежно від їх етнічної належності.

Народність – лексично похідний термін від поняття “народ“, народний – належить до певного народу.

Народонаселення – сукупність людей нашої планети, яка склалася природно-історичним шляхом. Народонаселення представлено в етносах.

Націоналізм – природне і відкрите демонстрування, обстоювання та захист етносами своєї самобутності, устремління до державно-політичної незалежності, патріотизм.

Національна ідея – масові чи індивідуальні елітарні етнічні ідеї, настанови, програми, устремління, що спричиняють економічний, соціальний, політичний і духовний розвиток етносу, його національних форм буття та самостійну соціально-історичну творчість, прагнення етносу до ідеального влаштування свого соціально-культурного й поліпшення життя.

Національна культура – система етнокультурних і соціальних вартостей, символів, інтересів, сподівань, що співзвучні сучасним національним інтересам і настроям етносів.

Національна ментальність – специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання й розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя.

Національна меншина (національна група) – частина національної спільноти (нації), яка перебуває поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території.

Національна свідомість – усвідомлення людьми своєї причетності до етносу, ідеологічний рівень етнічної свідомості, що на перший план висуває боротьбу за свої національні права, історичні традиції, свою державу, мову, культуру, засуджує зрадливість, вмотивовує політичні й військові дії національними інтересами та потребами.

Національність – термін для означення належності людини чи групи людей до певної етнічної спільноти.

Нація – особливий стан розвитку етносу, пов'язаний із творенням державності, національно-державних символів, атрибутів, національної свідомості й культури.

Пантеїзм – релігійно-філософське вчення, яке ототожнює бога з природою й розглядає природу як втілення божества.

Патріархат – термін, яким визначають панівне становище чоловіка в суспільстві й сім'ї.

Патрилійність – визначення спорідненості за чоловічою, батьківською лінією.

Патрилокальність – поселення подружжя в сім'ї чи роді батька.

Патріфіліація – визначення спорідненості за батьком.

Плем'я – одна з найбільших давніх форм етнічної спільноти, яка складалася з родів.

Побут – загальний уклад виробничого, сімейного і громадського життя, сукупність способів задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

Полігамія – багатошлюбність як у вигляді багатоженства, так і багатомужжя.

Полігнія – багатоженство.

Політеїзм – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Політес – громадянин країни.

Потестарність – форма організації суспільної влади в докласовому та ранньокласовому суспільстві, які ще не мають політичного, державного характеру.

Проміскуїтет – передбачувана стадія неупорядкованих статевих відносин у первісному суспільстві, який був попередником шлюбу та сім'ї.

Психічний склад етносу – специфічний спосіб сприйняття та відбиття членами етнічної спільноти різних сторін навколишньої дійсності.

Релігія – система поглядів, світосприймання і світовідчуття, що передають віру людини в існування Бога й мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

Ритуал – церемонія, дійство здебільшого релігійного призначення, що має символічний характер; забезпечує згуртованість суспільства, відвертає конфлікти та нейтралізує агресивність; більш сувора форма регулювання поведінки, ніж звичай.

Рід – кровноспоріднена група людей, пов'язана єдиним походженням за материнською чи батьківською лініями.

Сакральний – священний, що належить до релігійного культу та ритуалу.

Самоідентифікація – соціально-психологічний процес, що являє собою усвідомлення соціальною групою своєї тотожності (єдності всіх членів на основі будь-яких ознак), а окремим індивідом – своєї належності до певної групи.

Самосвідомість – індивідуально-психологічний та соціально-психологічний процес усвідомлення людиною чи соціальною групою своїх якостей, положення в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Сім'я – це об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості людей, зв'язаних духовно, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю.

Стиль життя етносу – властиві етносу культурно-побутові особливості, що проявляються в матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах.

Субетнос – внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе іншим на основі взаємної компліментарності, локальною й загальноетнічною самосвідомістю.

Суверенітет – повна незалежність країни, нації, народу в галузі внутрішньої та зовнішньої політики.

Суперетнос – етнічна система, яка складається з декількох етносів, що виникають одночасно в одному регіоні, пов'язаних ідеологічно, економічно та політично.

Титульний етнос – народ, що дав назву тому чи іншому національно-державному утворенню.

Толерантність – риса характеру людини, що проявляється в поважному ставленні до представників інших етнічних груп та їх культур.

Традиція – комплекс господарських і культурно-побутових надбань (звичаїв і обрядів, норм поведінки й поглядів та ін.), що набули сталої форми й майже в незмінному вигляді передаються з покоління в покоління.

Фетишизм – поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.

Шаманство (шаманізм) – рання форма релігії, що ґрунтується на переконанні, що шаман, перебуваючи в стані ритуального екстазу, спілкується з духами та з їх допомогою лікує чи передбачає майбутнє.

Шлюб – історично зумовлена, санкціонована та регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні права та обов'язки щодо один до одного й до дітей.

Шовінізм – великодержавно-імперська ідеологія і практика поневолення, гноблення, переслідування та цькування інших етносів.

Тести для самоконтролю

1. Частина етнічної спільноти, яка перебуває за межею її основного перебування, називається:

- а) етнографічною групою; б) етнічною групою; в) етнікосом.

2. Частина етносу, що вирізняється специфікою мови, культури, побуту, етнонімом, подвійною самосвідомістю, називається:
- етнікосом;
 - субетносом;
 - етносоціальним організмом.
3. Постійна основа, яка характерна для всіх частин етносу, називається:
- субетносом;
 - етнічною свідомістю;
 - етнікосом.
4. Віднесення себе до певної етнічної спільноти називається:
- етнічною ідентифікацією;
 - етнічною ментальністю;
 - етнічною самосвідомістю.
5. Цілісна структура властивостей психіки, що відрізняє один етнос від іншого, називається:
- етнічні традиції;
 - етнічний характер;
 - етнічні стереотипи.
6. У Росії етнографія розвивалася на базі науки:
- географії;
 - соціології;
 - антропології.
7. У Великобританії етнографія розвивалася на базі науки:
- географії;
 - соціології;
 - антропології.
8. Союз кровних родичів – це:
- плем'я;
 - народ;
 - рід.
9. Сукупність кількох споріднених етносів – це:
- макроетнос;
 - мегаетнос;
 - метаетнос.
10. Сукупність кількох різних етносів у межах однієї держави – це:
- макроетнос;
 - мегаетнос;
 - метаетнос.
11. Етноси, які мають спільну територію й характеризуються не тільки етнічною, а й соціально-економічною спільністю називається:
- субетносом;
 - макроетносом;
 - етносоціальним організмом.
12. Сорорат – це шлюб:
- чоловіка із сестрою померлої дружини;
 - дружини із братом померлого чоловіка;
 - двоюрідних чи троюрідних брата й сестри.
13. Левірат – це шлюб:
- чоловіка із сестрою померлої дружини;
 - дружини із братом померлого чоловіка;
 - двоюрідних чи троюрідних брата й сестри.
14. Кузенний шлюб – це шлюб:
- чоловіка із сестрою померлої дружини;
 - дружини із братом померлого чоловіка;
 - двоюрідних чи троюрідних брата й сестри.
15. Генотип – це:
- процес утворення та становлення явища, що розвивається;
 - спадкова основа організму;
 - неоднорідність за складом.
16. Деетнізація – це:
- процес втрати народом чи його окремими представниками своїх етнічних рис;
 - насильницьке переселення груп населення;
 - винищення окремих груп населення чи етносів.
17. Екзогамія – це:
- самоназва етносу;
 - традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільності;
 - традиційна заборона вступати в шлюбні стосунки чоловікам і жінкам певних людських спільнот (роду, фратрії).
18. Ендогамія – це:
- самоназва етносу;
 - традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільності;
 - традиційна заборона вступати в шлюбні стосунки чоловікам і жінкам певних людських спільнот (роду, фратрії).
19. Поселення подружжя в сім'ї чи роді батька називається:
- патріфіліяція;
 - патріархат;
 - патрилокальність.
20. Визначення спорідненості за батьком називається:
- патріфіліяція;
 - патріархат;
 - патрилокальність.

21. Визначення спорідненості за материнською лінією називається:
 - а) матрилінійність; б) матріфіляція; в) матрилокальність.
22. Поселення подружжя в сім'ї чи роді матері називається:
 - а) матрилінійність; б) матріфіляція; в) матрилокальність.
23. Союз жінки з кількома чоловіками називається:
 - а) полігінія; б) поліандрія; в) політеїзм.
24. Сім'я, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без дітей називається:
 - а) нуклеарна; б) нерозділена; в) парна.
25. Ендогамний варіант кланової організації сім'ї, називається:
 - а) арабський; б) англійський; в) гавайський.
26. Тип сім'ї, пов'язаний із дуально-родовою організацією називається:
 - а) арабський; б) австралійський; в) гавайський.
27. Тип сім'ї, який розрізняє родичів за прямою і бічною лінією:
 - а) арабський; б) австралійський; в) гавайський.
28. Загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей, називається:
 - а) тотемізм; б) магія; в) анімізм.
29. Віра в надприродний зв'язок родової групи людей із представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віру в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів, називається:
 - а) тотемізм; б) магія; в) анімізм.
30. Релігійні уявлення про духів і душу, наділення душою всіх речей, сил і явищ природи називається:
 - а) тотемізм; б) фетишизм; в) анімізм.
31. Поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині називається:
 - а) тотемізм; б) фетишизм; в) анімізм.
32. Мана – це:
 - а) загальна назва обрядів, в основі яких лежить віра в надзвичайну дію людини на предмет природи, тварин та інших людей;
 - б) предмет, дія, які слугують для умовного позначення будь-якого образу, поняття, ідеї;
 - в) невидима священна й таємна надприродна сила, що проявляється в щоденних справах.
33. Комплексний метод в етнографії розробив російський учений:
 - а) М.Ковалевський; б) В.Богораз; в) Д.Анучін.

Питання для самоконтролю

1. Дайте означення “Загальної етнографії” як науки.
2. Охарактеризуйте предмет і об'єкт навчальної дисципліни “Загальна етнографія”.
3. З'ясуйте основні ознаки етносу.
4. Розкрийте завдання навчальної дисципліни “Загальна етнографія”.
5. Які є форми первісних вірувань у народів світу?
6. Визначте основні етнографічні джерела.
7. Які є методи дослідження і збирання етнографічних матеріалів?
8. Які типи сім'ї й форми укладання шлюбів побутують у народів світу?

Тема 2. Розвиток етнографічної науки. Сучасні етнічні процеси

План

1. Розвиток етнографічної науки за кордоном: еволюційна та неоеволюційна школи; дифузійні концепції: школа “культурних кіл“, міфологічна школа, антропогеографія, вчення про “культурну морфологію“; психологічна, історична, соціологічна, функціональна школи; напрями культурного релятивізму, структуралізму.
2. Етапи розвитку етнографічних знань у Російській імперії та радянський період.
3. Етнографічні здобутки польських, чеських, словацьких, болгарських, сербських, хорватських вчених.
4. Етнічні процеси в сучасному світі.

Питання для самостійного вивчення

- Пасіонарна теорія етносу Л.М. Гумільова.
- Дуалістична теорія етносу Ю.В. Бромлея.
- Інформаційна теорія етносу М.М. Чебоксарова й С.А. Арутюнова.
- Системно-статистична, або компонентна теорія етносу Г.Н. Маркова й В.В. Піменова.
- Тенденції розвитку етнографічних знань у Білорусі.
- Сучасні етнографічні студії в Україні.

Завдання для самостійної роботи

1. Заповнити таблицю

№ п/п	Назва школи	Представники	Головні ідеї

2. Навести приклади об'єднавчих і роз'єднувальних процесів у світі за регіонами й історичними періодами (власний вибір).

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Методологічні проблеми вивчення етнічних процесів.
- ❖ Взаємодія етносу та його діаспори (на прикладі окремих народів).
- ❖ Міжетнічні відносини на сучасному етапі (регіон за вибором).
- ❖ Природа етнічних конфліктів та способи їхнього вирішення (регіон за вибором).
- ❖ Основні тенденції розвитку етнографічної науки на сучасному етапі.

Список рекомендованої літератури

- Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие/С.А. Арутюнов.–М., 1989.
- Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю.В. Бромлей. – М., 1987.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М., 1992.
- Гумилев Л.Н., Иванов К.П. Этнические процессы: два подхода к изучению / Л.Н. Гумилев, К.П. Иванов // Социологические исследования. – 1992. – № 1.
- Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран: Сб.ст. /Отв. ред. Г.Е. Марков. – М., 1989.
- Лурье С.В. Историческая этнология / С.В. Лурье. – М., 1998.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. /О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.18 – 25.
- Садохин А.П. Этнология: Учебник / А.П. Садохин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2006.
- Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов / Г.Т. Тавадов.– М.,2002.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посібник / М.П. Тиводар. – Львів,2004. – С.37 – 67.
- Токарев С.А. История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М., 1978.
- Токарев С.А. История русской этнографии / С.А. Токарев. – М., 1966.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2008.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Этнические процессы накануне XXI столетия. – Ставрополь, 1999.
- Этнологическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. – М., 1991.
- Этнология в США и Канаде /Под ред. В.А. Тишкова. – М., 1989.
- Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.,2014.

Методичні рекомендації

В основі етнографічних спостережень лежали людська цікавість, військова, політична та економічна необхідність. Під час подорожей, а також військових походів відбувалися спостереження, робилися записи, у яких були представлена інформація про природу, народи, їхні культуру, традиції, рід занять. Єгипетські, китайські, індійські, фінікійські, грецькі, римські, а згодом арабські, західноєвропейські, норманські, слов'янські мандрівники, мореплавці й купці залишили нам описи країн, народів різних регіонів відомого їм світу. Великі географічні відкриття ознайомили європейців із різними культурами Америки, Африки, Азії, Океанії. Йшов процес осмислення та узагальнення етнографічних даних. Створюються наукові товариства, відкриваються етнографічні та краєзнавчі музеї. Формування етнографії як самостійної науки можна віднести на середину (інші дослідники називають 60–70-і роки XIX ст.). У різних країнах складаються певні школи й напрями етнографії.

1. Еволюційна школа (середина XIX ст.). Найбільш відомі представники в Англії – **Е. Тайлор**, **Г. Спенсер**, **Д. Фрезер**; у Німеччині – **А. Бастіан**, **Т. Вайц**, **Г. Шурц**; у Франції – **Ш. Летурно**; у США – **Л. Морган**, в Україні – **І. Франко**, **М. Зібер**. Еволюціоністи сформували етнологію як науку, розробили загальну концепцію та методологію розвитку етносів, методи й методики етнологічних досліджень. Використовуючи положення еволюціонізму, що все у світі розвивається поступово від простого до складного, по висхідній, за законами еволюції, які характерні живій природі, вчені стали досліджувати історію первісного суспільства й людську культуру, користуючись водночас порівняльно-етнографічним методом, а також стверджували, що все підпорядковується універсальним закономірностям і розвиток означає прогрес. Усі елементи людської культури мають свій початок, більш пізні розвиваються на основі ранніх, а тому розвиток культури є багатоступеневий. Спільні закони розвитку суспільства дають можливість порівняти рівні розвитку культури різних етносів. Еволюціоністи наголошували, що колись усі народи прийдуть до цінностей європейської культури. Цим виправдовувалося європейське колоніальне панування, як допомога в подоланні відсталості й руху залежних народів по шляху культурного розвитку.

2. Дифузійні концепції (кінець XIX – початок XX ст.). Представники цих концепцій визнавали дифузюю як головний чинник у розвитку культури, а етнографію розглядали як науку про комунікацію, запозичення, взаємодію культур. Явища культури поширювалися шляхом контактів (через торгівлю, переселення, завоювання) між етносами. Водночас культура розглядалася у відриві від її носія – етносу, а соціально-економічний розвиток та універсальні історичні закони частково ігнорувалися. Дифузійністи наголошували, що елементи культури є унікальними, виникають лише один раз у конкретних географічних умовах і з центру свого виникнення поступово поширюються в просторі та часі. Головним завданням етнографа було виявити області походження окремих культур, відтворити шляхи їх поширення в просторі й часі й точно фіксувати на картах. Виділяють такі школи дифузійнізму: а) **антропологія**, засновник **Ф. Ратцель**. Головна увага зверталася на залежність розселення людства, характеру поселень, господарської діяльності й побуту населення у зв'язку з географічними умовами; б) **“культурна морфологія”**, засновник **Л. Фробеніус**. Він розробив підхід до культури з погляду біологічних закономірностей. Так, поділяв культуру на чоловічу й жіночу, вважав, що культури повинні вивчатися не історичним, а природничим методом; в) **школа “культурних кіл”**, представник **Ф. Гребнер**. Він спробував об'єднати культурні досягнення народів світу на додержавній стадії розвитку в шість культурних кіл; кожне коло складається з 19–20 елементів, які походять з одного географічного центру. Ніякої повторюваності в історії людства і його культури немає, а, отже, немає й ніяких закономірностей; г) **міфологічна школа**, засновники брати **Якоб і Вільгельм Грімм**. В Україні представниками були **І. Котляревський**, **М. Маркевич**, **М. Костомаров**. В основі поглядів представників цієї школи лежали уявлення про міфи, легенди та інші форми фольклору як прояви національного духу, самосвідомості. Отже, на противагу абстрактному розгляду культур еволюціонізму, дифузійністи поставили питання про географічну визначеність та взаємовплив культур різних народів. Для цього вони намагалися знайти методи порівняння та аналізу подібних явищ у різних культурах.

3. Соціологічна школа (початок XX ст., Франція), засновник **Е. Дюркгейм**. На противагу еволюціоністам, він розумів людські суспільства не як послідовні стадії

пристосування людей до умов навколишнього середовища, а як закриті статичні системи, дослідження яких має здійснюватися з допомогою методу вивчення соціальних фактів. Стабільність суспільства забезпечується соціальною солідарністю його членів. Основою найпростішого суспільства вважав первісну орду, що розвинулась у рід (клан), а ті поєднувались у племена, курії, фратрії, далі – у державу, імперію. Будь-яке суспільство – це ускладнена форма первісної громади.

4. Школа функціоналізму (початок ХХ ст., Великобританія), засновник **Б. Малиновський**. Намагався вивчати культуру кожного суспільства як цілісне утворення, у якому всі частини пов'язані між собою виконанням певних функцій. Зникнення якогось елемента культури може спричинити загибель усієї культури чи етносу. Тому слід зберігати традиційні елементи культури.

5. Школа історичної етнології (початок ХХ ст., США), засновник **Ф. Боас**. Головним завданням етнографії вважав створення єдиної історії всіх народів і всіх періодів його історії. Для цього необхідно вивчити кожен окремих народ у його своєрідності, його культуру та мову. **А. Кребер** головним предметом етнології вважав людську культуру як певну цілісну модель, кожна культура є унікальна. Був створений метод етнографічного картографування та краєзнавчий напрям в етнографії.

6. Психологічна (етнопсихологічна) школа (30-і роки ХХ ст., США, Західна Європа), представники: **З. Фрейд, К. Юнг, Р. Бенедикт, А. Кардінер**. За їхніми поглядами поведінка індивіда й життя суспільства залежать значною мірою від витіснених у підсвідомість уявлень та відчуттів. У такий спосіб, суспільством управляли не соціально-економічні, а психологічні, біологічні закономірності. Вважали, що кожній культурі притаманний свій специфічний тип особистості, який має особливу психологічну рису. У 40–50-х роках головною темою досліджень стало вивчення національного характеру. Зараз сформувався новий напрям у психології **соціоніка**.

7. Структуралізм (середина ХХ ст.), представники: **Е. Еванс-Прічард, К. Леві-Строс**. Вважали, що з допомогою структуралістського підходу можна зрозуміти структурний устрій суспільства та наявні в ньому міжособистісні відносини, і в підсумку більш ясно уявити систему суспільства загалом. Основною метою структурного аналізу було виявлення логічних закономірностей, що лежать в основі всіх соціальних та культурних явищ. Головним завданням етнології вважали формування загальних законів соціального розвитку людства.

8. Культурний релятивізм (50-і роки ХХ ст., США), засновник **М. Херсковіц**. Головна ідея теорії полягає у визнанні рівноправності різних культур, незалежно від рівня розвитку народу. Кожна культура є унікальною, неповторною й не слід зіставляти системи цінностей різних етносів. Джерело динаміки культур він вбачав у їх єдності та мінливості.

9. Неоеволюціонізм (друга половина ХХ ст.), представники: **Л. Уайт, Д. Стюард, М. Гарріс**. Поняття еволюції вони трактували як поступальний розвиток, проте хаотичний, не завжди прямолінійний. Замість вчення про однолінійний розвиток культури неоеволюціоністи розробили кілька теорій еволюції: теорію загального і приватного розвитку, теорію мікро- і макропроцесів, закон культурної домінанти, закон потенціалу розвитку та ін. Вони виступали за багатолінійність розвитку суспільства, яка пояснювалася як результат пристосування людини до різних екологічних сфер.

В останні десятиліття всі найзначніші теоретичні новації в етнології формувалися в США. У 1980-х рр. тут спостерігається короткий розквіт школи **соціальної біології**, яка поступилася школі **культурної екології**, яка досі залишається значною теорією американської культурної антропології. Американські вчені **К. Гірц** та **Р. Тернер** були засновниками **герменевтичного** напрямку в етнології, що досліджує роль символів у соціальній комунікації, їх світоглядну, ціннісну та моральну значущість у сучасних культурах. У європейських країнах інтерес до етнологічної науки значно зменшився, що призвело до закриття низки дослідницьких інститутів. Хоча, у Великобританії, наприклад, **М. Глюкман** став родоначальником манчестерської школи неофункціоналізму.

Сучасний процес взаємодії та зближення все більше перетворює окремі культури в єдину глобальну культурну систему. У зв'язку з цим кращі перспективи для розвитку отримує той напрямок в етнології, який не просто сприймає інші культури як об'єкт дослідження, а визнає їх рівноправними учасниками культурно-історичного процесу, надає пріоритетного значення розуміння чужих форм життя, систем цінностей і способу мислення та відводить другорядне значення поясненню соціальних і культурних

взаємозв'язків. Загалом в етнології склався плюралізм різних теоретичних напрямків. Така ідеологія соціокультурних досліджень отримала в науці назву *постмодерну*, яка виходить із визнання безлічі принципів та форм самоорганізації етнокультурного життя. У сучасних наукових колах побутує думка про неможливість побудови універсальної етнологічної теорії, яка змогла б пояснити все різноманіття людських культур. Тому сучасні етнологи, проводячи наукові дослідження, зосереджуються навколо соціально значущих проблем, і для їх вирішення використовують набір уже наявних теорій або, у разі необхідності, розробляються нові концептуальні моделі.

Перші етнографічні відомості про східних слов'ян також фіксувались у літописах, хроніках. Зокрема, у "Повісті минулих літ" представлені етноніми слов'янських племен, їх сусідів, міститься короткий нарис всесвітньої історії. Перші описи далеких країн були пов'язані з паломництвом у Святу Землю, записи про які називали "ходіння". Наприклад, "Житіє і хоженіє Данила, Руської землі ігумена" (XII ст.), у XV ст. з'явилося "Ходіння за три моря" тверського купця **А. Нікітіна**, який у 1466–1472 рр. побував у Персії, Індії та Ефіопії, і включає його спостереження про заняття, побут, релігійні звичаї населення цих країн. У XVII – XVIII ст. відбувається проникнення східних слов'ян у Сибір, результатом якого є зародження наукового інтересу до вивчення побуту сибірських народів.

Власне етнографічні дослідження почалися в Росії з XVIII ст., коли Петро I намагався створити науку європейського зразка, для чого запросив іноземних фахівців. У 1714 р. в Санкт-Петербурзі був створений перший музей – Кунсткамера, що включав етнографічні колекції. У 1724 р. заснована Академія наук, що стала головним дослідницьким центром країни. Перші експедиції Росії були спрямовані на вивчення Сибіру: на чолі з **Д.Г. Мессершмідом**, далі **В.І. Берінгом**, **Ф.І. Міллером** (видав працю "Історія Сибіру"), **С.П. Крашенинниковим**, **П.С. Палласа**, **І.Г. Георгі**, **Я.І. Лінденау**.

Проблеми історичної етнографії східних слов'ян розглядалися в "Історії Російській із найдавніших часів" **В.М. Татищева**. У працях **М.В. Ломоносова** були поставлені питання походження східних слов'ян і вплив на їх культуру сусідів. У другій половині XVIII ст. широко публікувалися твори російського фольклору: **Н.Г. Курганова**, **М.Д. Чулкова**, **В.Ф. Трутовського**, **В.Ф. Зуєва**. У цей час відбувається популяризація етнографічних знань. Видаються "Месяцесловы", словники, журнали.

У першій половині XIX ст. вивчення східних слов'ян продовжилося на новому рівні. У 30–50-х роках XIX ст. сформувався слов'янофільський рух, прихильники якого обстоювали ідею самобутності російського народу й особливого шляху його розвитку. Народна культура викликала жвавий інтерес у слов'янофілів, а фольклорні твори вони розглядали як зображення народного побуту та світогляду. Різні аспекти російської народної культури були розглянуті в працях **П.В. Кіреєвського**, **І.М. Снегірьова**, **І.П. Сахарова**, **О.В. Терещенка**, **В.І. Даля** та ін. У XIX ст. відбуваються кругосвітні експедиції (під керівництвом **М.П. Лазарєва**, **І.Ф. Крузенштерна**, **Ф.Ф. Беллінсгаузена**, **Ю.Ф. Лисянського**), проходять дослідження народів різних регіонів світу, зокрема, Океанії, Японії, Сахаліну, Російської Америки. Результати експедицій публікувалися (найбільший інтерес для етнографії представляють записки **В.М. Головніна** і **Ф.П. Літке**), етнографічні колекції передавалися в Кунсткамеру.

У 1845 р. в Санкт-Петербурзі було створено Російське географічне товариство (далі – РГТ), яке стало найважливішим етнографічним центром, що організовувало дослідження, у тому числі експедиційні, на території Росії й за її межами. У 1864 р. при Московському університеті було засновано Товариство любителів природознавства, антропології та етнографії, яке проводило етнографічні виставки, встановило тісні контакти з науковою громадськістю зарубіжних слов'янських народів. Друга половина XIX ст. стала часом нових експедицій: **А.Ф. Міндендорф** вивчав якутів, долганів, тунгусо-маньчжурські народи Приамур'я, **Л.І. Шренк** – нівхів Сахаліну, **В.В. Радлов** – алтайців, шорців, тувинців, татар, **І.О. Худяков**, **К. Клемент** – народи Сибіру. Етнографічні розвідки на Кавказі здійснювали **В.Ф. Міллер**, **М.М. Ковалевський**. У 1870-1885 рр. чотири великі експедиції в Центральну Азію зробив **М.М. Пржевальський**, який поряд із географією регіону, вивчав господарство та матеріальну культуру народів Монголії, Північно-Західного Китаю, Тибету. Дослідження в Центральній Азії проводив також **Г.М. Потанін**. Етнографічні матеріали в Індії та на Цейлоні проводив **І.П. Мінаєв**, в Африці – **В.В. Юнкер**, **О.В. Єлісеєв**. Велику популярність здобули дослідження **М.М. Миклухо-Маклая**, який 15 місяців провів серед аборигенів Нової Гвінеї,

залишивши нам цінні відомості про їх антропологію, мову, культуру, побут. Вчені **П.П. Чубинський**, **С.В. Максимов** та ін. проводили вивчення населення західних губерній – українців, білорусів та литовців. Фольклор і побут населення центральної частини Європейської Росії та Поволжі вивчав **П.І. Якушкін**, селян Центральної Росії – підприємець **В.М. Тенішев**, Архангельської губернії – **П.С. Єфименко**, Білорусі – **І.В. Шейн**. Під час дослідження етносів велика увага приділялася вивченню фольклору, громадського життя, общини, сім'ї, матеріальної та духовної культури. У XIX ст. в Росії з'явилися спеціалізовані етнографічні музеї. У 1836 р. Кунсткамера була розділена на сім самостійних музеїв, одним із яких був етнографічний. У 1895 р. був створений Російський музей, у складі якого був створений етнографічний відділ. Наприкінці XIX ст. з'явилися спеціалізовані етнографічні журнали: “Записки РГТ”, “Вісник РГТ”, “Відомості РГТ”, “Етнографічний огляд”, “Жива старовина”. Комплексне використання даних археології, антропології та етнографії під час вивчення народів започаткував **Д.М. Анучін**.

У теоретичному плані російська етнографія спочатку відчувала значний вплив еволюційної школи. Так, еволюціоністами були російські вчені: **М.М. Харузін** (досліджував фіно-угорські та тюркські народи), **М.М. Ковалевський** (народи Північного Кавказу), **Л.Я. Штернберг** (вивчав побут нівхів). Вчений **О.М. Максимов** був прихильником дифузійнізму та культурно-історичної школи.

Результати етнографічних досліджень у перші роки радянської влади використовувалися при створенні національно-територіальних автономій різного рівня, організації освіти на національних мовах. У 1917 р. в Академії наук була створена комісія з вивчення племінного складу населення Росії й суміжних країн. У 1930 р. комісія була перетворена в Інститут із вивчення народів. У 1920-і рр. виникло безліч краєзнавчих організацій. Їхні співробітники збирали різноманітний матеріал із регіональної етнографії. У 1918 р. в Петрограді був створений Географічний інститут, до складу якого входило відділення етнографії (завідувач – Л.Я. Штернберг, викладачі – **В.Г. Богораз** (досліджував чукчів), **Д.К. Зеленін** (вивчав росіян). У Московському університеті в 1925 р. був відкритий етнологічний факультет (працювали **П.Ф. Преображенський**, **В.Я. Пропп**).

З кінця 1920-х рр. у державній політиці посилювалися тенденції, спрямовані на побудову науки на основі марксизму, що розглядав розвиток людства з матеріалістичних позицій через призму вчення про суспільно-економічні формації. Матеріальне виробництво складає базис, а етнос, культура, наука, залежні від базису й належать до надбудови. Зміни базису неминуче призводять до змін і надбудови. Отже, усі явища культури слід було пояснювати з огляду на виробничу діяльність. Інша позиція вченого виявлялася приводом для звинувачення в ідеалізмі, відході від ідеологічно правильної лінії. На нараді 1932 р. етнографія була визначена як допоміжна історична дисципліна, яка займається вивченням докласового суспільства. Тим самим багато тем вилучалися зі сфери етнографічного дослідження. На початку 1930-х рр. термін “етнографія” став офіційним найменуванням радянської науки, тоді як термін “етнологія” був оголошений буржуазним. У 1935 р. був створений Інститут антропології, археології та етнографії АН СРСР, з 1937 р. – він Інститут етнографії, якому в 1947 р. було присвоєно ім'я М.М. Миклухо-Маклая. Він став провідною етнографічною установою країни. Радянські вчені-етнографи піднімали важливі питання теорії етнографії, історії первісного суспільства, історії господарства, сімейних і громадських відносин, культури, релігії. Етноси тлумачились як продукт соціального розвитку людства, що належали певній соціально-економічній формації. Марксистична пропаганда пропагувала соціалістичний спосіб життя, радянський патріотизм, інтернаціоналізм. Етнографи використовували дані, зібрані в результаті експедицій, залучали матеріали зарубіжних дослідників із різних регіонів світу.

З 50-70-х років XX ст. стали проводитися значні польові роботи, розширилися й поглибилися дослідження в області теорії, зокрема вивчення теорії етносу. Більше уваги стало приділятися вивченню етногенезу та етнічної історії різних народів, з'ясуванню соціальної структури суспільств, дослідженню матеріальної й духовної культури народів світу. З усіх цих питань проводилися дискусії, конференції, окремі матеріали друкувались у журналах “Советская этнография”, “Азия и Африка сегодня” та ін., у монографіях, науково-популярних виданнях. Виходили численні довідники, наприклад, “Народы мира”, “Страны и народы”. Відбувається популяризація етнографічних знань. В 1966 р. Інститут етнографії АН СРСР очолив **Ю.В. Бромлей**, автор багатьох праць із теоретичних проблем етнографії. Дослідження співробітників Інституту етнографії дали імпульс формуванню

суміжних етнографічних дисциплін: етнічної психології, етнічної соціології, етнічної антропології, етнічної географії, етнічної лінгвістики та ін.

Після розпаду СРСР стали спостерігатися нові тенденції в етнографії. У 1989 р. директором Інституту етнографії АН СРСР став **В.А. Тишков** – фахівець із Північної Америки, з 1992 р. – Інститут етнології й антропології імені М.М. Миклухо-Маклая РАН (очолював до 2015 р., зараз **М.Ю. Мартинова** – спеціаліст з історії та етнології Балкан). Пріоритетними темами сучасної російської етнології є етнокультурний розвиток народів Росії, полікультурні спілки й держави в сучасному світі, міжетнічні відносини й конфлікти, механізми й наслідки соціокультурної адаптації в умовах сучасних трансформацій, еволюція людини й антропологічна мінливість у сучасному світі. Основним журналом російських етнологів залишається “Етнографічний огляд” (до 1992 р. – “Советская этнография”). Новою структурою в російській науці стала Асоціація антропологів і етнографів Росії. Сучасні російські вчені-етнологи та історики продовжують займатися дослідженнями етнічної історії, занять, матеріальної та духовної культури народів Сибіру та Далекого Сходу (**Н.І. Новікова, А.А. Сиріна, О.П. Батянова**), вивчають етнографію росіян у Сибіру (**В.А. Липинська**) і різними сторонами життя росіян у ХІХ-ХХ ст. (**Т.А. Вороніна, О.В. Буганов, Г.О. Комарова, В.К. Малькова, Т.А. Листова, І.О. Морозов, Н.Л. Пушкарьова, С.В. Соколовський**), етнологічними питаннями народів Північного Кавказу (**Л.Т. Соловйова, І.Л. Бабич, І.Г. Косіков**), етнографією народів Латинської Америки (**Е.Г. Александренков, М.Г. Котовська**), дослідженням японців (**С.О. Арутюнов**), народів Центральної Азії (**О.Б. Барінова, Н.Л. Жуковська**), народів Східної Африки (**М.Л. Бутовська, Х.М. Турьїнська**), етнографію ромів вивчає **Н.Г. Деметр**, французів – **О.І. Філіппова**, латишів та народів Індії – **С.І. Рижаківа**, різними напрямками сучасної етнології – **М.М. Губогло** (етносоціологія, етнополітологія, тюркологія), **Н.А. Дубова** (етнічною екологією), етнографію первісних мисливців і збирачів, зокрема, австралійських аборигенів досліджує **О.Ю. Артемова** та ін.

Етнографічні напрацювання в Білорусі проходили подібно тенденцій розвитку етнографічної науки в Російській імперії, ідеологічних настанов радянського періоду (панування марксистсько-ленінського підходу до вивчення історії, етнографії та культури народів світу). Водночас, білоруські вчені намагалися у своїх наукових розвідках всебічно, системно, об'єктивно збирати, систематизувати та вивчати етнографічний матеріал. Зупинимось на доробках лише деяких дослідників.

І.М. Лобойко (1786–1861) – білоруський філолог, історик, професор Віленського університету, збирав матеріали для створення словника білоруської мови, здійснював описи польських і литовських міст (біля 80) та ін. Головна заслуга білоруського краєзнавця **Р.С. Зенкевича** (1811–1868) полягає в збиранні та виданні ним білоруських пісень, а також здійснений ним опис колядування, весільних звичаїв. **О.М. Сементовський** (1821–1893) український полтавський краєзнавець, який у 1863 р. переїхав до Вітебська, де був обраний секретарем статистичного комітету, у 1863 р. його було обрано членом-співробітником Російського географічного товариства. Збирав українські та білоруські загадки, інформацію про заняття білорусів. Видав “Етнографічний огляд Вітебської губернії” (1872), “Білоруські старожитності” (1890). Біля 700 білоруських та українських народних пісень опублікувала фольклорист, етнограф **З.Ф. Радченко** (1839–1916) – “Томельські народні пісні (білоруські та малоросійські)” (1888). У передмові до збірника вона описала побут, звичаї та обряди селян.

Науковий підхід до збирання та вивчення етнографічного матеріалу започаткував український та білоруський славіст, мовознавець, фольклорист, етнограф, письменник і драматург **М.А. Янчук** (1859–1921). Закінчивши історико-філологічний факультет Московського університету, працюючи вчителем, він постійно брав участь у різних етнографічних експедиціях, під час яких збирав фольклорний матеріал, переважно народні пісні. Він був один із засновників журналу “Етнографічний огляд” (1889), був його редактором до 1916 р. Він був одним з організаторів Білоруського науково-культурного товариства та Білоруського народного університету в Москві.

У радянський час етнографічними розвідками активно займався **М.Я. Грінблат** (1905–1983), який з 1930 р. працював в АН БРСР, в інституті мовознавства, етнографії й фольклору (1957–1976), у Білоруському державному університеті. Він автор праць: “Пісні

білоруського народу“ (1940), “Білоруси: Нариси походження та етнічної історії“ (1968), “Білоруська етнографія й фольклористика“ (1972). Відомим білоруським радянським музикознавцем-фольклористом був **В.І. Ялатов** (1923–1980), який з 1955 р. працював в інституті мистецтвознавства, етнографії й фольклору АН Білорусі. Він досліджував образ, ритм, мелодику білоруської народної музики. Автор багатьох праць, зокрема, “Ритмічні основи білоруської народної музики“ (1966), “Мелодійні основи білоруської народної музики“ (1970), “Пісні східнослов'янської спільноти“ (1977) та ін. Був укладачем музичної частини 7-томного академічного видання “Білоруська народна творчість“ Ще одним відомим радянським білоруським істориком був **М.М. Улашик** (1906–1986). У 30-х роках ХХ ст. він був неодноразово арештований за надуманими приводами й відбував заслання в Сибіру. Після звільнення з 1955 р. і до смерті працював науковим співробітником інституту історії СРСР, де досліджував історію білоруського, литовського та українського селянства, археологію, етнографію, фольклор цих народів, видавець білорусько-литовських літописів, вважається авторитетним знавцем історії Великого князівства Литовського. Найвідомішим дослідником матеріальної культури білорусів (сільська архітектура, знаряддя праці, посуд, меблі, одяг тощо) ХХ ст. вважається білоруський мистецтвознавець, етнограф, професор Білоруської академії мистецтв **М.Ф. Романюк** (1944–1997). За власні кошти він провів десятки етнографічних експедицій, досягненням яких стали понад 130 реконструкцій традиційних костюмів білорусів. Колекція й архів М. Романюка налічує понад 100 тисяч одиниць рідкісного етнографічного матеріалу, зібраного власними руками; його подорожні щоденники становлять десятки томів. Він створив сценічні костюми для Державного народного хору й Державного ансамблю танцю Білорусі. Важлива частина його роботи – статті та ілюстрації в енциклопедії “Етнографія Білорусії“. На сучасному етапі найавторитетнішим білоруським етнографом, істориком є **М.Ф. Пилипенко** (народ. 1936 р.), член-кореспондент НАН Білорусі, який досліджує проблеми етногенезу, етнічної історії, фольклористики, сімейних відносин, звичаїв, обрядів, вірувань білоруського народу.

Розвиток етнографічних знань у Польщі відбувався під впливом чинника втрати державності в другій половині ХVIII ст. внаслідок поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією. Одним із перших польських етнографів вважають **Л. Голембіовського**. Першою польською монографією з етнографії визнається краєзнавчо-етнографічно-соціологічна розвідка **І. Червінського** “Задністрянські околиці між Стриєм і Лімницею...“ (1811). Етнографічними розвідками займалися такі польські діячі: **Т.А. Ленартович**, **Ж. Паулі**, **В. Поль** (збирали переважно фольклор), **О. Кольберг** (був автором багатьох музичних творів), **З. Глогер** (перший голова Польського краєзнавчого товариства у Варшаві), **М. Сокальський** (член Народознавчого товариства у Львові), **А. Шиманський** (вивчав географію та етнографію якутів), **В. Серошевський** (вперше системно описав життя та звичаї якутів, досліджував країни Східної Азії), **А.Фішер** (очолював кафедру етнології й антропології у Львівському університеті, автор низки робіт із фольклору, біографій польських етнографів), **К. Мошинський** (автор праці “Народна культура слов'ян“), **Р. Райнфус** (вивчав лемків).

Вивчення етнографії в Чехії пов'язане з національним Відродженням (остання третина ХVIII – 60-і роки ХІХ ст.), яке мало певні особливості: чехи тривалий період входили до складу Австрійської імперії, де влада належала австрійським німцям; після поразки повстання станів (1620 р.) була ліквідована чеська державність; значна частина чеської шляхти зазнала знімечення або покатоличення, а інша мусила покинути батьківщину. У ХІХ ст. наукові дослідження в Чехії проводилися в основному в галузі гуманітарних дисциплін, що відповідали в найбільшій мірі завданням виховання національної самосвідомості народу. Серед чеських діячів можна назвати: абата **Й. Добровського** (своїми працями сприяв розвитку чеської мови), **Ф. Прохазку** (видавав чеські літературні пам'ятки), **Ф. Палацького** (історіограф Чеського королівства, одним із засновників “Матиці Чеської“, автор “Історії чеського народу в Чехії та Моравії“), **К. Ербена** (збирав фольклор). Найбільшим вченим європейського масштабу був **П.Й. Шафарик**. Він збирав пам'ятки південнослов'янської писемності, вивчав старі рукописи, автор праць “Слов'янські старожитності“, у якій доводить автохтонність слов'ян у Європі, і що вони були частиною європейської історії та цивілізації та “Слов'янська етнографія“, у якій містилися основні знання з історії, культури й

статистики слов'янських народів, уперше було подано карту поширення слов'янських мов та діалектів. Загалом його праці були початком наукового підходу до вивчення слов'ян.

У Словаччині розвиток етнографічних знань відбувався в рамках національного Відродження. Але національний рух словаків розвивався в умовах подвійного національного гноблення. Словаччина входила до складу Австрійської імперії як частина Угорщини. Словаки зазнавали жорстокої мадяризації, не мали національної літературної мови. Відомими словацькими вченими були: **Ю. Папанек** (виступав за автохтонність словаків), **Ян Коллар** (виступав за створення спільної слов'янської літературної мови, прихильник концепції слов'янського єднання, збирав фольклор).

Етнографічні розвідки в південних слов'ян розвивалися під впливом національного Відродження і проходили в складних соціально-політичних умовах (відсутність власних незалежних держав, довготривале перебування в складі Австрійської, Османської імперій, мовні та релігійні утиски). Спільними для всіх південнослов'янських народів стали наступні культурні процеси в XIX – початку XX ст.: розвиток національної мови та створення літературної мови; модернізація освіти, створення національних наукових установ; становлення світської національної художньої культури. Південнослов'янські народи об'єднували як ці спільні завдання розвитку культури, так і етнічна та мовна близькість. Тому в першій половині XIX ст. взаємне співробітництво вчених і політиків цих народів було дуже плідним (взаємний вплив, спільні культурні акції, ідеї про можливість створення спільної літературної південнослов'янської мови та ін.).

Засновником історичної науки, слов'янознавства в південних слов'ян вважається католицький монах-бенедиктинець **Мавро Орбіні**. Священик **М. Врховац** сприяв відродженню хорватської культури, мови, національної єдності. Граф **Я. Драшкович** висунув проєкт створення Великої Іллірії та розвинув ідеологію ілліризму: відтворення хорватської національної держави, можливого об'єднання південнослов'янських народів в одне культурне й політичне ціле, необхідності розвитку хорватської культури й мови, широкого впровадження її в усі сфери життя, протистояння мадяризації. Основоположником літератури ілліризму став **Л. Гай**, що здійснив завдання створення хорватської літературної мови на основі латиниці. Відомим хорватським фольклористом і етнографом був **В. Жганец**, учасник багатьох етнографічних експедицій (записав 15000 народних наспівів). Ще одним науковцем у галузі фольклору була **М. Бошкович-Стуллі**.

Перші кроки словенської етнографії можна пов'язати з іменем **Є. Копітара**, який у 1808 р. опублікував першу словенську граматику. Словенський поет **С. Враз** писав свої твори хорватською мовою. Відомим сербським істориком, філологом, фольклористом і письменником був **В. Караджич** (зібрав і опублікував сербський епос, писав історичні праці, створив сербську літературну мову на кириличному письмі). Розвиток сербської етнографії, історичної географії також пов'язано з ім'ям **Й. Цвіїча**, засновником наукової балканістики. За його ініціативи було запроваджено серію наукових Конгресів слов'янських етнографів і географів.

Етнографічні дослідження в Болгарії беруть відлік із національного Відродження, початком якого послугувала праця ченця афонського Хілендарського монастиря **Паїсія** "Слов'яноболгарська історія" (1762). Активним його послідовником був священик **С. Владиславов** (відомий під чернечим ім'ям **Софроній**). Він склав болгарською мовою кілька збірок (повчань, притч), духовне відродження болгар вбачав через освіту та культуру. Особливістю культурного відродження XIX ст. – це тісні зв'язки болгар з іншими слов'янськими культурами. Так, першими видавцями середньовічних болгарських літературних пам'яток стали російський славист **К.Ф. Калайдовіч** та словак **П. Шафарик**, перші друковані тексти болгарських народних пісень побачили світ у збірниках сербського фольклору, складених **В. Караджичем**, історичні та етнографічні дослідження про болгар проводив закарпатський русин **Ю. Венелін**. Розвідками болгарських історичних пам'яток і фольклорних творів займався російський вчений **В. Григорович**, під керівництвом якого формувався збирач і видавець болгарської народної творчості **Д. Міладінов**. Болгарськими збирачами етнографічного матеріалу були: **П.Р. Славейков**, **І. Богоров** (автором першої болгарської граматики), **Л. Каравелов**, **Л. Мілетич** (очолював Болгарську академію наук), **Д. Христов** (створив величезну кількість хороших та сольних пісень), **К. Шапкарев** (фольклорист, книговидавець), **І.Д. Шишманов** (писав праці з етнографії та літературознавства).

Етнічна картина світу не відрізняється стабільністю. У процесі історичного розвитку одні народи зникають, інші з'являються. Сам процес формування й розвитку етнічних спільнот заведено називати **етногенезом**. Під час етногенезу, під впливом особливостей господарської діяльності в певних природних умовах і з інших причин, формуються специфічні для нового етносу риси матеріальної й духовної культури, побуту, що відрізняють його від інших етносів. Людина, з одного боку, ототожнювала себе із собою подібними, а, з іншого – відмежовувалася від несхожих на неї. Так зароджувалися процеси **етнічного розмежування** (диференціації) та **етнічного ототожнення** (солідаризації). Як правило, ці процеси починаються з **етнічної ідентифікації**, тобто встановлення свого етнічного походження. Так само, усе це посилює етнічну самосвідомість. Зовнішнім проявом цієї самосвідомості є спільна самоназва – етнонім. Подальший хід подій залежатиме від багатьох чинників і може розвиватись у напрямі як етнічного поділу, так і етнічного об'єднання. Усе залежатиме від етнонаціональної політики, яку проводить та чи інша держава. Вивчення етногенезу вимагає комплексного підходу із залученням даних різних наук: етнографії, антропології, археології, лінгвістики, історії та ін.

Під **етнічними процесами** розуміють сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної й матеріальної культури, мові, соціальній структурі, самосвідомості, які відбуваються в процесі історичного розвитку людства. Їх поділяють на: **етноеволюційні** – синтез багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, економічно-господарських, природно-географічних, екологічних тощо), які зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу (або окремих його частин), але не зачіпають їхнього етнічного існування (етнічна самосвідомість етносу не змінюється) та **етнотрансформаційні** – навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів.

Етнічні процеси мають універсальний, глобальний характер: вони відбувалися й відбуваються в усі часи, серед усіх народів і на всіх континентах. Хоч вони й суперечливі, але взаємопов'язані та взаємозалежні. Вони мають об'єктивний характер, але досить вразливі й чутливі на впливи як внутрішніх, так і сторонніх політичних сил. Вони готують підґрунтя, створюють сприятливі умови для роз'єднавчих або об'єднавчих процесів.

Етнічне роз'єднання або етнічний поділ (етнічна дезінтеграція) – це процес поділу попередньої етнічної спільноти на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною спільнотою. Етнологи виділяють три типи **етнороз'єднувальних процесів**: а) **етнічна паріація** (від англ. – розчленування) – поділ раніше єдиного етносу на кілька нових, жодний із яких не ототожнює себе зі старим етносом і водночас перший етнос зникає; б) **етнічна сепарація** (від лат. – поділ) – це процес відокремлення від якогось етносу його певної частини, яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос і перший етнос зберігається; в) **етнічна дисперсизація** (від лат. – розсіяння) полягає у відокремленні від первинного етносу окремих порівняно невеликих частин, що не формують новий етнос, а залишаються етнографічною групою.

На думку більшості вчених, етнооб'єднавчі процеси розпочалися дещо пізніше етнороз'єднувальних, але швидко набули панівного характеру, який зберігається й досі. Ці процеси вважаються загалом позитивними, оскільки сприяють зміцненню етносів і зростанню гомогенності як окремих суспільств, так і людства загалом.

Етнологи також виділяють три типи **етнооб'єднуючих процесів**: а) **етнічна консолідація** (від лат. – об'єднання, згуртування) – це злиття близьких за мовою й культурою етносів, що утворюють новий етнос; б) **етнічна асиміляція** (від лат. – уподібнення) – це процес розчинення самостійного етносу, його частини чи окремих його представників всередині іншого, як правило, більшого етносу, поділяють три форми асиміляції: природну, насильницьку та примусово-добровільну; розрізняють ще соціальну, етнічну, повну, часткову асиміляції; в) **міжетнічна інтеграція** (від лат. – зближення, об'єднання) – це процес взаємовідносин між різними за мовою та культурою етнічними спільнотами багатонаціональної держави, внаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства й державного патріотизму, але, не втрачаючи водночас своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості. Особливим етнічним процесом є **етнічна міграція** – зміна етносом своєї етнічної території (етнічного ареалу) протягом певного періоду, переселення етносу. Розрізняють ще **сегрегацію** (лат. – відокремлення) – спроби збереження власної

етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів із представниками інших національних утворень та **маргіналізацію** – (лат. – межа, узбіччя) – ситуація, за якої небажання або неспроможність орієнтації на етнокультурні стереотипи більшості супроводжується в етнічній групі втратою рідної культури, мови.

Отже, етнічні процеси рідко відбуваються в чистому вигляді, вони тісно пов'язані між собою, діють протягом усієї історії людської цивілізації, зазнають впливів і зі свого боку впливають на інші соціальні процеси, зокрема, глобалізації та модернізації.

Термінологічний словник

Асиміляція – тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якого один із них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може проходити як природним, так і насильницьким шляхом.

Біхевіоризм – один із напрямів в американській психології початку ХХ століття, що вважає предметом психології поведінку, під якою розуміються чисто фізіологічні реакції на стимули.

Деетнізація – процес втрати народом чи його окремими представниками своїх етнічних рис; розпочинається з втрати рідної мови, далі національної самосвідомості та етнічної ідентифікації.

Дезінтеграція – розпад цілого на певні елементи (частини).

Депортація – насильницьке переселення груп населення чи навіть цілих районів із їх етнічної Батьківщини чи територій тривалого проживання.

Десеєґрація – скасування, усунення сегрегації, відмова від політики, яка розділяє населення за расовими ознаками.

Діаспора – частина народу, що проживає поза країною свого походження. Діаспори утворилися в результаті насильницького виселення, загрози геноциду та інших соціальних причин.

Дискримінація – обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за ознаками расової чи національної належності, за ознакою статі, релігійними чи політичними переконаннями та ін.

Дифузійнізм – напрям в етнології, що вивчає просторові характеристики культури та взаємодію культурних елементів.

Еміґрація – виїзд громадян за межі своєї країни.

Етнічна ідентифікація – віднесення себе до певної етнічної спільноти.

Етнічна дисперсизація – процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишилися чи стали субетносами й етнографічними групами.

Етнічна консолідація – об'єднання чи навіть злиття споріднених і етнокультурно близьких етнічних спільнот в один етнос.

Етнічна меншина – частина етносу, яка відокремлена від основного етнічного масиву і проживає в іншомовному оточенні.

Етнічна парціація – процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна сепарація – процес відокремлення від етносу якоїсь його частини, що згодом може розвинути в окремий етнос.

Етнічні процеси – різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот упродовж їхнього існування.

Етногенез – процес формування й розвитку етнічних спільнот.

Ідентифікація (етнічна) – ототожнення людьми один одного й самих себе з певною етнічною групою.

Іммігрант – іноземець, який оселився в якійсь країні на постійне проживання.

Імміґрація – в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

Інтеграція – об'єднання в ціле розділених частин.

Компліментарність – відчуття підсвідомої симпатії, що визначає поділ на “своїх” і “чужих”.

Конвергенція – сходження, зближення.

Конвіксія – у Л.М. Гумільова – група людей із характерним побутом і сімейними зв'язками, що інколи переходить у субетнос.

Консолідація – вид об'єднуваних етнічних процесів.

- Консорція** – у Л.М. Гумільова – група людей, об'єднаних на короткий час однією історичною долею; пізніше або розпадається, або переходить у конвіксію.
- Конфігурація культури** – особливе поєднання, скріплення елементів культури, що надає останній специфічну своєрідність.
- Культурний релятивізм** – утвердження рівності всіх культур, відмова від виділення систем культурних цінностей.
- Мігрант** – територіально відірвана від етносу й батьківщини особа, емігрант.
- Міграція населення** – переміщення населення, зміна його місця проживання.
- Міжетнічна інтеграція** – процес політичного, економічного та культурно-побутового зближення етносів і формування територіально-державних, міждержавних чи міжетнічних багатокультурних і багатомовних спільнот, у яких не відбувається зміни етнічної свідомості та етнічної самоідентифікації.
- Міжетнічна комунікація** – обмін між двома чи більше етнічними спільнотами, матеріальними та духовними продуктами їх культурної діяльності, що здійснюється в різних формах.
- Модернізація** – осучаснення, зміни згідно з вимогами сучасності, вдосконалення.
- Натуралізація** – процес вживання іммігрантами в нове, іншомовне оточення, засвоєння ним нових форм спілкування, культури, правил співіснування.
- Пасіонарії** – люди енергонадлишкового типу, які від народження здатні вбирати із зовнішнього світу більше енергії, ніж це потрібно для особистого і видового самозбереження, видавати цю енергію у вигляді цілеспрямованої роботи по зміні навколишнього середовища.
- Пасіонарність** – генетично успадкована поведінкова активність, що проявляється в устремлінні індивіда до мети, його здатність до наднапруги й жертвності заради досягнення мети.
- Пасіонарний поштовх** – мутація, яка виникає під дією специфічного виду космічного випромінювання і призводить до появи пасіонарності; може стати поштовхом етногенезу.
- Сепаратист** – соціально-політичні та ідеологічні спрямування групи людей до відокремлення однієї частини держави від іншої.
- Сепарація** – відокремлення, поділ на певні частини; в етнології – віддалення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом стає самостійним етносом.

Тести для самоконтролю

1. Етнографія як наука оформилася:
 - а) у середині ХІХ ст.; б) у середині ХVІІ; в) у середині ХVІІІ ст.
2. Дифузійнізм – це:
 - а) напрям в етнології, що вивчає просторові характеристики культури й взаємодію культурних елементів;
 - б) різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот впродовж їхнього існування;
 - в) особливе поєднання, скріплення елементів культури, що надає останній специфічну своєрідність.
3. Пасіонарність – це:
 - а) пристосування, пасивне прийняття наявного порядку речей, панівних думок;
 - б) генетично успадкована поведінкова активність, що проявляється в устремлінні індивіда до мети, його здатність до наднапруги й жертвності заради досягнення мети;
 - в) сформовані під час етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприймання членів етнічних спільнот.
4. Культурний релятивізм – це:
 - а) утвердження рівності всіх культур, відмова від виділення системи культурних цінностей;
 - б) сукупність усіх цінностей створених працею і творчістю людей;
 - в) уся сукупність господарсько-культурного життя й побуту етносу в кожному з конкретних історичних епох.
5. Представники якої школи розробили ретроспективний “метод пережитків”:
 - а) функціоналізму; б) еволюційної школи; в) соціологічної школи.
6. Представники якої школи виступали за багатолінійність розвитку суспільства:

- а) неоеволюційної; б) функціоналізму; в) структуралізму.
7. Хто є представниками психологічної (етнопсихологічної) школи в етнографії:
 - а) Р. Бенедикт, А.Кардінер; б) Д.Стюард, Д.Мердок; в) Д.Фрезер, А.Бастіан.
 8. Російське географічне товариство було створено:
 - а) 1844 р.; б) 1845 р.; в) 1846 р.
 9. Хто з представників еволюційної школи ввів у науковий обіг поняття «екзогамія», «ендогамія»:
 - а) Е.Тайлор; б) Л.Морган; в) Д. Мак-Леннан.
 10. Хто розробив періодизацію первісної культури (дикунство, варварство, цивілізація):
 - а) Е.Тайлор; б) Л.Морган; в) Д. Мак-Леннан.
 11. Хто автор наукової праці «Первісна культура»:
 - а) Е.Тайлор; б) Л.Морган; в) Д. Мак-Леннан.
 12. Хто близько сорока років вивчав індіанців США й написав працю «Союз ірокезів»:
 - а) Г.Спенсер; б) Л.Морган; в) А.Бастіан.
 13. Хто засновник напрямку дифузіонізму «культурна морфологія»:
 - а) Ф.Гребнер; б) В.Шмідт; в) Л.Фробеніус.
 14. Хто засновник теорії «культурних кіл»:
 - а) Ф.Гребнер; б) В.Шмідт; в) Л.Фробеніус.
 15. Хто засновник напрямку дифузіонізму «антропологія»:
 - а) Ф.Гребнер; б) В.Шмідт; в) Ф.Ратцель.
 16. Хто є засновником школи функціоналізму:
 - а) Е.Дюркгейм; б) Д.Стюард; в) Б.Маліновський.
 17. Хто є засновником соціологічної школи:
 - а) Е.Дюркгейм; б) Д.Стюард; в) Р.Бенедикт.
 18. Представники якої школи виступали за унікальність, неповторність культури кожного народу:
 - а) історичної етнології; б) неоеволюціонізму; в) структурного функціоналізму.
 19. Хто є автором праці «Походження сім'ї, приватної власності й держави»:
 - а) К.Маркс; б) Ф.Енгельс; в) В.Ленін.
 20. Представники якої школи виступали за примат суспільного буття над суспільною свідомістю:
 - а) історичної етнології; б) неоеволюціонізму; в) радянська школа.
 21. Хто є автором праці «Ходіння за три моря»:
 - а) А.Нікітін; б) В.Татищев; в) М.Миклухо-Маклай.
 22. Наукові дослідження в Індії проводив дослідник:
 - а) Юнкер; б) Мінаєв; в) Ковалевський.
 23. Наукові дослідження на Кавказі проводив дослідник:
 - а) Юнкер; б) Мінаєв; в) Міллер.
 24. Наукові дослідження в Центральній Азії проводив дослідник:
 - а) Потанін; б) Мінаєв; в) Ковалевський.
 25. Наукові дослідження в Океанії проводив дослідник:
 - а) Афанасьєв; б) Миклухо-Маклай; в) Пржевальський.
 26. Наукові дослідження в Африці проводив дослідник:
 - а) Юнкер; б) Мінаєв; в) Ковалевський.
 27. Радянським дослідником Південно-Східної Азії був:
 - а) Чебоксаров; б) Бромлей; в) Ітс.
 28. Радянським дослідником Африки був:
 - а) Львова; б) Бромлей; в) Ітс.
 29. Радянським дослідником цивілізації інків був:
 - а) Березкін; б) Бромлей; в) Токарев.
 30. Радянським дослідником цивілізації майя був:
 - а) Гуляєв; б) Арутюнов; в) Марков.
 31. Науково-популярний журнал з етнографії називається:
 - а) «Страны и народы»; б) «Вокруг света»; в) «Народы мира».
 32. Який етнічний процес не є об'єднувчим:
 - а) парціація; б) консолідація; в) асиміляція.

33. Який етнічний процес не є роз'єднувальним:
а) парціація; б) дисперсизація; в) асиміляція.
34. Процес переходу з одного етнічного стану в інший зі зміною самосвідомості називається:
а) етнорозвоюльним; б) етнотрансформаційним; в) етнічною дисперсизацією.
35. Метод дослідження матеріалів згідно з яким культура й побут народів вивчаються з позиції історизму називається:
а) комплексний; б) порівняльно-історичний; в) системний аналіз.
36. Процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком називається:
а) парціацією; б) сепарацією; в) дисперсизацією.
37. Процес відокремлення від етносу якоїсь його частини, що згодом може розвинути в окремий етнос, називається:
а) сепарацією; б) парціацією; в) дисперсизацією.
38. Процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишилися чи стали субетносами, називається:
а) сепарацією; б) парціацією; в) дисперсизацією.
49. Об'єднання чи навіть злиття споріднених і етнокультурно близьких етнічних спільнот в один етнос називається:
а) міжетнічною інтеграцією; б) етнічною консолідацією; в) етнічною асиміляцією.
40. Процес розчинення самостійного етносу, його частини чи окремих його представників усередині іншого, як правило, більшого етносу називається:
а) міжетнічною інтеграцією; б) етнічною консолідацією; в) етнічною асиміляцією.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте головні етапи світового розвитку етнографії.
2. Які школи й напрямки в етнографії Ви знаєте ?
3. Назвіть відомих зарубіжних, російських, білоруських, польських, чеських, словацьких, болгарських, хорватських, сербських, українських етнографів.
4. Проаналізуйте процеси етнічного роз'єднання та етнічного об'єднання.

Тема 3. Класифікація народів світу

План

1. Географічна класифікація.
2. Антропологічна класифікація.
3. Етнолінгвістична класифікація.
4. Господарсько-культурна класифікація.

Питання для самостійного вивчення

- Складіть поділ народів світу за релігійною ознакою.
- Визначте поділ народів світу за рівнем соціально-економічного розвитку.

Завдання для самостійної роботи

1. Скласти таблицю головних мовних сімей і відповідних мовних груп за зразком:

№ п/п	Мовна сім'я	Мовна група	Мови

2. На контурній карті світу нанести розміщення чотирьох великих рас (європеїдної, монголоїдної, негроїдної, австралоїдної), відповідних їм “малих” рас та антропологічних типів, а також перехідних та змішаних рас.
3. На контурну карту світу нанести таку топонімічну структуру: материк – історико-географічний регіон – субрегіон – країни.
4. На контурній карті світу позначити підтипи чотирьох головних господарсько-культурних типів народів світу, які були в минулому: з переважанням у господарстві мисливства, рибальства та збиральництва; ручне мотичне рільництво і примітивне скотарство; плугове рільництво та тваринництво; кочове й напівкочове скотарство.

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Роль географічного чинника в розселенні людства.
- ❖ Метисація населення світу: переваги, проблеми, перспективи.
- ❖ Значення мови в самоідентифікації народів.

Список рекомендованої літератури

- Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник / С.И. Брук. – М., 1986. – С.25 – 36.
- Итс Р.Ф. Введение в этнографию / Р.Ф. Итс. – Л., 1991.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.27 – 38.
- Народы и религии мира: Энциклопедия / Гл. ред. В.А. Тишков. – М., 1998.
- Народы мира. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю.В. Бромляя. – М., 1989.
- Нельга О.В. Теория этносу. – К., 1997.
- Османов М.О. Некоторые вопросы изучения хозяйственно-культурных типов / М.О. Османов // Советская этнография. – 1991. – № 2. – С. 52 – 61.
- Садохин А.П. Этнология: Учебник / А.П. Садохин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2006.
- Сегеда С.П. Антропология: Навч. посібник / С.П. Сегеда. – К., 2001.
- Тавадов Г.Т. Этнология. Учебник для вузов. – М., 2002.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посібник / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.169 – 214.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова. – М., 1985.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.
- Юрій М.Ф. Етнологія: навч. посібник / М.Ф. Юрій – К., 2006.

Методичні рекомендації

Для наукового об'єктивного вивчення народів світу їх необхідно якимось систематизувати. Спроби класифікувати етноси здійснювалися й раніше, але переважав дещо суб'єктивний підхід до вибору критеріїв поділу народів. Наприклад, вказувалося, що є “культурні” й “некультурні” народи; “історичні” та “неісторичні”; існує поділ народів за

релігійною ознакою, соціально-економічним розвитком та інші. В етнографії найбільш уживаними є такі чотири види класифікацій: географічна, антропологічна, етнолінгвістична та господарсько-культурна.

Для визначення місця проживання того чи іншого народу, опису природно-географічних умов його розміщення, застосовують географічну класифікацію. Одиницями регіональної диференціації світу виступають: *континент, історико-географічний регіон, субрегіон, країна, історико-етнографічна область*. Відповідно до сучасного стану економічного, історичного, культурного та географічного розвитку країн світу найоптимальнішою є така історико-географічна типологізація.

Європу поділяють на: *Західну Європу* або *атлантичну історико-етнографічну область* (далі – ІЕО), *Південну* або *середземноморську ІЕО*, *Північну* або *північноскандинавську ІЕО*, *Центральну* або *центральноєвропейську ІЕО*; *Східну* або *східноєвропейську ІЕО*, *Центрально-Східну* (країни колишнього соціалістичного табору, крім Росії), *Південно-Східну Європу* або *балканську ІЕО*.

Азію традиційно поділяють на: *Південно-Західну* Азію (всередині регіону виділяють декілька субрегіонів: *Близький Схід, Середній Схід, Закавказзя, Левант* (у вузькому значенні – Сирія, Ліван, а в широкому – Середземноморське узбережжя Азії)). Також поширена самоназва арабських країн Сходу – *Маширик; Південну, Південно-Східну, Східну, Північну, Центральну* Азію.

В **Америці** виділяють два регіони – *Північну Америку* та *Латинську Америку*, яка поділяється на два субрегіони: *Середню Америку* (Мексика та країни Центральної Америки й Вест-Індії) та *Південну Америку*.

Африку традиційно поділяють на п'ять регіонів: *Північний* (цей регіон називають ще *Магрибом*, тобто араби Заходу), *Західний, Східний, Південний*.

До **Австралії** та **Океанії** належать материк Австралія та острівні території Тихого океану, які поділяють на *Меланезію, Полінезію, Мікронезію*.

Антропологічна класифікація пов'язана з расами та антропологічними типами й дає етнографам інформацію про походження етносу, міжетнічні контакти та ін. Під **расами** розуміють великі групи людей, спільні за походженням та об'єднані близьким комплексом морфологічних ознак: третинний волосяний покрив, пігментація шкіри, співвідношення між шириною і довжиною голови, група крові, побудова зубів, тип волосся, колір і форма очей, зріст, пропорції тіла та ін. Усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: кілька основних “великих” рас фахівці поділяють на “малі” раси або підраси, чи гілки, кількість яких у різних класифікаціях коливається від 20 до 30, та антропологічні типи, а останні – на популяції.

43% населення земної кулі охоплює **європеїдна** раса, яка характеризується світлим або трохи смуглявим кольором шкіри, світлим, змішаним і темним забарвленням очей, м'яким, прямим чи хвилястим волоссям; вузьким, прямим, опуклим або ввігнутим носом із середнім чи високим переніссям; вузьким або середнім за шириною обличчям; добре або середньо вираженим третинним волосяним покривом. Зріст варіює від дуже високого до середнього. Виділяють три групи європеїдів: *північну*, яка складається з *атлантико-балтійської* та *біломорсько-балтійської* “малих” рас; *перехідну*, яка складається із *середньоєвропейської* та *східноєвропейської* рас; *південну*, яка складається із *середземноморської, вірменоїдної, передньоазіатської* та *балкано-кавказької* рас.

Монголоїдна раса, риси якої властиві 36% населення земної кулі, характеризується смаглявою шкірою жовтуватих відтінків, темним, іноді чорним, жорстким, прямим волоссям, плескатым обличчям із помітно висунутими вилицями й досить вузьким носом із невисоким переніссям, добре вираженою складкою верхньої повіки та епікантусом, слабким розвитком третинного волосяного покриву. Виділяють три групи монголоїдів: *тихоокеанську*, яка включає *далекосхідну* й *південноазіатську*; *континентальну*, яка включає *північноазіатську* та *арктичну* раси; *американоїдну*.

Негроїдна раса, яка охоплює 7,5% населення земної кулі, відзначається темним – від брунатно-жовтуватого до жовто-бурого – кольором шкіри, карими, широко відкритими очима. Волосся – кучеряве, ніс дуже широкий із низьким переніссям. Обличчя вузьке або середнє за шириною з товстими губами й висунутими уперед зубним відділом обох щелеп (*прогнатизм*). Зріст варіює від дуже високого до дуже низького. Негроїди поділяються на три “малі” раси: *негрську, негрільську, бушменську*.

Австралоїдна раса характеризується темно-шоколадним кольором шкіри, хвилястим волоссям, карими очима, розріз їх широкий. Обличчя низьке, із розвинутими надбрівними дугами. Ніс із широким переніссям і досить широкими крилами. Губи середньої товщини. Щелепи помітно виступають уперед. Дуже розвинутий третинний волосяний покрив. Зріст середній або високий. Австралоїдну расу поділяють на такі “малі” раси: *меланезійську, полінезійську, веддоїдну*.

Виділяють декілька **перехідних** расових типів, які утворилися в результаті довготривалого співіснування між представниками великих чи малих расових типів: *дравідійська, айнська, ефіопська, уральська, південносибірська*. До **змішаних** рас можна віднести *метисів* (змішаних представників між американоїдною та європеоїдною расами), *мулатів* (між європеїдами та негроїдами), *самбо* (між американоїдами та негроїдами). На частку змішаних і перехідних форм припадає 14% населення світу.

Під час етнографічних досліджень інколи виявити генетичну спорідненість між народами можна з допомогою мовної спорідненості. Групування народів за мовною ознакою лежить в основі етнолінгвістичної класифікації. Морфологічна класифікація виходить зі структури мови. Так, фахівці виділяють: *кореневі* мови, у яких корінь слова може бути цілим виразом, і відсутні афікси та закінчення (китайська, японська мови); *аглютинативні* мови, у яких розвинута система афіксів (мови тюркської групи алтайської мовної сім'ї); *флексивні* мови, у яких слова змінюються за закінченнями (слов'янські мови, латинська, грецька); *полісинтетичні* мови, у яких зв'язок між словами досить складний (індіанські, папуаські мови).

Генеалогічна класифікація – об'єднує мови за фонетичною, лексичною, граматичною спорідненістю, схожим словниковим запасом. Кожна мова входить у споріднену *мовну підгрупу* та в *мовну групу*, а остання – у *мовну сім'ю*.

Процес формування мовних сімей (датується 13–7 тис. до н.е.) був тісно пов'язаний із розселенням людства по земній кулі. На сьогодні у світі є приблизно 6500–6700 мов (за іншими даними описано 3-5 тис. мов). Ці мови групують у 15 (за іншими даними – 20 чи 32 і, навіть, більше) мовних сімей. Фахівці виділяють “*мертві*” мови, які вийшли з ужитку (давньогрецька, латинська, санскритська, авестійська та ін.). Багато мовних сімей утворюють індіанські, папуаські мови (вони можуть об'єднуватись у свого роду *надсім'ї* або *філи*). Є *самостійні* мови, які не належать ні до однієї мовної сім'ї й не мають спорідненості ні з однією іншою мовою (баскська, андаманська, буришська, кетська, айнська, корейська, японська, нівхська, юкагирська, тараська, зунська). Найпоширенішою мовою на планеті є пекінський діалект китайської мови, яким спілкується понад один мільярд населення землі, а також англійська мова, яке є мовою бізнесу, науки, культури, інформації.

Для з'ясування походження народів світу, історії виникнення та розвитку їх господарства, історичних і культурних зв'язків між етнічними спільнотами, матеріальної культури, у 60-х роках ХХ ст. російськими ученими М. Чебоксаровим і М. Левіним була запропонована господарсько-культурна класифікація, побудована на основі врахування характеру й рівня розвитку господарства, екології етносів. Ця класифікація є власне етнографічною, оскільки використовує предметне коло питань і методи етнографічної науки. Етнографічні дані свідчать, що на одному рівні соціально-економічного розвитку і в схожих природно-географічних умовах у народів, які навіть не пов'язані між собою історично й належать до різних етнічних і мовних груп, можуть виникнути подібні явища в господарстві та матеріальній культурі. Схожі за цими ознаками народи класифікують за господарсько-культурними типами.

За рівнем розвитку господарства господарсько-культурні типи можна поділити на чотири великі групи. Перша група характеризується переважанням у господарстві *мисливства, рибальства та збиральництва*. Залежно від природно-географічних умов виділяють різні типи цієї групи: Бродячі мисливці та збирачі тропічних лісів (пігмеї, індіанці Південної Америки, папуаси, аета, моро, семанги, кубу та ін.); мисливці й збирачі степів і напівпустель (австралійські аборигени, бушмени); риболови басейнів великих річок і морських берегів помірного поясу (вогнеземельці, індіанці р. Амазонки, рапануї, папуаси); мисливці й риболови тайги та тундри (індіанці Канади, кети, юкагири, нівхи); арктичні мисливці на морського звіра й рибалки (ескімоси, алеути, чукчі); мисливці на копитних тварин степів (дакота, команчі (на бізонів), техуельче, гуайкуру (на гуанако).

До другої групи належать народи, у яких переважає *ручне мотичне рільництво* і *примітивне скотарство*. Виділяють такі різновиди цієї групи: мотичні рільники вологих тропічних лісів, які використовували підсічно-вогневу та зрошувальну системи землеробства (гірські мони, кхмери, таї, батаки, папуаси, індіанці р. Амазонка); мотичні рільники степових і напівпустельних районів тропічного поясу (телугу, таміли, зулуси, гереро, суахілі); ручні землероби високогірної зони жаркого й помірного поясу (тибетці, дулун, іцзу Західного Китаю, гірські таджиків, буриші Північної Індії); ручні землероби лісової зони помірного поясу (ірокези, делавари та ін.).

Третя група – *плугове рільництво* та *тваринництво*, яке представлене у вигляді зрошувальної, підсічно-вогневої, терасної, кяричної, богарної систем землеробства й поширене майже у всіх районах Землі. Можна виділити такі типи цієї групи: тип пшеничного землеробства і скотарства теплого поясу, пов'язаного з культурами засухоустійких злаків; тип вологих тропіків і субтропіків (заливний рис).

Четверта група – це *кочове* й *напівкочове скотарство*. У наш час цей тип діяльності представлений серед частини арабів-бедуїнів Аравії та Сахари, готтентотів Південної Африки. У монголів, казахів, туркмен, киргизів, башкир та інших народів кочове скотарство поступово перейшло до товарних видів тваринництва. Серед ненців, чукчів, коряків, евенків та ін. розвивалась особлива галузь тваринництва – *оленьство*.

Термінологічний словник

Апартеїд – принцип окремого проживання представників різних етнорасових груп.

Ареал – область розповсюдження на земній поверхні будь-якого явища, видів тварин, насаджень, корисних копалин та ін.

Антропогенез – розділ антропології – наука про походження людини.

Брахікефалія – короткоголовість.

Брахікефали – люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах (“показник голови”) понад 80.

Генезис – походження, виникнення; процес утворення та становлення явища, що розвивається.

Генотип – спадкова основа організму.

Геноцид – винищення окремих груп населення чи етносів із расових, релігійних, націоналістичних чи інших мотивів.

Геронтологія (національна) – галузь наукових знань про тривалість життя та старіння живих організмів щодо до розвитку нації та національних взаємовідносин.

Господарсько-культурні типи – історично сформовані комплекси господарства й культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні свого господарсько-культурного та соціально-політичного розвитку.

Долікефалія – довгоголовість.

Долікефали – люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах (“показник голови”) менш ніж 75,9.

Епікантус – шкіряна плівка, яка закриває сльозазув залозу у монголоїдів.

Етнографічні зони – історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, у населення яких проявляється земельна (земляцька) солідарність та певні господарсько-культурні особливості.

Етнографічна окружність – територія п'яти-шести чи кількох десятків сіл із певними культурно-побутовими особливостями та переважною ендегамією їх населення, територіально-популяційна група.

Етнографічні райони – такі локальні етнографічні території в складі етнографічних зон, субетносів чи етнографічних груп, у населення яких проявляються місцеві культурно-побутові особливості.

Історико-етнографічна область – територія, у населення якої спільність історичної долі, соціально-економічного й політичного розвитку та взаємовпливи спричинили формування подібних чи однакових культурно-побутових стереотипів.

Історико-етнографічна провінція (або регіон) – територіально велика група історико-етнографічних областей, у населення яких проявляються певні спільні етнокультурні риси в господарстві, матеріальній і духовній культурі та суспільному житті.

- Колоніалізм** – політичне, економічне та духовне поневолення країн, як правило менш розвинутих у соціально-економічному плані.
- Краніологія** – розділ антропології та зоології, що вивчає черепа людей і тварин (варіації розмірів, форм черепа та його частин, а також особливості його будови).
- Креоли** – етнорасові групи нащадків європейських колонізаторів, які народилися в іспанських, португальських та інших європейських колоніях.
- Метиси** – нащадки від міжрасових шлюбів. В Америці метисами називають нащадків від змішаних шлюбів між європеїдами та індіанцями.
- Популяція** – генетична ендегамна спільнота людей, у середині якої шлюби укладаються значно частіше, ніж за її межами.
- Популяція біологічна** – сукупність особин окремого біологічного виду, які впродовж багатьох поколінь відтворюють себе на певній території.
- Прогнатизм** – виступ усього обличчя чи зубного відділу верхньої щелепи.
- Раси** – пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються проявами певної сукупності спадкових зовнішніх фізичних (морфологічних і фізіологічних) ознак (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся, форма голови та ін.).
- Расизм** – ідеологія та суспільна психологія, сутністю яких є уявлення про біологічну перевагу чи, навпаки, неповноцінність окремих расових груп.
- Сегрегація** – примусовий поділ населення на групи за певними соціальними ознаками, найчастіше за расовими та етнічними; вид расової дискримінації.
- Стеатопігія** – великі жирові відкладення на сідницях, характерні для бушменів.
- Територія етнічна** – ареал, у межах якого живуть групи людей, що належать до того чи іншого етносу та відтворюють у його межах свою культуру.
- Фенотип** – сукупність усіх ознак та якостей організму, що сформувалися в процесі його індивідуального розвитку.
- Філа (надсім'я)** – це група мов, спорідненість яких всередині більш відокремлена, ніж у мовній сім'ї. Характерна для австралійських аборигенів та папуасів.

Тести для самоконтролю

1. За структурою китайська мова належить до мов:
 - а) аглютинативних; б) кореневих; в) флективних.
2. За структурою турецька мова належить до мов:
 - а) аглютинативних; б) кореневих; в) флективних.
3. За структурою українська мова належить до мов:
 - а) аглютинативних; б) кореневих; в) флективних.
4. Група мов, спорідненість яких більш відокремлена, ніж у мовній сім'ї називається:
 - а) субстрат; б) філа; в) діалект.
5. В алтайську мовну сім'ю входять групи:
 - а) кельтська; б) тюркська; в) самодійська.
6. Народами тюркської групи алтайської мовної сім'ї є:
 - а) пуштуни; б) таджики; в) узбеки.
7. Самостійними мовами є мови народів:
 - а) японців; б) лопарів; в) ненців.
8. Мови, у яких розвинута система афіксів, але відсутні закінчення називаються:
 - а) кореневі; б) флективні; в) аглютинативні.
9. Мови, у яких порядок слів значення немає, а слова змінюються лише за закінченнями називаються:
 - а) кореневі; б) флективні; в) аглютинативні.
10. Змішана раса між негроїдами та європеїдами називається:
 - а) метиси; б) мулати; в) самбо.
11. Змішана раса між негроїдами й монголоїдами називається:
 - а) метиси; б) мулати; в) самбо.
12. Змішана раса між європеїдами й монголоїдами називається:
 - а) метиси; б) мулати; в) самбо.
13. Епікантус характерний для раси:
 - а) європеїдної; б) монголоїдної; в) негроїдної.
14. Прогнатизм – це:

- а) висунута вперед щелепа; б) висунутий ніс; в) висунуті вилиці.
15. Стенотермія – велика чутливість до змін температур характерна для рас:
а) європеоїдної; б) негроїдної; в) монголоїдної.
16. Креолами називають:
а) нащадків шлюбів між європеїдами та індіанцями;
б) нащадків шлюбів між європеїдами та австралоїдами;
в) нащадків шлюбів між європеїдами та негроїдами.
17. Стеатопігія – жирові відкладення біля сідниць характерні для:
а) пігмеїв; б) бушменів; в) папуасів.
18. Перехідною є така раса:
а) веддоїдна; б) далекосхідна; в) дравідійська.
19. Перехідною є така раса:
а) веддоїдна; б) ефіопська; в) бушменська.
20. Люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах («показник голови») понад 80 (короткоголовість), називаються:
а) долікефали; б) мезокефали; в) брахікефали.
21. Люди, у яких відношення ширини голови до її довжини в процентах («показник голови») менш ніж 75,9 (довгоголовість), називаються:
а) долікефали; б) мезокефали; в) брахікефали.
22. Демократична Республіка Конго входить до регіону Африки:
а) Західний; б) Центральний; в) Східний.
23. Нові Гібриди входять до регіону Океанії:
а) Меланезія; б) Полінезія; в) Мікронезія.
24. Тувалу входить до регіону Океанії:
а) Меланезія; б) Полінезія; в) Мікронезія.
25. Самоа входить до регіону Океанії:
а) Меланезія; б) Полінезія; в) Мікронезія.
26. Бруней входить до регіону Азії:
а) Південно-Західного; б) Південно-Східного; в) Східного.
27. Швейцарія належить до історико-етнографічної області:
а) атлантичної; б) середземноморської; в) центральноєвропейської.
28. Автохтонний – це термін, що означає:
а) зарубіжний; б) місцевий; в) національний.
29. Ручне мотичне рільництво і примітивне скотарство характерне для господарсько-культурного типу:
а) першої групи; б) другої групи; в) третьої групи.
30. Плугове рільництво і тваринництво характерне для господарсько-культурного типу:
а) першої групи; б) другої групи; в) третьої групи.

Питання для самоконтролю

1. У чому сенс наукової класифікації етносів?
2. Які є історико-географічні регіони, субрегіони та історико-етнографічні області у світі?
3. Охарактеризуйте основні расові типи людей.
4. Дайте аналіз етнолінгвістичної класифікації народів світу.
5. Що таке господарсько-культурний тип?
6. Визначте підтипи основних чотирьох господарсько-культурних типів народів світу.

Тема 4. Етнографічна характеристика народів Західної Європи

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів Європи.
2. Загальний огляд традиційної матеріальної культури народів Європи.
3. Громадський побут, сімейно-шлюбних відносин народів регіону.
4. Традиційні риси духовної культури народів Європи.

Питання для самостійного вивчення

- Дати етнографічну характеристику народам фіно-угорської та кельтської мовних груп (за власним вибором).
- Розкрити основні етапи етногенезу та етнічної історії народів зарубіжної Європи.
- З'ясувати сучасні етнічні процеси в Західній Європі.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю (виділити основні риси, схожості та відмінності виду етнографічної характеристики народу відповідної мовної групи):

Вид	Народи германської групи мов	Народи романської групи мов
Поселення й житла		
Одяг		
Національна кухня		
Шлюб і сім'я		
Духовна культура		

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Свята та обряди (за власним вибором народ Західної Європи).
- ❖ Сім'я та сімейно-шлюбні відносини (за власним вибором народ Західної Європи).
- ❖ Національна кухня (за власним вибором народ Західної Європи).
- ❖ Традиційний одяг (за власним вибором народ Західної Європи).
- ❖ Етикетна поведінка народів Західної Європи.

Список рекомендованої літератури

- Алхазова Н.Д. В королевстве, где говорят по-английски: обычаи, традиции, праздники / Н.Д. Алхазова. – Кишинев, 1969.
- Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: этнографические очерки / А.К. Байбурин, А.Л. Топорков – Л., 1990.
- Брак у народов Западной и Южной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М., 1989.
- Зарубежные страны. Вып.1: 1998 – 2003 гг.// Авт.-сост. Я.М. Бердичевский. – Запорожье, 2003.
- Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев /Отв. ред. С.А. Токарев. – М., 1983.
- Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографическое исследование /Отв. ред. С.А. Токарев. – М., 1967.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: навч. посіб. /О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.39 – 55.
- Народы Зарубежной Европы: В 2-х т. – М., 1964 – 1965.
- Островська Г.Й. Кухні народів світу. Курс лекцій / Г.Й. Островська. – Тернопіль, 2018.
- Современные этнонациональные процессы в странах Западной Европы. – М., 1961.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Западная Европа. – М., 1979.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Северная Европа. – М., 1981.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М., 1983.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навчальний посібник. – Львів, 2004. – С.536 – 600.
- Фокс К. Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения / К. Фокс. – М., 2004.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Энциклопедия этикета / Сост. Л.Н. Руковчук. – СПб., 1996.
- Этническая история восточных романцев, в древность и в средние века. – М., 1979.
- Этнические процессы в странах зарубежной Европы / Ред.: О.А. Ганцкая и др., – М., 1970.

Методичні рекомендації

Європа займає західну частину материка Євразія і є одним із провідних регіонів світу. Європейська культура відіграла значну роль у розвитку світової цивілізації. Головною конфесією тут є християнство (у північних районах – протестантство, центральних і південних – католицизм, східних – православ'я). Умовно сучасна Європа поділяється на два великих субрегіони: **Західний** – країни з усталеною ринковою економікою, які розвиваються під впливом інтеграційних процесів та **Східний** – постсоціалістичні країни, які перебувають на різних стадіях переходу до ринкової економіки. У Європі мешкає понад 200 етносів. У це число не включені майже півсотні народів, представники яких масово емігрували сюди після Другої світової війни в пошуках кращої долі. У національному складі переважають носії **індоєвропейської** мовної сім'ї, які представлені германською, романською, слов'янською, летто-литовською мовними групами; є також **ураломовні** (фіно-угорська група), **алтаємовні** (тюркська група), **семітські** народи (араби, мальтійці), баски (в ранзі окремої сім'ї) мешкають в історичній області Країна Басків на півночі Іспанії.

Здебільшого держави Європи однонаціональні. Національні меншини є у Франції (корсиканці, бретонці, фламандці, ельзасці), ФРН (турки, італійці, греки, іспанці, вихідці з Балкан), Великій Британії (шотландці, ірландці, уельські), Швейцарії, Бельгії (фламандці, валлони), Іспанії (каталонці, галісійці, баски, є ще кастильці, андалузці, арагонці, астурійці). Країни Центрально-Східної Європи мають здебільшого неоднорідний етнічний склад. У багатьох із них серед національних меншин переважають росіяни. В інших країнах: угорці – у Словаччині, роми – в Угорщині та Словаччині, словаки – у Чехії, у Росії – понад сто національностей, в Україні – 130 національних груп.

Характер поселення народів регіону залежить, насамперед, від географічного чинника та історичних умов. Зокрема, малодвірні поселення та хутори трапляються в гірських районах Франції, на півночі Іспанії, Італії, на півночі ФРН, у скандинавських країнах, на заході Англії. Багатодвірні, великі поселення поширені на рівнинній території Європи. Можна виділити декілька їх типів: *купчасті* – ФРН, Румунія, гірські райони Середземномор'я; *колові* – схід ФРН, західні райони Польщі, Чехії; *рядові* – центральні й південні райони Італії; *радіальні* – рівнинні території Італії, Іспанії, Франції, ФРН; *лінійно-квартальні* – центр Франції, ФРН, Англії; *фортечного* типу – передальпійські райони, Норвегія, Швеція; *селища міського* типу – найбільш поширені в країнах Бенілюксу.

Будинки народів Західної Європи теж мають регіональні особливості. У лісових районах Скандинавії й Альп поширені зрубні житла. Для німців, фламандців, данців, південних шведів характерна рамна або каркасна техніка побудови жител (*фахверк*). Кам'яні й цегляні будинки будували, як правило, у містах і на рівнинних територіях Південної Європи. Розрізняють: *латинський* (Італія, о. Корсика, південь Франції), *альпійський* (північні райони Італії та Іспанії, південь ФРН, південний захід Франції, Швейцарія, Австрія), *апеннінський* (Італія, Іспанія, Португалія, південь Франції), *саксонський* чи *фризький* (північ ФРН, Данія, Голландія), *франконський* (центр, південь ФРН, Австрія, Швейцарія, Бельгія, Голландія), *французький* типи садиб, а також розташування помешкань у формі *корте* чи *патіо* (Італія, північ, схід Франції, центральні райони Іспанії й Португалії). Побутує ще тип садиби – *горд* (Швеція, Норвегія). Зараз у країнах Західної Європи спостерігається багато змішаних та перехідних форм будинків і садиб. У містах зберігається багато стародавніх замків, фортець, палаців, соборів, які відвідують тисячі туристів.

Хоча народний одяг у сільській місцевості витісняється загальноєвропейським костюмом, але в деяких місцевостях він ще зберігається. Традиційний одяг народів Європи зазнав істотних змін під впливом модних віянь епох бароко, рококо, класицизму, романтизму, еkleктики, модерну і відрізнявся один від одного кроєм, кольором, орнаментациєю, деталями елементів. Представники романської групи мов (наприклад, італійці, французи, іспанці, португальці) носили короткі, нижче колін штани, білу, тунікоподібну сорочку, коротку куртку чи жилет, каптан, пояс, капелюх, прикрашену стрічками, пером, квітами, накидку або плед, шкіряне взуття. Жіночий народний костюм

складався із довгої широкої спідниці, фартуха, ліфа-корсета, короткої кофточки, хустки чи капелюха.

У германських народів (наприклад, німців, англійців, шведів) склалося багато обласних варіантів костюмів. Але, на відміну від південних народів, корсаж, кофту, спідницю, фартух вони шили із теплих вовняних тканин. Чоловічий костюм був схожий із романськими народами. Своєрідний одяг ірландців, гелів, шотландців: лляна сорочка, **кілт** (спідниця в клітинку), плед, коротка суконна куртка, в'язані в клітинку гетри, шкіряні черевики, **спорран** (шкіряна сумка, що охоплює стегна), берет.

У їжі італійців популярні блюда з макаронних виробів (**паста**), які задобрюють томатним соусом або олією й сиром, вживають **равіоли** – пельмені з начинкою із м'яса або сиру, приправлені томатним соусом, **ризотто** – рисове блюдо, **піцу**, супи – **дзуппа**, **міністроне**, кукурудзяну кашу (**поленту**), поширені овочеві салати, смажені овочі, сири. Популярними напоями є вино, кава. Французька кухня славиться блюдами з овочів, сиру, м'яса кролів, домашньої птиці; іспанська має обласні відмінності, пов'язані, передусім, з арабським впливом. Це – суп із протертих овочів (**гаспачо**), підсмажений на сковороді рис з овочами, м'ясом або креветками (**паелья**), соуси, оливи, фрукти, овочі, вина.

Для германських народів характерним є переважання в їжі м'ясних страв. Німці, наприклад, їдять ковбаси, сосиски, котлети, смажену птицю, англійці – **ростбіфи**, **біфштекси**, **пудинги**. Хліб їдять у вигляді грінок, бутербродів, намазаних маслом, джемом, що подаються до чаю, кави. У раціоні багато використовується круп'яних страв: кукурудзяна, пшенична, вівсяна каші, локшина, а також поширені страви із картоплі, овочів, риби, молока (сири, йогурти, кисле молоко). З напоїв популярним є пиво, джин, бренді, ром, портвейн, шнапс, віскі, чай, кава, соки.

Шлюбно-весільні звичаї народів Західної Європи відзначаються різноманітністю і складністю. Підготовка і шлюбне дійство традиційно розглядалося справою не стільки родичів молодих, скільки справою громадськості, що виявлялося в існуванні певного впливу сільської громади, парубоцьких, дівочих колективів під час укладання шлюбів і здійснення весілля, які можна простежити в сімейно-шлюбних звичаях, обрядах.

Весільні обряди можна умовно поділити на три періоди: *передвесільний*, який охоплював сватання, оглядини, заручини, парубоцькі та дівочі вечірки, випікання весільного хліба; саме *весілля*, яке складалося із запросин, посаду молодих, весільного потягу, церковної чи цивільної реєстрації, святкової трапези й веселощів, дарування молодим подарунків, ритуального роздягання нареченої, першої шлюбної ночі; *післявесільний*, у який входили відвідування родичів, весільна відпустка (“медовий місяць”). Перед весіллям організовувалися парубоцькі та дівочі вечірки, свого роду прощальні вечори молодих. В основі весільного наряду молодих було святкове народне вбрання, але з часом воно змінювалось. Під час вінчання чи реєстрації шлюбу, як і під час заручин, молоді дарували один одному каблучку як залог вірності. Спочатку каблучки носили на великому та інших пальцях, пізніше стали його одягати на безіменний палець лівої руки (у католиків). У більшості країн Європи вік шлюбного повноліття нижчий від віку загального повноліття; шлюбний вік для жінок здебільшого нижчий, ніж для чоловіків. Приміром, в Італії шлюбний вік для чоловіків становить 16 років, а для жінок – 14 років. У Франції – відповідно 18 й 15 років. В Англії для обох із подружжя – 16 років. Реально характерні пізні шлюби, чоловіки одружуються у 28–30 років, жінки виходять заміж у 25–28 років, що пов'язано з емансипацією жінок, гендерною політикою, що проводиться в європейських країнах. Ці та інші причини призводять до зменшення кількості дітей у сім'ях (одна, рідко дві дитини), частих розлучень.

Духовна культура народів Західної Європи має тисячолітню історію і представлена в різноманітних видах. Календарні свята й обряди становили найсуттєвішу частину традиційно-побутової культури, оскільки ними визначався увесь розпорядок життя людини протягом року. Календарна обрядовість поділяється на чотири основних цикли: зимовий, весняний, літній та осінній. Кожний цикл обрядовості пристосовувався, з одного боку, до природних явищ, а з іншого – до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності. Зимовий цикл обрядовості складався з колядування, щедрування, рядження, ворожіння. Весняна обрядовість спрямовувалася на розваги молоді, ворожіння, оберегові дії: стрітіння, карнавал (масниця), пасхальний тиждень, початок травня (1 травня – Вальпургієва ніч). Літні обряди викликані очікуванням урожаю: зелені свята, Івана Купала

та ін. Обряди осіннього циклу були спрямовані на збирання дарів природи (обжинки, дожинки), на родинне життя.

Різдво Христове – одне із найбільших свят християнства. Красиве й урочисте, воно відзначається в різних країнах по-різному й несе на собі відбиток звичаїв і традицій певного народу. Католики святкують його 25 грудня, а православні – 7 січня.

Усна народна творчість народів Західної Європи представлена баладами, ліричними, обрядовими, сімейно-побутовими, любовними, а також солдатськими, революційними піснями. В XI–XII ст. оформився й був записаний героїчний епос. В епічних сказаннях оспівувалися хоробрість, вірність, воїнська доблесть. Наприклад. У французів – “**Пісня про Роланда**”, німців – “**Пісня про Нібелунг**”, “**Пісня про Гудронне**”, іспанців – “**Поема про Сіда**”, англійців – поема про **Беовульфа** та ін.

В XI–XII ст. склався морально-етичний образ лицаря, що відзначався світським характером. У Лангедоці набула поширення лірична поезія *трубадурів*, яка складалася з любовних, політичних, танцювальних, філософських, жалісливих, обрядових пісень. В Італії ліричні пісні окремих районів називалися: *канцони* (північний захід), *віллотти* (північний схід), *сторнелли* (область Кампанії), *баркарולי* (пісні венеціанських гондолерів). Особливе місце в лицарській літературі належить віршованій повісті на любовно-пригодницький сюжет. Головна із них – історія короля бриттів Артура і його лицарів. Серед англійців поширені сказання про народного месника **Робін Гуда**. У дохристиянські часи стародавні скандинави та германці мали спільну міфологію – “**Едда**” (є “Старша Едда” – кодекс дохристиянських скандинавських міфів і “Молодша Едда”, яку склав ісландець Сноррі Стурлусон у 1243 році на основі язичницьких міфів), *саги*. Для фінів і карел характерний епічний твір “**Калевала**”. Серед народів регіону поширені казки, які мали повчально-моральний, розважальний характер і показували риси народної психології, світогляду, побуту.

У народів Західної Європи широко відзначаються національні свята. Наприклад, в Англії 23 квітня святкують день **святого Георгія**, її захисника. Одночасно в цей день святкують день народження й день пам’яті **Вільяма Шекспіра**. 30 листопада – усі шотландці світу святкують день **святого Андрія**, що вважається захисником цієї країни. 14 лютого в англійських країнах, а зараз і в багатьох країнах світу відзначається день **святого Валентина** – свято закоханих. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада проходить **Хелловін** або день усіх святих. У різний час святкують **День матері**. Своєрідним театралізованим дійством в Іспанії та Португалії є бій з биками (*коріда*). У Валенсії в останню середу серпня проходить фестиваль **Ла Томатіна**, на якому люди кидають один в одного помідорами. У Мюнхені в жовтні відбувається пивний фестиваль.

Релігійний склад населення Західної Європи такий: на півдні регіону мешкають переважно католики (у Греції – православні), у центрі – католики межують поряд із протестантами, на півночі – поширені протестанти (більшість – лютерани). У зв’язку із міграцією населення в країнах Європи зростає кількість мусульманського населення.

Термінологічний словник

Бранч – у США та Європі приймання їжі, який об’єднує сніданок і ланч. Зазвичай подається у неділю чи суботу між 11 та 15 годинами. Складається з гарячих, легких страв, іноді входить вино.

Глінтвейн – гаряче вино з додаванням цукру та прянощів.

Грапа – італійський спиртний напій із виноградних відходів (шкірки, черешків, серцевини ягід та іншого), які отримують після збражування соку.

Грог – гарячий напій із коньяку (або рому) і цукру, розведений окропом.

Жабо – обробка, виконана з тканини або мережив, зібраних у збірку або закладених у складку, яка кріпиться під коміром, опускаючись вниз по грудях.

Кардиган (англ.) – вовняний жакет по фігурі, без коміра на гудзиках, з глибоким вирізом.

Камзол – чоловічий одяг із довгими вузькими рукавами, довжиною до коліна поширений у XVII – XVIII ст., який пізніше стали носити без рукавів і замінили жилетом.

Капучино – італійська назва кави, що готується з пінкою, додаванням збитих вершків та присипана шоколадною глазур’ю.

Кілт – чоловіча спідниця в клітинку, яку носять ірландці, шотландці.

Клан – назва роду, племені чи патронімії, члени яких користувалися ім'ям предків родоначальника з додаванням слів Мак – “син” у шотландців, О – “онук” в ірландців.

Корида – театралізований бій з биками в Іспанії та Португалії.

Кринолін – конструкція у вигляді широкої спідниці на гнучких металевих обручах, з'єднаних один з одним стрічками.

Лазанья – локшина з м'ясом та пармезанським сиром, запечена в м'ясному соусі.

Макінтош – чоловічий чи жіночий непромокальний плащ, носили в Англії.

Мінестроне – італійський суп, який готується із семи інгредієнтів – семи типів овочів, семи типів м'яса й семи видів приправ, що за легендою символізують сім чеснот кардинала.

Моцарела – в італійців м'який волокнистий сир із молока буйволиць.

Нативіті – у католиків маленькі порцелянові, дерев'яні статуетки, що зображують Христа, Діву Марію, Святого Йосифа, волхвів та інші сюжети.

Пармезан – дуже твердий сухий сир, часто використовується в італійській кухні.

Паста – назва макаронних виробів в італійців.

Петіфур (фр.) – маленьке фігурне тістечко або бісквіт. Пряні петіфури подають до аперитивів.

Піца (італ.) – форма з тіста у вигляді тарілки, наповнена різною начинкою, зазвичай це сир, томати, зелень.

Поленга – різновидність кукурудзяної каші.

Пунш – пряний, зігрівальний напій, колись готували з п'яти компонентів.

Равіолі – в італійців невеликі квадратні пельмені з гострою начинкою із м'яса або сиру, приправлені томатним соусом.

Редингот – чоловічий або жіночий верхній одяг прилеглого силуету з двома невеликими комірцями та двобортною застібкою.

Ризотто – в італійців рисове блюдо, яке готують із рибою, гарбузом, сосискам та іншими продуктами.

Сап'ян – тонка, м'яка фарбована козяча або овеча шкіра.

Смокінг – вечірній, ошатний чоловічий піджак особливого крою – із сильно відкритими грудьми, оброблений атласом.

Спорран – шкіряна сумка, яка висить на вузькому ремінці, що охоплюють стегна чоловіка. Носять шотландці та ірландці.

Фахверк – каркасна техніка забудови будинків у народів Західної Європи.

Тести для самоконтролю

1. Ірландська чоловіча спідниця в клітинку називається:
а) спорран; б) кілт; в) шадуф.
2. Англійське світле пиво називається:
а) портер; б) ель; в) віскі.
3. Макаронні вироби в Італії називаються:
а) патіо; б) пассо; в) паста.
4. Карело-фінський епос називається:
а) “Калевипоег”; б) “Едда”; в) “Калевала”.
5. Французький епічний твір називається:
а) “Пісня про Сіда”; б) “Пісня про Нібелунги”; в) “Пісня про Роланда”.
6. “Фахверк” – це:
а) замкнутий прямокутник, утворений кам'яними житловими й господарчими спорудами;
б) каркасна техніка забудови будинків;
в) дво-, триповерховий зрубний дім, обшитий дошками й розфарбований у червоний колір (інколи в блакитний, зелений).
7. “Горд” – це:
а) замкнутий прямокутник, утворений кам'яними житловими й господарчими спорудами;
б) каркасна техніка забудови будинків;
в) дво-, триповерховий зрубний дім, обшитий дошками й розфарбований у червоний колір (інколи в блакитний, зелений).

8. "Корте" – це:
- а) замкнутий прямокутник, утворений кам'яними житловими й господарчими спорудами;
 - б) каркасна техніка забудови будинків;
 - в) дво-, триповерховий зрубний дім, обшитий дошками й розфарбований у червоний колір (інколи у блакитний, зелений).
9. Двоповерховий дім, що складається з кам'яного першого поверху і зрубного другого, навколо стін останнього поверху тягнеться відкрита галерея з дерев'яними бильцями називається:
- а) саксонський; б) альпійський; в) франконський.
10. Великий, прямокутний, каркасний, одноповерховий дім-двір із житловими й господарськими помешканнями під одним дахом називається:
- а) саксонський; б) альпійський; в) франконський.
11. Великий, двоповерховий, каркасний, П-подібний дім із двосхилим черепичним дахом, який перпендикулярно розташований до вулиці називається:
- а) саксонський; б) альпійський; в) франконський.
12. До германської групи мов індоєвропейської сім'ї належать народи:
- а) фріулі; б) фламандці; в) фіни.
13. До романської групи мов індоєвропейської сім'ї належать народи:
- а) фарерці; б) бретонці; в) валлони.
14. Національними меншинами у Франції є:
- а) галісійці; б) сан маринці; в) фламандці.
15. Національними меншинами в Іспанії є:
- а) галісійці; б) сан маринці; в) фламандці.
16. Національними меншинами в Бельгії є:
- а) арагонці; б) бретонці; в) валлони.
17. Самостійною мовою в Європі є мова:
- а) монегасків; б) басків; в) мальтійців.
18. Європейський народ, мова якого належить до семіто-хамітської мовної сім'ї, називається:
- а) мальтійці; б) мартиніканці; в) монегаски.
19. Коротка італійська куртка називається:
- а) каміча; б) джакка; в) панчотто.
20. Біла, тунікоподібна італійська сорочка із вшивними рукавами називається:
- а) каміча; б) джакка; в) панчотто.
21. Дворога іспанська шапочка називається:
- а) капас; б) сомбреро; в) монтера.
22. Шкіряна сумка, яка висить на вузькому ремінці, що охоплюють стегна в шотландців називається:
- а) кілт; б) тартан; в) спорран.
23. Шерстяна тканина з малюнком у різнокольорову клітинку в шотландців називається:
- а) кілт; б) тартан; в) спорран.
24. Італійський суп із квасолі й овочів, та із замоченим у ющі хлібом називається:
- а) дзуппа; б) полента; в) гаспачо.
25. Різновидність кукурудзяної каші, мамалиги, яку подавали в італійців на стіл нарізаною кусками, називають:
- а) дзуппа; б) полента; в) гаспачо.
26. Холодний суп із протертих овочів (цибулі, помідорів, перцю) в іспанців називається:
- а) дзуппа; б) полента; в) гаспачо.
27. Підсмажений на сковороді рис з овочами, м'ясом або креветками, моллюсками в іспанців називається:
- а) паелья; б) малага; в) гаспачо.
28. Маркою португальського вина є:
- а) херес; б) кларете; в) мадера.
29. Спеціальні пивні заклади у Великобританії називаються:
- а) портер; б) паби; в) капас.

30. У яких народів під час створення сім'ї була характерна тенденція дотримання соціальної та локальної ендогамії:
а) французів; б) ірландців; в) італійців.
31. Передвесільний обряд оголошення в церкві (пізніше в ратуші) про майбутній шлюб називається:
а) ініціація; б) публікація; в) ідентифікація.
32. Щасливими днями весілля вважалися:
а) четвер; б) п'ятниця; в) неділя.
33. За традицією якого народу всі чоловіки у весільному кортежі одягаються в тому ж стилі, що й наречений:
а) італійців; б) англійців; в) німців.
34. В англійців весільну каблучку носять на:
а) безіменному пальці лівої руки; б) безіменному пальці правої руки; в) на великому пальці правої руки.
35. Шлюбний вік для подружжя 16 років законодавчо встановлений у:
а) Франції; б) Англії; в) ФРН.
36. У якій країні допускаються шлюби між дядьками та племінницями, тітками та племінниками:
а) Франції; б) Швеції; в) Великобританії.
37. Вальпургієва ніч відзначається в ніч на перше:
а) березня; б) квітня; в) травня.
38. Католики Різдво Христове святкують:
а) 24 грудня; б) 25 грудня; в) 26 грудня.
39. Різдвяний французький делікатес – це:
а) смажений гусак; б) смажена індичка; в) гусяча печінка.
40. У якого народу на Різдво заборонено вживати м'ясні страви (тільки овочі й рибу):
а) у французів; б) в італійців; в) в іспанців.
41. День Святої Люсії відзначається:
а) 12 грудня; б) 13 грудня; в) 14 грудня.
42. Пісні венеціанських гондольєрів називаються:
а) сторнелли; б) вілотти; в) баркароли.
43. Скандинавський епічний твір називається:
а) "Пісня про Гудронне"; б) "Едда"; в) "Крааль".
44. Захисником Англії вважається:
а) Святий Андрій; б) Святий Георгій; в) Святий Мартин.
45. Захисником Шотландії вважається:
а) Святий Андрій; б) Святий Георгій; в) Святий Мартин.
46. Свято Хелловін або день усіх святих проходить у ніч:
а) з 30 вересня на 1 жовтня; б) з 31 жовтня на 1 листопада; в) з 30 листопада на 1 грудня.
47. Вершник із пікою, який злить бика в кориді називається:
а) тореадор; б) матадор; в) пікадор.
48. Людина, яка плащем дражнить бика в кориді називається:
а) тореадор; б) матадор; в) пікадор.
49. Убивець бика в кориді називається:
а) тореадор; б) матадор; в) пікадор.
50. Щорічний пивний фестиваль (у жовтні) відбувається:
а) у Берліні; б) у Мюнхені; в) у Кельні.

Питання для самоконтролю

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Західної Європи.
2. Проаналізуйте регіональні особливості поселень і будинків народів Західної Європи.
3. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг європейських народів.
4. Порівняйте національну кухню народів Західної Європи.
5. З'ясуйте особливості сімейно-шлюбних відносин європейських народів.
6. Охарактеризуйте календарні звичаї та обряди народів регіону.
7. Висвітліть усну народну творчість народів Західної Європи.

Тема 5. Етнографічна характеристика неслов'янських народів Східної Європи

План

1. Етнографічний огляд народів Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля.
2. Етнографічна характеристика латишів, литовців, естонців.
3. Етнографічний огляд ромів, євреїв.

Питання для самостійного вивчення

- Дати етнографічну характеристику молдованам.
- Проаналізувати матеріальну та духовну культуру народів Європейської півночі Східної Європи (карели, вепси, комі-зиряни, комі-перм'яки, лопарі).
- Розкрити етногенез та етнічну історію народів Прибалтики.
- Встановити походження та історичний розвиток удмуртів, марійців, мордви, чувашів, башкир, поволзьких татар.
- Визначити вплив іудаїзму на матеріальну, духовну культуру, громадський устрій, сімейно-шлюбні відносини, спосіб життя євреїв.
- З'ясувати сучасні етнічні процеси в країнах Балтії, серед народів Волго-Кам'я та Уралу, у ромів, в Ізраїлі.

Завдання для самостійної роботи

1. Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Литовці	Латиші	Естонці
Заняття			
Поселення й будинки			
Національний одяг			
Традиційна їжа			
Сімейні відносини			
Духовна культура			

2. Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Башкири	Казанські татари	Калмики
Заняття			
Поселення й будинки			
Національний одяг			
Традиційна їжа			
Сімейні відносини			
Духовна культура			

3. Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Удмурти	Марійці	Мордва
Заняття			
Поселення й будинки			
Національний одяг			
Традиційна їжа			
Сімейні відносини			
Духовна культура			

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Етнографічний аспект іудаїзму.
- ❖ Традиційні єврейські свята.
- ❖ Звичаї та обряди ромів.
- ❖ Етнографічна характеристика народів Волго-Кам'я, Нижньої Волги, Приуралля та Прибалтики (народ за вибором).

Список рекомендованої літератури

- Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки / А. Алексеев. – Новгород, 1868.
- Бакленд Р. Цыгане. Тайны жизни и традиций / Р. Бакленд. – М., 2003.
- Друц Е.А., Гесслер А.Н. Цыгане: Очерки / Е.А. Друц, А.Н. Гесслер. – М., 1990.
- Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. В 16 т. – М., 1991.
- Искусство в еврейской традиции. – Иерусалим, 1989.
- Зінкевич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу й сучасний стан // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С.40 – 53.
- Ковчег: Альманах еврейской культуры. – М., 1987.
- Козлова К.И. Очерки этнической истории марийского народа / К.И. Козлова. – М., 1978.
- Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа / Р.Г. Кузеев. – М., 1974.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид., пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.56 – 76.
- Лашук Л.П. Формирование народности коми / Л.П. Лашук. – М., 1972.
- Народы Европейской части СССР: В 2-х т. – М., 1964 – 1965.
- Народы Поволжья и Приуралья: Историко-этнографические очерки. – М., 1985.
- Пименов В. Вепсы // Наука и жизнь. – 1991. – №3. – С. 26 – 31.
- Страны и народы. Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация. – М., 1983.
- Страны и народы. Республики Прибалтики, Молдавии. – М., 1984.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья / Под ред. Н.И. Воробьева, Г.М. Хисамутдинова. – М., 1967.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С. 502 – 519.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

Територію Волго-Кам'я, Нижньої Волги та Приуралля населяють сім народів: удмурти (650 тис.), марійці (600 тис.), мордва (800 тис.) – належить до **фіно-угорської** групи **уральської** мовної сім'ї; чуваші (біля 1,5 млн), башкири (біля 1,6 млн), казанські або поволзькі татари (у Росії – 5,5 млн) – до **тюркської** групи **алтайської** мовної сім'ї; калмики (всього 550 тис., у Росії – 180 тис.) – до **монгольської** групи **ойратської** підгрупи **алтайської** мовної сім'ї. Ці народи належать до різних антропологічних типів європеїдної раси, серед яких є ознаки **монголоїдної** раси. Найбільш поширений із них є в'ятсько-камський. За расою калмики центральноазіатські монголоїди.

З давнього часу основним заняттям народів Волго-Кам'я та Прикаспію було землеробство та скотарство. Вирощували зернові, у районах Нижньої Волги – рис, а також льон, тютюн, городні, садові та баштанні культури. Скотарство мало допоміжне значення. Лише башкири та калмики були кочівниками й напівкочівниками (розводили вівці, кози, коні, калмики ще корови (на м'ясо) та верблюди), які пізніше перейшли до землеробства. Давніми заняттями були також полювання, рибальство, збиральництво, бортництво, пізніше пасічне бджільництво. У традиційній матеріальній культурі народів регіону спостерігається багато спільних рис, зумовлених одним географічним середовищем, подібністю соціально-економічного розвитку і тривалістю етнокультурних взаємодій. Поселення були невеликі (65–70 або 700–800 дворів). Будинки розташовувалися без певного плану, хоча й зустрічалися рядового та радіального типів. Поселення калмиків (**хотон**) було у формі кола з переносних жител, у центр якого зганяли худобу. Житла були зрубні, кам'яні, саманні, а в східних башкирів, калмиків – кибитки тюркського й монгольського типів. З XIX ст. стали поширюватися будівлі російського типу, з колод і цегли. Інтер'єр жител нічим істотно не відрізнявся від жител росіян.

Основу традиційного чоловічого й жіночого костюма складали тунікоподібна сорочка і штани. Жіночі сорочки прикрашалися вишивкою. Верхнім одягом у калмиків, татар, башкирів слугували бешмет, халат, каптан, овчинний кожух. Чоловічим головним убором виступали: тюбетейка, хутряна папаха, овеча вушанка. Взуттям у калмиків і башкирів – шкіряні чоботи зі злегка загнутими носками, в інших народів – лапті, валянки.

Жіночі головні убори були різних форм: конічні, циліндричні, хустки. Святковий наряд доповнювався різноманітними прикрасами (сережки, застібки, монети, стрічки, бісер, мушлі), які носили на голові, у вухах, на грудях, на спині, на поясі.

Традиційна їжа народів регіону схожа до російської, а в башкирів, татар, калмиків – до народів Південно-Західної та Центральної Азії (несе в собі відбиток кочового скотарства; основними інгредієнтами тут виступають кисломолочні продукти – сметана, сирні вироби, кумис, відварене або смажене м'ясо, калмики п'ють чай). Серед місцевих блюд марійці вживають вареники з м'ясом, ковбасу, удмурти – пельмені, перепечи, табані, чуваші – пироги з м'ясом або рибою, сирники, пиво. У раціоні народів Волго-Кам'я значне місце займають лісові ягоди, гриби, риба.

Сім'ї раніше були великими, тепер малі. У башкирів і татар була полігамія, традиції калиму, умикання нареченої під час укладання шлюбу, а також групи споріднених сімей, що мали назву *аймак*, *тюба*, *ора*. Традиційна соціальна структура калмиків складалася з *нойонів* і *зайсангів* – спадкової аристократії, буддійського духівництва – *гелюнгів* і *лам*. В удмуртів був звичай, за яким дівчата пізно виходили заміж (десь у 25 років) за молодих хлопців (14–15 років). Батьки не бажали давати згоду на заміжжя дівчат, утримуючи їх як робітниць.

Татари, башкири й частина марійців за віросповіданням є мусульманами. З X ст. іслам був державною релігією Волзької Булгарії. Християнство отримало тут розповсюдження після приєднання регіону до Росії. Багато тут було і старообрядців. Калмики сповідують буддизм. У XVI–XVIII ст. були поширені також традиційні вірування: культ неба, гір, дерев, води, землі. До 20-х років XX ст. народи Волго-Кам'я не мали писемності, крім татар (арабська графіка) та калмиків (ойратсько-калмицька писемність *тодо-бічіг*). Духовна творчість народів регіону знаходить своє вираження в багатому фольклорі (календарні, сімейно-побутові, епічні, історичні пісні та поезія, казки, перекази, прислів'я та ін.). Для чувашів характерні сказання про взяття Казані, про селянсько-козацькі повстання під проводом С. Разіна, Є. Пугачова; для башкирів – поеми “*Урал-батыр*”, “*Акбузат*”, перекази про Салавата Юлаєва; для калмиків – епос “*Джангар*”; у татар – лірико-епічні *байти*. Поширене прикладне мистецтво: вишивка, різьблення по дереву, плетіння мережив, узорне ткацтво, шкіряна мозаїка, у калмиків і башкирів – валяння повсті, тиснення по шкірі, карбування та гравіювання по металу, у татар – виготовлення сап'янового взуття, ювелірних виробів та ін. У башкирів і татар поширене свято “*Сабантуй*” (свято плуга), яке святкують після закінчення весняних польових робіт, у чувашів – це свято “*Акатуй*”, під час якого чоловіки влаштовують різні спортивні змагання: з боротьби, стрибків на конях, стрільби з лука, у перетягуванні каната, у лазінні по жердині за призом.

У країнах Балтії мешкають три великі нації: литовці (всього біля 3,7 млн осіб, у Литві – понад 2,5 млн), латиші (всього біля 2 млн, у Латвії – біля 1,2 млн) та естонці (біля 1,1 млн осіб, в Естонії – майже 930 тис.). В антропологічному плані всі вони належать до **європеоїдної** раси. Литовці становлять *середньоевропейський* тип *центральноєвропейської* групи європеоїдів. Латиші та естонці – *атланти-балтійський* тип північних європеоїдів. За мовою прибалтійські народи поділяються на дві групи: мови литовців і латишів належать до *летто-литовської* підгрупи *балтійської* групи *індоєвропейської* мовної сім'ї, а мова естонців – до *прибалтійсько-фінської* підгрупи *фіно-угорської* групи *уральської* мовної сім'ї. Лише литовці у XIII ст. утворили свою державність. У XVIII ст. Прибалтика була включена до складу Росії, однак панівне положення в Естонії й Латвії продовжували займати німецькі барони, а в Литві – польські феодали й спольщена литовська знать. Культурно-історичні процеси призвели до формування в регіоні історико-етнографічних областей. У литовці їх було дві: *Жемайтія* (західна) й *Аукштайтія* (східна). У латишів п'ять: *Курземе*, *Земгале*, *Латгале*, *Аугшзене* і *Відземе*. В Естонії виділяють північних естонців і сетів, які мешкають у південно-східних районах республіки й у Псковській області Росії (Печорський район).

З давнього часу народи Балтії займалися землеробством, скотарством, рибальством. Вирощували зернові, льон, коноплі, картоплю. Розводили велику рогату молочну худобу, вівці, свині, коні. Промисловість стала розвиватися лише в пореформений період XIX ст., переважно текстильна, машинобудування. Тепер країни Балтії є передовими індустріально-аграрними державами, членами НАТО і ЄС.

Раніше були поширені поселення купчастого, вуличного, рядового, а в лісових районах – хутірського типів. На сучасному етапі сільські поселення за своїм порядком наближаються до поселень міського типу. В Естонії й північній Латвії були поширені “*жилі риги*” – високі зрубні будинки із солом’яним дахом і піччю, що топилася по-чорному. У східних районах Латвії й Литви житла не відрізнялися від сусідніх осель слов’ян (дерев’яна хата). Зараз поширений міський тип забудови осель типу котеджів.

Основу жіночого одягу в давній період складали тунікоподібна сорочка, незшитий поясний одяг, фартух, безрукавки у вигляді корсета, рушниковий головний убір, очіпок, вінки. Святковий одяг прикрашався срібними фібулами, ланцюжками з монетами й намистами. Чоловічий костюм прибалтійських народів багато в чому нагадував одяг німецького міського населення: тунікоподібна сорочка з прямим розрізом коміра, довгі або по коліна штани, жилет, куртка, повстяний капелюх. Верхній одяг – каптан, свита, взимку шуба. Взуття – шкіряні постолы, у свята – туфлі в жінок, високі чоботи в чоловіків. Були поширені в’язані кольорові рукавички, панчохи, шкарпетки. У XVIII–XIX ст. цей одяг зазнав сильного впливу з боку західноєвропейського костюма.

Традиційна їжа народів регіону – житнє, рідше пшеничне борошно, ячмінна й вівсяна крупа, горох, боби, юшки із круп та овочів, каші, галушки з гороху або бобів, картопля в різних видах, кисломолочні продукти, у свята – пироги з різною начинкою, печиво, марципани, м’ясні страви. Напої – пиво, березовий і кленовий сік, квас.

У XIII–XIV ст. панівною була велика сім’я, яка складалася з 20–30 осіб, пізніше її змінила мала сім’я (3–5 осіб). У сімейних відносинах велика роль належала батькові, який розпоряджався майном, подальшою долею дітей, давав дозвіл на одруження та ін. У литовському селі були сильні громадські традиції: колективна взаємодопомога, посиденьки. Сім’ї в народів регіону раніше були багатодітними, а зараз тут спостерігається демографічна ситуація, характерна для країн Європи (мала народжуваність, пізні шлюби, часті розлучення).

За віросповіданням населення Прибалтики поділялося на католиків (литовці, східні латиші), лютеран (естонці, західні латиші), православних (мешканці прикордонних із росіянами та білорусами областей). Важливе значення мали календарні свята з рядженням на Святки, Масницю, Іванів день (*Ліго*) та ін. Найбільш розвинені види прикладного мистецтва: дерев’яна скульптура, узорне ткацтво, в’язання, плетіння мережив, різьблення по дереву, обробка шкіри та бурштину, ювелірне мистецтво, гончарство. Багатий і фольклор: пісні різного напрямлення (дайни, календарні, весільні, побутові, сатиричні, трудові, військово-історичні), казки (найпоширеніша “Егле – королівна вужів”), прислів’я, легенди. Національний поет Естонії **Ф. Крейцвальд** на основі фольклору написав поему “Калевипоег”, а латиський поет **А. Пумпур** за народними мотивами створив поему “Лачплесис”. Поширений хоровий спів.

Крім росіян, у регіоні Європейська північ Східної Європи мешкають карели (всього 85 тисяч, у Росії – 60 тис., у Фінляндії – 25 тис.), вепси (до 1917 р. чудь) (біля 6,5 тис.), комі-зиряни (330 тис.), комі-перм’яки (95 тис.), ненці (45 тис.), саами або лопарі (біля 2 тисяч у Росії, а загалом їх приблизно 60 тис.). Ненці належать до **монголоїдної** раси. Лопарі й частина комі-перм’яків – до **лопаноїдної** раси, де спостерігається змішання монголоїдних і європеїдних ознак. Решта народів – до **північної** групи європеїдів. Усі етноси належать до **уральської** мовної сім’ї. Карели, вепси й лопарі входять до **прибалтійсько-фінської** підгрупи **фіно-угорської** групи. Комі-зиряни й комі-перм’яки – до **пермської** підгрупи цієї ж групи мов. Ненці – до **самодійської** групи мов.

Землеробство найбільше набуло поширення в південних районах розселення народів регіону. Повсюди люди займалися також скотарством (м’ясного напрямку). Ці види діяльності доповнювалися полюванням на хутрових звірів, дикого оленя, песців, вовків, лісових і водоплавних птахів, рибальством, збиральництвом ягід, грибів, відхожими промислами. Комі-зиряни, ненці й лопарі займалися оленярством.

У матеріальній культурі карел, вепсів, комі-зирян і комі-перм’яків у XIX ст. можна бачити багато спільних рис. Для них був характерним гніздовий тип розселення. Житло було зрубним. Традиційним житлом ненців є розбірний чум із жердин, покритих оленячими шкурами взимку й берестом в літню пору. Житлом для лопарів спочатку була **вежа** – низький заглиблений у землю зруб, засипаний зверху землею. Під впливом росіян лопарі стали будувати зрубні хати. Багато спільного було й у традиційному одязі. Жіночий складався із сорочки з довгими рукавами, на яку одягали різного покрою

сарафан на лямках. Головні убори були різні: циліндричні, хустки, шалі. Одяг яскраво орнаментувався. Чоловічий одяг був схожий на сусідній російський. Верхній одяг – каптан, хутряна шуба. Одяг саамів та ненців шили зі шкур оленя – **малиця** (верхній одяг), шкіряні штани, хутряне взуття (**німи**) і шкіряне (**коти**), рукавиці.

Їдять ненці, лопарі, комі оленину, рибу, м'ясо, супи з борошном, риби, капусти, млинці з кров'ю, м'ясо тушковане з грибами, пельмені. Овочі споживаються рідко. Поширеним напоєм населення регіону є чай, а також компоти й морси з журавлини, морошки, чорниці, брукви, березовий сік, кисіль із крохмалю та ягідного соку.

Серед народів Європейської півночі Східної Європи ще в другій половині XIX ст. зустрічалася велика патріархальна сім'я, у складі трьох-чотирьох поколінь (25–30 осіб). Обов'язки в сім'ї й із господарства були чітко поділені за статевою і віковою ознаками. На чолі сім'ї стояв старший у роді з чоловічої лінії, влада якого була майже необмеженою. У комі-зирян були екзогамні об'єднання малих сімей (**котир**), які володіли мисливськими угіддями й сіножатами. У лопарів поширений був материнський рід і матрилокальні шлюби.

У духовному житті народів регіону значне місце займає прикладне мистецтво: вишивка, в'язання, узорне ткацтво, аплікація з хутра й сукна (комі), різьблення по дереву, дерев'яна скульптура, а також фольклор: пісні, казки, прислів'я, перекази про Перебогатиря, про чудь, що були предками комі. Карели мають героїчний епос “Калевала”, комі – епічний твір “Про Пеле й Кудим-Оше” та ін. За віросповіданням народи краю є православними, але в них ще зберігаються пережитки дохристиянських вірувань.

Євреї є народом, котрий об'єднаний однією релігією (**їудаїзмом**), походженням, духовною спадщиною та національною самосвідомістю. Більшість євреїв належать до **середземноморського** типу європеїдної раси й розмовляють на мовах **іврит**, яка належать до **семітської групи афразійської** мовної сім'ї, а серед євреїв діаспори найбільш поширена мова **їдиш**, що належить до **германської групи індоєвропейської** мовної сім'ї. Загальна кількість євреїв у світі приблизно 14 млн осіб. У Східній Європі їх проживає приблизно 400 тисяч. Серед євреїв Ізраїлю можна виділити такі етнолінгвістичні групи: **ашкеназі**, мовою повсякденного вжитку яких є **їдиш**; **сефарди**, мовою яких є єврейсько-іспанська **ладіно**; **мізрахі**, складають репатріанти з арабських країн; **бухарські**, **афганські курдські**, **єменські**, **грузинські євреї**. 1948 року на території Палестини було утворено державу Ізраїль. Зараз – це індустріально-аграрна країна із сучасною промисловістю, сільським господарством та сферою послуг.

Святе письмо їудаїзму складається з таких текстів: **Тора** (П'ятикнижжя Мойсея); **Танах**, пізніше вона була названа християнами Старим Завітом, або Біблією; **Талмуд** – зібрання релігійних трактатів (20 томів), у яких закріплено ідеологічні, культові та релігійно-правові уявлення їудаїзму. В їудаїзмі є декілька течій: **кабалістика** (представники визнають, що все знання про світ було надане Богом уже Мойсею й потрібно лише знайти ключ (шифр), який дасть змогу зрозуміти божу істину); **караїми** (виникла в VIII ст., головна ідея – відмовитися від усіляких коментарів, повернутися до письмової Тори); **хасидизм** (засновник Ізраель бен Еліезер, учні прозвали його Баал Шем Тов (скорочено Бешт), себе назвали хасидами (благочестивими), а своїх керівників – **цадиками** (праведниками).

В основі єврейської соціальної організації лежить територіальна громада (**кегила**), яка зосереджувалася в міських поселеннях; у великих містах були відокремлені єврейські квартали (**гетто**), а також громадське самоврядування (**кагал**). Їудаїзм має великий вплив на внутрішнє життя євреїв. Місцем молитовних зібрань є **синагога**. Головою релігійної общини – **равін**, або **рабин** (вважається, що все висловлене ним набуває сили закону). В обрядах євреїв велике значення має молитва (**тфіла**), яка здійснюється три рази на день. Традиційний одяг євреїв багато в чому відбиває їхні релігійні норми. Верхній одяг ортодоксальних їудеїв – довгий халат чи каптан чорного кольору, вовняна молитовна шаль із кистями, плащ. Голова завжди вкрита **кіпою** або **ярмулкою**, яку обов'язково носили на вулиці, у приміщенні й навіть уві сні. Чоловіки відпускали бороди й пасма волосся на скронях (**нейси**).

Важливе значення в житті їудейської громади має **кашрут** – правила приготування, вживання і зберігання харчових продуктів, за якими слідкують рабини. Їжа поділялася на дозволену (**кошерну**) і недозволену (**трефну**). Їудаїзм розглядав жінку як нижчу істоту, тому до неї раніше ставилися зі зневагою. На восьмий день після

народження хлопчика відбувається церемонія обрізання його крайньої плоти, що повинно нагадувати про Заповіт між Богом та всім єврейським народом. Повноліття для хлопців настає в 13 років та 1 день, а дівчат у 12 років і 1 день. В ашкеназів сім'ї були малими, а шлюби – матрилокальними чи неолокальними. Родовід вівся за материнською лінією. Серед євреїв, що мешкають у мусульманському середовищі, панувала патріархальна сім'я, у якій одружені сини повністю залежали від батька. Траплялися й пережитки левірату. Напередодні весілля наречена проходила очищення й обмивання в жіночій лазні (*микві*). Сам весільний обряд проходив у домі нареченої. Молода, покрита хусткою, і молодий стояли під балдахіном (*хупа*), що втілював сімейну єдність. Потім молоді проголошували молитву, зачитували шлюбний контракт (*ктуба*) і рабин виголошував сім благословень. Одруження з неєвреєм означало для дівчини покинути свою сім'ю, свій рід. Розлучення було лише за згодою чоловіка, дівчина за цих обставин йшла в дім батьків.

Єврейські свята мають тисячолітню традицію й пов'язані з різноманітною культурно-релігійною обрядовістю. Усі свята можна поділити на три групи: свята, на які в давнину здійснювали паломництво в Єрусалим (Песах, Шавуот, Суккот); релігійні свята (Рош Гашана, Йом-Кіпур); свята, які зображають різні історичні події (Ханука, Пурим).

В Ізраїлі інститути іудаїзму тісно пов'язані з державними структурами та фінансуються з держбюджету. Так, субота є вихідним днем; релігійна освіта існує незалежно від світської (релігійні школи в Ізраїлі становлять приблизно 17% від кількості всіх середніх навчальних закладів держави, а чверть навчального часу в усіх ізраїльських школах відводиться вивченню релігійних дисциплін); справи укладання шлюбу та розлучення перебувають у компетенції судів рабинів; верховний рабинат Ізраїлю поширює свою діяльність на світські сфери життя; повсюди зберігаються вимоги кашругу.

Загальна чисельність ромів у світі приблизно від 8 до 10 млн осіб. Біля 300 тисяч їх мешкає в Східній Європі. Предки ромів вийшли з Індії у VI ст. н.е. У Європі вони масово з'явилися лише у XV ст. У роки Другої світової війни майже 150–200 тисяч ромів були винищені гітлерівцями. Зараз роми мешкають майже в усіх країнах світу. Найбільш компактне їхнє розселення в Угорщині, Словаччині, Україні, у південно-західних районах Росії. Циганська мова належить до *індоарійської* групи *індоєвропейської* мовної сім'ї. За расою вони *південні європеїди*. Англійці їх називають “джіпсі” або “єгиптянами”; угорці – “фараоновими народом” або “богемцями”; голландці – “язичниками”, фіни – “чорні”, слов'яни – “цигани”. Самі себе цигани називають “рома”, тобто “люди”, усі інші народи для них – це “гайо”. Серед ромів виділяють приблизно 20 етнічних груп, об'єднаних спільністю походження і які поділяються за географічною ознакою чи заняттями: румунські, угорські, молдавські, словацькі, українські цигани, а також такі етногрупи ромів: “ричари”, “ловари”, “келдеряри”, “лотви”, “люлі” та ін.

У минулому роми переважно кочували з місця на місце, займалися ремеслами: ковальством, різьбленням по дереву, ювелірною справою, виготовленням дерев'яного й металевого посуду, плетінням кошиків, кравецтвом, випалюванням цегли. Окремі групи ромів займалися торгівлею кінями, а традиційним заняттям для жінок було ворожіння. Роми відомі також як чудові музиканти, танцюристи, співаки, циркачі, фокусники.

Табір ромів – це окрема сім'я або декілька сімей, які об'єдналися, щоби разом добувати засоби для існування. Головну роль у таборі відігравав поводитир (“*войда*” або “*баро мєро*” (велика голова), інколи його ще називали “*циганський барон*”). Важливим суспільним інститутом у ромів був суд (*кріс*). До нього входили в основному цигани похилого віку, на чолі стояв войда. Табірне життя потребувало постійної взаємовиручки, оскільки в критичній ситуації міг опинитися будь-хто. Оселя кочового цигана – це великий брезентовий намет (*катун*). Головним засобом руху в ромів виступали вози, кибитки. Одяг циганок досить яскравий (переважають червоний, чорний, жовтий кольори) – широка спідниця, фартух, кофта, шаль, хустка; серед прикрас поширені сережки, намиста, червоні стрічки з монетами, браслети. Чоловіки носили штани із широким кроком, червону сорочку із широкими рукавами, піджак, жилетку, куртку, широкий шкіряний пояс, чоботи, широкополий капелюх. Найчастіше роми вживають птицю, баранину, яловичину, супи з буряка, квашеної капусти, страви з картоплі.

Шлюби в ромів ендогамні, практикувалося викрадення дівчини, але частіше за неї сплачували викуп грішми. Сім'ї були багатодітними. У ромів старші за віком люди користуються значною повагою. Цигани, рухаючись по світу, приймали релігію того народу, на території якого проживали. Тому, живучи серед мусульман, вони приймали

іслам, у Європі ставали католиками, протестантами, православними, використовуючи лише зовнішню атрибутику цих релігій, а в душі залишалися язичниками. Так, власними богами для ромів були **Девл** (дух), **Джандра** (бог сонця), поширений був також культ предків, поклоніння вогню, використовувалися елементи шаманства, магії, фетишизму (на тілі носили амулети), вірили в різні прикмети, пророчі сни. Багатий ромський фольклор зібрали етнографи Е. Друц, А. Геслер, І. Деметер. Самобутня циганська музична система з'явилася в тих країнах, де були професійні колективи. Їх три: музика й танці фламенко в Іспанії; інструментальна музика в Угорщині; хоровий спів і танці ромів Росії. У ромів є свої народні ансамблі, театр "**Ромен**".

Молдовани мешкають переважно в республіці Молдова (2,75 млн), а також в Україні (260 тис.), у Росії (160 тис.) та ін. Чисельність молдован понад 3,35 млн осіб. За расою вони *південні європеоїди*. Мова їх належить до романської групи **індоєвропейської** мовної сім'ї й досить близька до румунської. Основними їхніми заняттями були землеробство, скотарство, виноградарство і садівництво. З ремесел – гончарство, килимарство (килими робили без ворсу, гладенькі).

Поселення розташовувалися на берегах, у долинах річок, на схилах пагорбів, купчастого, вулично-квартирного типів. Житлом донедавна була плетена мазанка із солом'яним дахом. Пізніше її замінили глинобитні й саманні житла, для яких характерним залишається розпис зовнішніх і внутрішніх стін. Традиційний жіночий одяг складався з полотняної сорочки, вовняної однопілкової спідниці, місцями сарафану, поясу, безрукавки й хустки. Усе це оздоблювалося багатою вишивкою. Чоловічий одяг складався з білої сорочки, світлих штанів, хутряної безрукавки, взимку на голові носили баранячу шапку, а влітку – солом'яний капелюх. Їжа складається переважно з кукурудзяної муки (*мамаліга*), молочних продуктів (сир, бринза, масло), овочів (стручкова квасоля, сочевиця, помідори, солодкий перець, баклажани, кабачки, цибуля, часник; їх відварюють, печуть, фарширують, тушкують і солять, рідше – смажать), фруктів, багато вживають вина. У м'ясних стравах широко використовується баранина, свинина, яловичина, домашня птиця. У молдован поширені сімейна, обрядова, лірична, епічна поезія (балада "*Міоріца*"), історичні, ліричні пісні, героїчний епос ("*Богатир Груя*", "*Кодряну*"), танці: *хора*, *жок*, *молдовеняска* або *сирба*. Музичними інструментами є: кобза, скрипка, флейта, сопілка.

Термінологічний словник

Аймак – у башкирів група споріднених сімей.

Аукштайтія – у литовців східна історико-етнографічна область.

Ашкеназі – етнолінгвістична група європейських євреїв.

Вежа – лопарський низький заглиблений у землю зруб, засипаний зверху землею.

Войда – у ромів поводитир громади.

Гетто – частина міста, відведена для поселення євреїв; означення району міста, у якому селяться певні етнічні меншини, які нерідко дискримінуються чи відчувають соціальний дискомфорт в іноетнічному оточенні.

Девл – у ромів язичницький дух.

Джандра – у ромів бог сонця.

Жемайтія – у литовців західна історико-етнографічна область.

Жила рига – в естонців і латишів високий зрубний будинок із солом'яним дахом і піччю, що топилася по-чорному.

Жок – молдавський національний танець.

Кабала – течія в іудаїзмі.

Кагал – єврейське громадське самоврядування.

Катринце – у молдаван вовняна однопілкова спідниця.

Катун – у ромів великий брезентовий намет.

Кашрут – спеціальні правила приготування, вживання і збереження харчових продуктів у євреїв.

Кегила – у євреїв територіальна громада.

Кіпа (ярмулка) – головний убір у вигляді маленької шапочки, яку носять чоловіки-євреї.

Кошерна їжа – у євреїв дозволені до вживання страви.

Котир – у комі-зирян екзогамні об'єднання малих сімей, які володіли мисливськими угіддями й сіножатями.

Кріс – суд ромів, куди входили авторитетні цигани на чолі з войдою.

Ктуба – у євреїв шлюбний контракт.
Мамалига – у молдаван кукурудзяна каша.
Менора – в іудеїв семисвічник, який запалювали під час свята Ханука.
Миква – у євреїв жіноча ритуальна лазня.
Пейси – у чоловіків-євреїв пасма волосся на скронях.
Перепечи – в удмуртів коржик з різною начинкою.
Равін – голова іудейської релігійної общини.
Сабантуй – у башкирів і татар традиційне свято плуга.
Синагога – місце молитовних зібрань у євреїв.
Сирба – молдавський національний танець.
Табані – в удмуртів млинці, які подають із молочним киселем із яйцем.
Талмуд – зібрання релігійних трактатів, у яких закріплено ідеологічні, культові та релігійно-правові уявлення іудаїзму феодального періоду.
Танах – у євреїв збірка релігійних книг (у християн Старий Завіт, або Біблія).
Тора – або ще П'ятикнижжя Мойсея, у євреїв священна книга.
Трефна їжа – в іудеїв заборонена до вживання їжа.
Тфіла – молитва в іудеїв, яка здійснюється три рази на день.
Філактерії, або тефиллин – дві чорні коробочки, у яких містилися тексти Тори, котрі одягали на лоб і ліву руку чоловіки-євреї перед вранішньою молитвою.
Хасидизм – течія в іудаїзмі.
Хотон – поселення калмиків, у формі кола з переносних жител, у центр якого зганяли худобу.
Хупа – у євреїв балдахін, під яким здійснювався весільний обряд.
Цадики – у євреїв-хасидів поводитирі (праведники).

Тести для самоконтролю

- Етнографічна область Литви називається:
 - Жемайтія; б) Земгале; в) Курземе.
- Високий зрубний будинок латвійців із солом'яним дахом і піччю, який топився по-чорному, називався:
 - “ізба“; б) “вежа“; в) “жила Рига“.
- Вихідний день у євреїв:
 - субота; б) неділя; в) п'ятниця.
- Сабантуй – це башкирське або татарське:
 - весілля; б) поховальний обряд; в) свято плуга.
- Героїчна поема башкир має назву:
 - “Манас“; б) “Акбузат“, в) “Ольянтай“.
- Група споріднених сімей у башкирів і казанських татар називається:
 - аймак; б) табі; в) азан.
- Піршліс – сват, який керував весіллям, характерний для:
 - естонців; б) латвійців; в) литовців.
- Латиський поет А.Пумпур за народними мотивами створив поему:
 - “Лачплесис“; б) “Калевипоег“; в) “Калевала“.
- Традиційне житло лопарів називається:
 - ізба; б) яранга; в) вежа.
- У XIV ст. було створено своєрідну зирянську писемність у:
 - вепсів; б) карел; в) комі.
- Священною книгою в євреїв є:
 - Коран; б) Новий Завіт Біблії; в) Старий Завіт Біблії.
- Дозволена їжа в євреїв називається:
 - кошерна; б) трефна; в) кашрут.
- Новий рік у євреїв називається:
 - Пурим; б) Ханка; в) Рош Гашана.
- Судний день у євреїв називається:
 - Суккот; б) Йом-Кіпур; в) Шавуот.
- Єврейська шапочка, яку носять чоловіки на вулиці та в приміщенні, називається:
 - кіпа; б) лапсердак; в) пейси.
- Ромів, що займалися торгівлею кіньми, називали:

- а) “ричарами”; б) “келдерярами”; в) “ловарями”.
17. Ромський суд називається:
 - а) “гайо”; б) “кріс”; в) “войда”.
 18. Великий брезентовий намет ромів називається:
 - а) “катун”; б) “кріс”; в) “джіпсі”.
 19. Бог сонця в ромів називається:
 - а) Девл; б) Джандра; в) Дакши.
 20. Молдавський героїчний епос називається:
 - а) “Кодряну”; б) “Міюріца”; в) “Кодзики”.
 21. Молдавський народний танець називається:
 - а) “ручениця”; б) “коло”; в) “сирба”.
 22. Етнографічною групою удмуртів є:
 - а) калмез; б) вір’яли; в) мокша.
 23. Етнографічною групою мордві є:
 - а) калмез; б) вір’яли; в) мокша.
 24. Етнографічною групою чувашів є:
 - а) ватка; б) вір’яли; в) ерзя.
 25. Хто з жінок народів Волго-Кам’я не носили штанів:
 - а) мокша; б) ерзя; в) анатрі.
 26. Подкогиль – це марійські:
 - а) пельмені; б) пироги з ягодами; в) великі вареники з м’ясом.
 27. У яких народів Волго-Кам’я дівчата пізно виходили заміж за молодих хлопців:
 - а) чувашів; б) марійців; в) удмуртів.
 28. Який із народів Волго-Кам’я до 20-х років ХХ ст. мав писемність:
 - а) татари; б) башкири; в) марійці.
 29. Етнографічна область Латвії називається:
 - а) Жемайтія; б) Аукштайтія; в) Аугшзенс.
 30. Етнографічною групою карел є:
 - а) бесермяни; б) людіки; в) мішарі.
 31. Європейські євреї, мовою повсякденного вжитку яких є їдиш, – це:
 - а) сефарди; б) бурджани; в) ашкеназі;
 32. Колективні багатогалузеві господарства в Ізраїлі називаються:
 - а) гетто; б) кагал; в) кібуци.
 33. Єврейське громадське самоврядування називається:
 - а) кегила; б) кагал; в) мошви.
 34. Єврейська територіальна громада називається:
 - а) гетто; б) кагал; в) кегила.
 35. Поводирями євреїв є:
 - а) священики; б) муфтїї; в) рабини.
 36. Місце для молитов у євреїв називається:
 - а) мінарет; б) синагога; в) Тора.
 37. Ритуальне вбивство тварин у євреїв називається:
 - а) шехита; б) кашрут; в) гоменташ.
 38. Правила приготування, вживання і збереження харчових продуктів у євреїв називається:
 - а) шехита; б) кашрут; в) гоменташ.
 39. Два закритих ящики кубічної форми, із прикріпленими до їх основи поясками, які євреї одягали на лоб і на ліву руку перед вранішньою молитвою називаються:
 - а) ярмолка; б) тефиллин; в) авдала.
 40. Єврейське свято оновлення, яке святкують наприкінці листопада – на початку грудня називається:
 - а) Шавуот; б) Пурим; в) Ханука.

Питання для самоконтролю

1. Висвітліть етнічну історію народів Волго-Кам’я та Уралу.
2. З’ясуйте особливості матеріальної культури народів Волго-Кам’я та Уралу.
3. Розкрийте сімейно-шлюбні відносини та духовну культуру народів Волго-Кам’я та Уралу.

4. Визначте особливості матеріальної та духовної культури народів Прибалтики.
5. Проаналізуйте процес формування народів Європейської півночі Східної Європи.
6. Опишіть традиційну матеріальну та духовну культуру ненців, лопарів, комі-зирян, комі-перм'яків, карел, вепсів.
7. Розкрийте походження та етнічну історію євреїв.
8. З'ясуйте вплив іудаїзму на матеріальну культуру, їжу, громадський устрій та сімейно-шлюбні відносини євреїв.
9. Які Ви знаєте єврейські свята?
10. Охарактеризуйте традиційні заняття, житло, одяг ромів.
11. Висвітліть традиційні риси ромського громадського устрою й духовної культури.
12. Розкрийте традиційну матеріальну та духовну культуру молдаван.

Тема 6. Етнографічна характеристика росіян і білорусів

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація слов'янських народів.
2. Основні заняття росіян та білорусів у XIX–XX ст. Регіональні особливості поселень, жител, інтер'єру та екстер'єру помешкань.
3. Традиційний національний одяг та кухня росіян і білорусів.
4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини.
5. Духовна культура росіян та білорусів: свята, вірування, фольклор, музика, декоративно-прикладне мистецтво.

Питання для самостійного вивчення

- З'ясувати проблему походження східних слов'ян.
- Розкрити основні етапи етнічної історії росіян.
- Висвітлити етногенез білорусів.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Росіяни	Білоруси
Заняття		
Поселення й будинки		
Національний одяг		
Традиційна їжа		
Сімейні відносини		
Духовна культура		

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Поселення, будинки росіян та білорусів.
- ❖ Традиційний одяг росіян та білорусів.
- ❖ Національна кухня росіян та білорусів.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини росіян та білорусів.
- ❖ Календарні свята й обряди росіян та білорусів.
- ❖ Епічна й пісенна творчість росіян та білорусів.
- ❖ Народні ігри, драми, театр росіян та білорусів.

Список рекомендованої літератури

- Артюх Л.Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л.Ф. Артюх. – К., 1982.
- Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л., 1983.
- Беловинский Л.В. История русской материальной культуры / Л.В. Беловинский. – М., 2003.
- Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. / Т.А. Бернштам. – Л., 1988.
- Власова М.Н. Русские суеверия: Энциклопедический словарь / М.Н. Власова. – СПб., 2000.
- Гура А.В. Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика / А.А. Гура. – М., 2012.
- Даль В.И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа: Материалы по русской демонологии / В.И. Даль. – СПб., 1996.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М., 1991.
- Капица Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник / Ф.С. Капица. – 3-е изд. – М., 2001.
- Ковалев Н.И., Куткина М.Н., Карцева Н.Я. Русская кухня. – М., 2000.
- Марченко О.М. Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – Кіровоград, 2014. – С.21 – 81.

- Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX вв. / Г.С. Маслова. – М., 1984.
- Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців. Колективна монографія / Керів. автор. кол. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси, 2015.
- Парсамов С.С. Ковальков А.Л. Персонажи водной мифологии в восточнославянском фольклоре / С.С. Парсамов, А.Л. Ковальков. – Кировоград, 2006.
- Пилипенко М.Ф. Этнография Белоруссии: Учеб. пособ. / М.Ф. Пилипенко. – Минск, 1981.
- Ривош Я.Н. Время и вещи: Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века / Я.Н. Ривош. – М., 1990.
- Романюк М.Ф. Белорусская народная одежда / М.Ф. Романюк. – Минск, 1981.
- Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия. – Автор-составитель Н. Соснина. – СПб., 1999.
- Русские / Отв. Ред. В.А. Александров. – М., 1999.
- Русские: история и этнография / Под ред. И.В. Власовой, В.А. Тишкова. – М., 2008.
- Русская изба: Иллюстрированная энциклопедия: Внутреннее пространство избы. Мебель. Хозяйственная утварь. – СПб., 1999.
- Русские: семейный и общественный быт / Сб. ст. / – М., 1989.
- Страны и народы. Украина, Белоруссия. – М., 1983.
- Страны и народы. Российская Федерация. – М., 1984.
- Тарас А.Е. Краткий курс истории Беларуси IX – XXI вв. / А.Е. Тарас. – Минск., 2013.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.527 – 535.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: История и судьбы бытовой культуры XIX – XX вв./ Л.Н. Чижикова – М., 1988.
- Шангина И.И. Русский традиционный быт: Энциклопедический словарь / И.И. Шангина. – СПб., 2003.
- Шангина И.И. Русский народ. Будни и праздники. Энциклопедия / И.И. Шангина. – СПб., 2003.
- Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К.В. Чистов. – М., 1987.

Методичні рекомендації

Етніонім росіяни (російська самоназва – *“русские”*) закріплюється в документах та й у побуті в Московській державі у XV–XVI ст. Водночас у XVIII – на початку XX ст. часто використовували термін *“великороси”*. В українських джерелах XVI–XVIII ст. зустрічалася назва росіян *“москвини”*. Етніонім *“білоруси”* виник у XVII ст. і не до кінця ще з'ясований: сходить до топоніма *“Біла Русь”*, території, які не були зайняті монголо-татарами й литовськими князями на противагу *“Чорній Русі”* (окупованій завойовниками); так називали землі, населення яких раніше прийняло християнство; у їхньому одязі переважав білий колір. Одночасно побутували етніоніми *“литвини”*, *“русини”*, *“руські”*.

Загальна чисельність росіян у світі становить приблизно 133 млн осіб (за різними оцінками – від 127 млн до 150 млн осіб), з них у Російській Федерації мешкає приблизно 111 млн осіб, або 77,8% населення країни. За межами Росії перебуває приблизно 20–35 млн росіян. Загальна чисельність білорусів у світі становить приблизно 10,3 млн осіб. Біля 8 млн білорусів мешкає у власній державі – Республіці Білорусь.

Росіяни європейці, є такі антропологічні типи: *атланти-балтійський*, *біломорсько-балтійський*, *середземноморський*, *східноєвропейський*, на Поволжі, у Сибіру – змішані расові типи між європейцями та монголоїдами: *уральська*, *центральназіатська*, *південносибірська*. У білорусів виділяють *верхньодніпровський*, *поліський*, *східноєвропейський* типи європейців.

Ядро етнічної території росіян історично сформувалося на Східноєвропейській рівнині, у верхів'ях Волги й Західної Двіни (племена – *ільменські словени*, *радимиці*, *кривичі*, *полочани*, *словени*, *в'ятичі* та ін.), основу якого склали Володимиро-Суздальська, Новгородська, Смоленська, Рязанська землі, де у XIV–XV ст. формувалася централізована Російська держава. Північні й східні райони були заселені неслов'янськими племенами (фіно-угорськими, тюркськими), які поступово асимілювалися зі слов'янами. Протягом наступних століть кордони російської держави швидко розширилися і включали у свою орбіту сусідні народи, що ускладнювало національний склад населення держави.

Білоруси є автохтонним етносом. Його основу склали східнослов'янські племена *кривичів, дреговичів, частково радимичів, древлян, полочан*. У XI–XII ст. територія Білорусі перебувала в складі Київської Русі (Пінське, Туровське, Полоцьке князівства), на початку XIV ст. – у складі Великого князівства Литовського, пізніше в другій половині XVII ст. територія країни була поділена на дві частини – землі на захід від Дніпра відійшли до складу Речі Посполитої, на схід – до Московії. Наприкінці XVIII ст. в результаті поділів Польщі Білорусь остаточно відійшла до Російської імперії. З 1991 року країна здобула незалежність і має назву – Республіка Білорусь.

Виділяють три етнографічні зони росіян, відмінності між якими спостерігаються за мовою (за діалектами), в окремих елементах матеріальної та духовної культури (у поселеннях, будинках, одязі, їжі, техніці рільництва, орнаментах, календарних обрядах, фольклорі та ін.): *північноросійська, південноросійська та перехідна середньоросійська*. У Білорусі є шість історико-етнографічних районів: Поозір'я (північ), Подніпров'я (схід), Центральна Білорусь, Понеманія (північний захід), Східне Полісся й Західне Полісся. Виділяють три етнографічних групи білорусів – *поліщуки, пінчуки та брещуки*.

На околицях російської території й у місцях пізнішої колонізації в результаті взаємодії з іншими народами утворилися своєрідні групи росіян, які мають свої етнографічні особливості: *помори, полехи, горюни, саяни, молокани, “козаки”*. Серед росіян Сибіру можна виділити такі невеликі етнічні групи: *“бухтармінці”, або “каменщики”, “поляки”, “семецькі”, “марковці”, “руськоустїнці”, “якутяни”, “камчадали”, “колимчани”*.

Головним заняттям східних слов'ян було землеробство. Залежно від кліматичних зон та історичних умов можна виділити три системи обробітку землі: парова, підсічно-вогнева, перелогова. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Серед технічних культур відомі льон, конопля, кормові трави, цукровий буряк, тютюн, соняшник, картопля та ін. Городництво представлене огірками, цибулею, капустою, помідорами, часником, а в білорусів саджали також буряк, моркву, бобові, пастернак, петрушку. На півдні Росії – баштанництво (кавуни, дині, гарбузи), виноградарство, скрізь – садівництво. Знаряддями праці в слов'ян слугували: соха різних типів, плуг, рало, борона, коса, серп, ціп, лопата, жорна та ін. Переважно підсобний характер, тісно пов'язаний із землеробством, мало тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, птицю. Важливе значення в господарстві займали такі підсобні заняття, як: полювання, рибальство, бджільництво, різноманітні промисли, ремесла відхідництво.

Сільські поселення східних слов'ян у XIX – на початку XX ст. за своєю величиною, зовнішнім виглядом, плануванням, господарськими й соціально-адміністративними функціями мали багато різновидів. У Росії, у лісових районах, по берегах річок і озер переважали невеликі поселення *гніздового* та *рядового* планування, у центрі більші за розміром *колового, лінійного, вуличного* чи *вулично-квартильного, купчастого* планування. Для білорусів були характерні села *хутірського* типу: присілок, околиця, “застінок”, фільварок. Поселення планувались: *скупчено; лінійно, вулично*.

У східних слов'ян траплялася велика кількість локальних типів традиційного житла, які розрізнялися за матеріалом (дерево, сирцева чи обпалена цегла, плетінь, вальки), будівельною технікою, забудовою садиби, інтер'єром та екстер'єром помешкання. Відрізнялося також житло селян і городян, заможних людей та бідняків.

На півночі Росії типовим був зрубний високий двоярусний дім (*хороми*), з двосхилим дахом, покритий дранкою. Житлові кімнати “*горниця*” розташовувалися на другому поверсі, нижній поверх “*підклет*” – використовувався в господарських цілях. Дім складався з трьох частин – з “*ізби*” (житлова частина будинку), *сіней* (вхідне холодне помешкання, куди вели східці; тут влаштовували комірчину, а влітку спали) і *кліті* (холодна кімната, слугувала коморою). У центральних районах Росії селянська садиба складалася з одноярусного дому, двору, господарських помешкань. Перед входом у дім будували “*крільцо*” – ганок зі східцями. На півдні Росії селянські садиби (цегляні, саманні, турлучні) були низькими без “підклета”, з дерев'яною чи глинобитною підлогою, з чотирихилим солом'яним дахом. Зовні будинки обмазували глиною й білили. Двори були відкритими й огорожувалися плетеним забором. Селянський двір білорусів складався з хатини, комори, навісу для дров, хліву для худоби, будівлі для сіна.

Для житла слов'ян був характерним єдиний принцип внутрішньої її організації. Піч знаходилася біля входу, справа або зліва від дверей, і челюстями повернута до бокової

стіни з вікнами. Піч використовувалася для опалення приміщення, готування їжі, для снання. Пічний кут був жіночим простором у хаті й відділявся від інших приміщень будинку фіранками. Кут по діагоналі від печі (*покуть*) вважався почесним, “червоним”. Його прикрашали рушниками, тут стояв стіл, за яким сім’я харчувалася. Вздовж стін розташовувалися нерухомі лавки (*ослони*), над якими висіли врізані в стіни полиці (на них клали посуд та інші предмети). Збоку стояли скрині для одягу, по центру приміщення – дитяча колиска. Інтер’єр будинку оформлявся різними мереживами, домотканими скатерттинами, рушниками, покривалами, килимами й ковдрами. Декоративні орнаменти прикрашали житло із зовнішньої сторони (особливо рундуки, веранди, ставні).

Виділяють різноманітні варіанти російського народного костюма: комплекс одягу з *поньової*, із сарафаном, зі спідницею-*андарак*ом, з *кубельком*. Популярним став також комплекс спідниці з кофтою. Нагрудний одяг росіянок, який носили поверх сорочки, *поньови* й *фартуха*, мав різні назви: *шушун*, *касталан*, *сукман*, *навершник*, *бастрог*. Білоруски носили довгу лляну сорочку (*кашуля*), зшити спідницю й незшити (*плахта*, *запаска*), *саян* (схожий до сарафану), корсет (*кабат*, *кітлік*), пояс. Народний жіночий костюм був багато оздоблений та декорований (переважно білий та червоний колір, з геометричними та рослинними мотивами). Найпоширенішими були дівочі убори у формі віночка або обруча. Жіночі головні убори були різноманітніші: *сороки*, *кички*, *кокошники*, *шамшура*, у білорусок – *наметкі*.

Одяг чоловіків-росіян та білорусів, у порівнянні з жіночим, був менш різноманітним, простіший у своєму колірному та декоративному рішенні. Основними його елементами були сорочка, штани та пояс. Російська сорочка (*косоворотка*) була тунікоподібна, коротка, з косим розрізом коміра, яку носили поверх штанів. У білорусів була тунікоподібна сорочка (*кашуля*), і сорочка з прямими поликами, пришитими біля коміра і прямим розрізом на грудях (*вустайка*). У росіян чоловічі штани (*порти*), у білорусів (*нагавіци*) шили зі смугастої чи білої тканини, у холодний час – з домотканого сукна. Штани на голіці заправлялися в онучі. Під штани чоловіки одягали підштаники. Чоловічими головними уборами росіян були *грешневик*, *вушанки*, городяни носили картуз. Білоруси носили повстані *магерки*, широкополі капелюхи, хутряні *аблавухі*, овчинні *кучомки*, літні солом’яні *брилі*.

Форми верхнього народного одягу в слов’ян були одноманітні як для чоловіків, так і для жінок. Шили його з полотна, саржі, домашнього сукна або хутра, залежно від сезону. У весняно-осінній період носили: *свитки*, *каптани*, *азями*, *армяки*, *сіряки*, “*сермяги*”, *зіпуни*. Білоруси використовували довгий плащ із рукавами (*бурка*), плащ із відкидним коміром (*касталан*), *жупан*, піджак та ін. Взимку носили шуби, овчині кожухи (*тулупи*). Верхній одяг був білого, сірого, коричневого чи чорного кольорів. Взуття було майже однаковим для чоловіків та жінок і розрізнялося тільки розміром і прикрасами. Носили: плетені лапті (*личаки*, *ступні*, *ходаки*, *чуні*), які одягали поверх онуч, шкіряне взуття (*поршні*), валяне взуття (*валянки*), у Сибіру хутряне взуття (*піми*). Святковим взуттям слугували чоботи, *бахіли*, *коти*. Одяг слов’ян підкреслював сімейні та вікові відмінності.

Для російської та білоруської національних кухонь здавна було характерним використання широкого кола харчових продуктів і різні способи приготування їжі. Це обумовлювалося особливостями господарської діяльності слов’ян і наявністю в них печі, у якій можна було варити, пекти, тушити, парити, сушити їжу. На російську кухню істотний вплив мали страви фіно-угорських, тюркських народів, мешканців Сибіру (локшина (молочна, м’ясна, грибна), пельмені) та ін. Білоруська кухня також зазнала впливу з боку українців, поляків, литовців, латишів та євреїв.

Основа харчування слов’ян складала хлібні, борошняні та круп’яні страви. Переважав кислий, житній чорний хліб, у південних районах Росії та в Сибіру більше вживали пшеничний хліб. Росіяни та білоруси робили борошняні киселі, випікали пиріжки з різною начинкою з риби, м’яса, грибів, сиру, овочів, ягід, фруктів. Готували також млинці, оладки, бублики, калачі та ін. Значне місце в раціоні займали круп’яні каші: гречана, пшенична, пшоняна, вівсяна, рідше – ячмінна, житня. Білоруси часто пекли картопляний хліб (*бульбяки*), який складався з житньої муки та вареної чи тертої сирі картоплі. З кусків хліба, сухарів готували *тюрю*. Рідкі гарячі блюда, які тоді називалися “*вариво*” або “*хлебово*” з’явилися на Русі ще здавна: спочатку юшки (рибні, грибні), щі, затирухи, пізніше борщі, солянки, розсольники, окрошки. У XIX ст. ці рідкі страви одержали загальну назву – супи. У білорусів поширеними були рідкі блюда з провареної муки: *толокно*, вівсяний кисіль (*жур*), *кулага*, *калатуха*, *куліш*.

З овочів росіяни особливо багато вживали капусту у свіжому, а більшу частину року – у квашеному вигляді. З неї варили *щи*. З XIX ст. ріпу витіснила картопля. Останню варили, смажили, товкли, пекли, готували кисіль, використовували в супах та ін. Білоруси з тертої картоплі пекли деруни, бабку, робили кльоцки, галушки. Багато вживали фруктів та диких ягід – груш, яблук-дичок, калину, горобину, серед трав – лободу, кропиву.

Уже в ранньому середньовіччі склався чіткий поділ слов'янського столу на пісний (рослинно-рибно-грибний) і скоромний (молочно-яєчно-м'ясний). Заборонялося змішувати й комбінувати скоромні та пісні продукти. Звідси багатство в слов'янській кухні грибних та рибних страв, різноманітне використання рослинної сировини – зерна, овочів, трав і лісових ягід. Капусту, ріпу, редьку, горох, огірки якщо не їли сирими, то солили, парили, варили або пекли, причому окремо один від одного. Тому салати не були властиві слов'янам аж до XIX ст.

Через пісні дні м'яса й молока росіяни вживали порівняно мало. М'ясо (переважно телятину, птицю, рідше – свинину, баранину) варили в супах або кашах, солили, копчили, в'ялили, з XVI ст. – смажили. Молоко пили в сирому, топленому, кислому, мороженому (на Півночі Росії й у Сибіру). З молока робили сир, вершки, сметану, масло, сироватку, кисляк, ряжанку. Серед м'ясних страв у білорусів переважала свинина. З неї робили супи, щі, борщі, готували печеню, холодець, ковбаси. Поширене було засолювання, сушка та копчення м'яса й сала. З напоїв у слов'ян традиційними були квас (хлібний, березовий, кленовий, ягідний, яблучний, грушевий), пиво, відвари з лісових трав, сидр, морс, узвар, кисіль, мед. У 40-70-х роках XV ст. в Росії з'являється російська “водка”, яка вироблялася з житнього зерна шляхом не дистиляції, як українська горілка, а повільного випарювання. На святковий стіл подавали також виноградні вина, різні настоянки та наливки. З XIX ст. стали масово пити чай, каву, компоти.

Сімейний та суспільний побут слов'ян був тісно пов'язаний. Життя кожної сім'ї протікала на виду сільської громади, регулювалася й контролювалася нею. Сімейні відносини будувалися також на основі традиційних форм звичаєвого права. У XIX ст. у росіян та білорусів важливу роль відігравала велика патріархальна сім'я (сімейна громада, у білорусів – “*дворишча*”), що складалася з кількох поколінь кровних родичів (батьки, одружені сини з їхніми сім'ями, інколи сім'ї братів голови сім'ї), яка налічувала до 50 осіб і які спільно володіли нерухомим та рухомим майном, хоча господарство вели окремо. Звичним для білорусів було приймання у сімейну громаду чужих людей або далеких родичів – “*приймаків*” та “*зведенників*”. Була ще категорія людей “*здольник*” чи “*сім'янин*” – це людина, яка на визначених умовах входила до патріархальної сім'ї зі своїм інвентарем, грошима чи навіть землею.

На чолі сім'ї стояв старший за віком чоловік (батько, дід) – (у росіян “*большак*”, “*старшой*”, у білорусів – “*бацька*”, “*хазяїн*”), який керував справами сім'ї, розподіляв усі чоловічі обов'язки, платив податки, укладав угоди, вів покупки, видавав заміж і одружував. Дружина його – це “*большуха*”, “*старшая*” – керувала веденням домашнього господарства і всім жіноцтвом (дочками, невістками). За традицією існував чіткий віковий поділ усіх робіт. Обов'язком чоловіків була молотьба, сівба, косіння, заготівля дров, плетіння лаптів. Жінки варили обід, готували молочні продукти, засівали город, пололи, збирали льон, коноплю, картоплю, жали хліб, пряли, ткали, шили одяг, доглядали за дітьми. Діти дуже рано включалися в трудову діяльність сім'ї.

На початку XX ст. значну роль продовжували відігравати общинні традиції, які раніше сформувалися на основі спільного землекористування й колективної трудової діяльності. У селі панівною формою об'єднання було “*товариство*”, так званий “*мир*”. Глави сімей збиралися на сільські збори (“*сходки*”), на яких вирішувалися важливі справи. Скрізь були поширені види трудової взаємодопомоги: під час будівництва дому влаштовували “*помощі*” (у білорусів – “*толока*”), декілька господарств могли об'єднуватися в одну “*супрягу*” для спільного обробітку землі й збору врожаю. У білорусів така спільна діяльність називалась “*сябриня*”.

Значну роль у житті села слов'ян відігравали громадські види дозвілля, особливо в молоді. Найпоширенішими були вечорниці (“*посіделки*”). Колективне начало проявлялося не тільки в спілкуванні під час свят, але й у громадському характері багатьох обрядів (родинних, весільних, поховальних). Весільний цикл у слов'ян традиційно поділявся на декілька етапів: довесільні обряди (знайомство, оглядини нареченої, дівочі ворожіння); передвесільні обряди (сватання, оглядини господарства нареченого, пропій, зговір, дівич-

вечір, парубоцький вечір); весільні обряди (від'їзд молодих, весільний поїзд, вінчання, весільне гуляння); післявесільні обряди (другий день, візити до родичів молодих).

Багато магічних елементів містив похоронний обряд слов'ян. Після поховання влаштовувалися поминки, на які запрошувалися всі присутні на похоронах. Головними стравами на них були кутя (ячмінна чи пшенична каша, розведена водою з медом), млинці, кисіль із медом, смажені яйця й каша. Поминальні дні влаштовували на третій день після смерті, на шостий, на дев'ятий, на сороковий, у півроку й у рік. У цих дійствах брали участь усі родичі, які допомагали на похоронах.

Найважливіші елементи духовного життя народу – свята та обряди, становлення яких відбувалося протягом багатьох століть. Вони показують не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. Виділяють три типи обрядовості: трудову, сімейну та календарну. Традиційна трудова обрядовість тісно пов'язана з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Сімейне життя супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі вказували на певні етапи життя людини та стадії розвитку родини в її житті: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї, смерть когось із членів сім'ї. Крім них, у сім'ї нерідко відзначалися події менш важливого значення: входи, перше підстригання, вступ до парубоцтва й дівоцтва, повноліття, срібне та золоте весілля.

Календарні свята й обряди – складний фольклорний комплекс, у якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, естетичні традиції та пережиткові звичаї. До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди та звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят росіян та білорусів були обрядовий стіл, господарська й сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи та поздоровлення, рядження й маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання. Свята супроводжувалися виконанням календарно-обрядових пісень, присвячених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін. Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та родючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Тривалий час через свята й обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, у них проявлялися його почуття, таланти, здібності. Головними календарними святами росіян та білорусів були: зимові Святки, Масниця, Благовіщення, Вербна неділя, Чистий четвер, Великдень, Трійця (у білорусів – Семуха), Івана Купала, Івана Травника, або Івана Кольорового, Ільїн день, початок жнив (у росіян “*зажинки*”, у білорусів – “*дожинки*”).

Росіяни та білоруси переважно православні, є старообрядці. На заході Білорусі мешкали католики та уніати. У світогляді слов'ян поряд із православ'ям багато вліталось дохристиянських обрядів та вірувань, які ґрунтувалися на обоженні сил природи. Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та моці: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню.

Росіяни та білоруси створили багатий фольклор, музику, хореографію, декоративно-образотворче народне мистецтво, для яких характерна історична спадковість. Білоруська народна творчість успадкувала художні досягнення періодів Русі, Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Російської імперії. Це зумовило близькість художньої культури білорусів та росіян, українців, поляків, литовців.

У росіян найбільше зберігся сімейний обрядовий фольклор, особливо весільні пісні. До архаїчних видів фольклору належав героїчний епос, так звані “*билини*”. Масовим фольклорним жанром була лірична пісня. Розрізняли пісні: любовні, жіночі, колискові, молодіжні, хороводні, селянські, робітничі, бурлацькі, ямщицькі, солдатські, жартівливі, ігрові, календарно-обрядові та ін. Популярним прозаїчним жанром у росіян була казка. За змістом вони були: про тварин (лисицю, вовка, зайця, ведмеда, ворона, півня, козу-дерезу); чарівні (головними персонажами виступали люди (Іван-царевич або Іван-дурень) і фантастичні істоти (Змій-Горинич, Баба Яга, Кощій Безсмертний). Різні сторони народного життя висвітлювалися в прислів'ях, загадках. Відомим збирачем цього жанру був В.І. Даль.

Білоруський фольклор мав специфіку в жанровому складі (були відсутні билини й думи), сюжетах, образах, поетиці. Особливо це спостерігається в календарній та сімейній

обрядовій поезії (родинні, поховальні, волочобні, купальські, жнивні, осінні пісні), соціально-побутовій ліриці (пісні рекрутські, солдатські, батрацькі, чумацькі, любовні, сімейні, колискові, дитячі, жартівливі, танцювальні, пісні-балади), казках (про тварин, чарівні, у яких головним героєм виступав богатир (*волат*), побутові сатиричного змісту), легендах, переказах, прислів'ях, загадках, народному театрі. Особливе значення в розвитку культури білорусів мала діяльність просвітника Ф. Скорини. У ХІХ ст. біля витоків білоруської літератури стояли К. Калиновський, В. Дунін-Марцинкевич, Ф. Богушевич, Я. Лучина, А. Гуринович, Я. Купала, Я. Колас та ін. У другій половині ХХ ст. творили відомі білоруські митці слова П. Бровка, І. Мележ, В. Биков.

Народний білоруський театр включав різні види драматичних видовищ: лялькові вистави (*батлейка*), фольклорні драми, балаган, шкільні інтермедії, ярмарковий театр. У росіян улюбленим героєм лялькового театру був винахідливий Петрушка. Популярними п'єсами були "Цар Максиміліан", "Цар Ірод", "Човен" та ін. Багатою є російська та білоруська народна музична творчість. У росіян – хорове багатоголосся. Інструментальна народна музика супроводжувала спів, тому популярними були дерев'яні різьби пастухів, жалейки-сопілки, дудки, а також гусла, балалайки, бубни, гра на дерев'яних ложках, а із середини ХІХ ст. – гармонь, гітара. Давньою формою російського танцювального мистецтва були хороводи. Різноманітними були народні музичні інструменти білорусів: скрипка, басетля, гудок, ліра, гусла, цимбали, духові, бубон. Традиційні народні танці ("Лявониха", "Метелиця", "Крижачок", "Юрачка" та ін.) супроводжувалися піснями й виконувалися в масовому або сольному варіанті.

Різноманітним у росіян та білорусів було народне образотворче мистецтво, яке проявлялося в різьбленні, скульптурі, розпису, графіці (луб'яні малюнки), художньому плетінні та тканні, вибиванці, вишивці, ювелірних виробках та ін. Художній обробці піддавалися дерево й метал, глина і скло, кістка й ріг, тканина і шкіра. Вироби декоративно-прикладного мистецтва можна було знайти майже у всіх сферах побуту (прикраси, знаряддя праці, житло, меблі, хатне начиння, одяг). Речі декорувалися геометричним орнаментом у вигляді ромба, розетки, восьмикутної зірки, а також у стилізованій людській фігурі, дерева, птахів, коней. У наш час багато традицій народного мистецтва, художній досвід, накопичений у різних його областях, набув подальшого розвитку у вигляді професійної та самодіяльної творчості.

Термінологічний словник

Батлейка – білоруський ляльковий театр, який відомий з ХVІ ст.

Бульбяки – у білорусів картопляний хліб, який складався з житнього борошна та вареної чи тертої сирої картоплі.

Вертеп – народний театр.

Вустайка – у білорусів сорочка з прямими полицями, пришитими біля коміра і прямим розрізом на грудях.

Голбце – у росіян дощатий настил біля печі, на якому спали дорослі.

Горниця – другий поверх російської ізби (у деяких районах так називалася чиста половина ізби, літня частина житла).

Грешневик – у росіян валяний із коричневої шерсті капелюх у вигляді ковпака-валянка без полів.

Дворишча – у білорусів сімейна громада як частина сільської громади.

Душегрея або **каратайка** – у російських жінок короткий нагрудний одяг на лямках.

Жирандолі – прикраса, зроблена з зерен гороху, квасолі, соломи, паперу, пир'я, якою прикрашалися селянські будівлі.

Жлоб – на Вітебщині особлива різновидність батлейки, у якій поєднувалася сатирична лялькова панорама з рухливим театром тіней.

Зацірка – у білорусів рідка страва з ячмінної, гречаної, інколи пшеничної муки, яку готували з пропущеним через сито або розтертим руками тістом.

Здольник чи **сім'янин** – у білорусів це людина, яка на визначених умовах вступала до сім'ї зі своїм інвентарем, грошима чи навіть землею.

Ізба – селянський зрубний дім у росіян.

Калатуха – у білорусів рідка юшка зі збовтаної у воді житньої, ячмінної, пшеничної муки.

Касталан – у білорусів полотняний, довгий, з прямою спиною й часто з великим відкладним коміром верхній одяг, який носили в прохолодні дні влітку, а зимою – поверх кожуха.

Кокосник – жіночий головний убір північних губерній Росії.

Косоворотка – коротка, до колін тунікоподібна сорочка з прямим, частіше косим розрізом коміра, справа або зліва, яку росіяни носили поверх штанів.

Кубельок – одяг типу незшитої спереду сукні, був характерним для донських козачок і частково для козачок Північного Кавказу.

Кувада – обрядова симуляція батьком акту народження дитини для відкритої демонстрації своїх прав на неї.

Кулага – у білорусів каша із житньої чи пшеничної муки й солоду, інколи заправленої ягодами й цукром.

Кучомкі – у білорусів овчина шапка.

Літоцка – у білорусів коса з граблями з трьома або чотирма зубцями.

Личаки – у росіян взуття косоного плетіння з лика або берести.

Лубок – у росіян примітивна гравюра, розписана від руки із написаним пояснювальним текстом.

Магеркі – у білорусів чоловічі повстяні без полів або з полями різної висоти головні убори, які тісно прилягали до основи.

Мочанка – у білорусів смажені кусочки свинячого м'яса, ковбаси, тушковані в рідкому пісному тісті з цибулею, часником, перцем й борошняною заправкою.

Наметкі – у білорусок рушникові дівочі й жіночі головні убори.

Ослони – у росіян нерухомі лавки з перекидною спинкою.

Палови – у білорусів хліб із житньої муки, у яку до половини додавали ячмінне, гречане або пшеничне чи горохове борошно.

Підклет – нижній поверх російської ізби, який використовувався в господарських цілях.

Подгачка – нижня частина жіночої білоруської сорочки, яка закривалася спідницею, шилася з іншого, менш якісного полотна.

Полатя – у росіян дощатий настил під стелею між піччю і протилежною стіною, на якому спали діти.

Полики – у росіян плечові вставки, що розширювали верхню частину й комір сорочки; вони пришивалися або по основі, або по качку.

Поньова – обов'язковий атрибут костюма заміжньої російської жінки будь-якого віку, що одягалася поверх сорочки.

Порти – у росіян чоловічі неширокі штани, які шили зі смугастої чи білої тканини, у холодний час – з домотканого сукна.

Поршні – у росіян примітивне взуття, зшите з одного або двох шматків шкіри й закріплене на нозі протягнутими в прорізі ремінцями або вірьовками.

Скобкар – північноросійський березовий ківш із двома ручками, одна з яких мала вид гусячої голови, а інша – гусячого хвоста.

Смик – архаїчна борона, виготовлена з гілок дерева.

Собіна – у росіян жіноче майно: придане невісток і одержане ними від батьків майно – усе це вважалося їхнім особистим.

Сорока – тип південноросійського жіночого головного убору.

Соха – легке дерев'яне знаряддя, яке розпушувало ґрунт, не перевертаючи його.

Тюря – у білорусів юшка з кусків хліба, різних хлібних залишків, сухарів, яка в пісні дні складала основу їжі бідняків.

Хорони – у північних районах Європейської Росії типовий зрубний високий двоярусний дім із двосхилим дахом, покритий дранкою.

Шамшур – тип російської шапочки з округлим твердим дном і зав'язками позаду.

Тести для самоконтролю

1. Серед росіян Сибіру можна виділити такі невеликі етнічні групи:
 - а) полехи; б) горюни; в) бухтармінці.
2. У росіян примітивне взуття, зшите з одного або двох шматочків шкіри й закріплене на нозі протягнутими в прорізі ремінцями або вірьовками називається:
 - а) бахіли; б) поршні; в) порти.
3. Тип російської шапочки з круглим твердим дном і зав'язками позаду називався:

- а) кокошнік; б) шамшур; в) сорока.
4. У росіян чоловічі неширокі штани, які шили зі смугастої чи білої тканини, у холодний час – з домотканого сукна називалися:
а) бахіли; б) поршні; в) порти.
5. У росіян чоловічі шкіряні чоботи з довгими халявами, які одягали на рибалку та полювання називалися:
а) бахіли; б) грешневик; в) касталан.
6. У росіян взуття косоного плетіння з лика або берести називалося:
а) лубок; б) личаки; в) берестяники.
7. Хутряне взуття в росіян називалося:
а) полики; б) піми; в) порти.
8. У росіян плечові вставки, що розширювали верхню частину й комір сорочки; вони пришивалися або по основі, або по качку називаються:
а) полики; б) понева; в) подтачка.
9. У росіян валяний, коричневий капелюх у вигляді ковпака-валянка без полів є:
а) кучомка; б) мегерка; в) грешневик.
10. Жіночий головний убір північних губерній Росії, своєрідною частиною якого є наявність гребня, що пов'язує його з півнем і куркою називається:
а) кокошнік; б) сорока; в) грешневик.
11. У російських жінок короткий нагрудний одяг на лямках називався:
а) сарафан; б) каратайка; в) кубельок.
12. У росіян нерухомі лавки з перекидною спинкою називаються:
а) полики; б) голбце; в) ослони.
13. Селянський зрубний дім у росіян називається:
а) хороми; б) хата; в) ізба.
14. У північних районах Європейської Росії типовий зрубний високий двоярусний дім із двосхилим дахом, покритий дранкою називався:
а) ізба; б) хороми; в) горниця.
15. У росіян дощатий настил під стелею між піччю і протилежною стіною, на якому спали діти, називався:
а) полатя; б) горниця; в) голбце.
16. У росіян дощатий настил біля печі, на якому спали дорослі називався:
а) голбце; б) лубок; в) скобкар.
17. Нижній поверх російської ізби, який використовувався в господарських цілях, називається:
а) голбце; б) лубок; в) підклет.
18. Другий поверх російської ізби (у деяких районах так називалася чиста половина ізби, літня частина житла) називалася:
а) голбце; б) горниця; в) полатя.
19. У росіян жіноче майно: придане невісток і одержане ними від батьків майно – усе це вважалося їхнім особистим називалося:
а) сябрина; б) собіна; в) скобкар.
20. Центром виготовлення розписаних металевих підносів у росіян було містечко:
а) Жостово; б) Богородське; в) Федоскіно.
21. Центром декоративної художньої кераміки в Росії є містечко:
а) Загорськ; б) Жостово; в) Гжель.
22. Звід російських народних казок у ХІХ ст. видав:
а) Е.Померанцев; б) О.Афанасьєв; в) Д.Анучін.
23. У білорусів людину, яка на визначених умовах вступала до сім'ї зі своїм інвентарем, грошима чи навіть землею називали:
а) жлоб; б) кабат; в) здольник.
24. У білорусів овчина шапка називається:
а) кучомка; б) мегерка; в) бриль.
25. У білорусів сорочка з прямими поликами, пришитими біля коміра і прямим розрізом на грудях називалася:
а) вустайка; б) каратайка; в) касталан.
26. Нижня частина жіночої білоруської сорочки, яка закривалася спідницею, шилася з іншого, менш якісного полотна називалася:

- а) полики; б) підклет; в) подтачка.
27. На Вітебщині особлива різновидність театру, у якому поєднувалася сатирична лялькова панорама з рухливим театром тіней називалася:
а) жлоб; б) вертеп; в) батлейка.
28. У білорусок корсет, який зазвичай мав вигляд короткої безрукавки, яка щільно охоплювала стан і робила фігуру статною й жіночою називається:
а) кубельок; б) касталан; в) кітлік.
29. У білорусок рушникові дівочі й жіночі головні убори називалися:
а) кокошнік; б) наметкі; в) сорока.
30. Коротка, до колін тунікоподібна сорочка з прямим, частіше косим розрізом коміра, справа або зліва, яку росіяни носили поверх штанів називається:
а) сорока; б) кокошник; в) косоворотка.
31. У білорусів чоловічі повстяні без полів або з полями різної висоти головні убори, які тісно прилягали до основи називаються:
а) магеркі; б) кучомка; в) бриль.
32. У білорусів полотняний, довгий, з прямою спиною й часто з великим відкладним коміром верхній одяг, який носили в прохолодні дні влітку, а зимою – поверх кожуха називався :
а) кабат; б) вустайка; в) касталан.
33. У білорусів рідка юшка зі збовтаної у воді житньої, ячмінної, пшеничної муки називається:
а) жур; б) калатуха; в) кулага.
34. У білорусів смажені кусочки свинячого м'яса, ковбаси, тушковані в рідкому пісному тісті з цибулею, часником, перцем і борошняною заправкою називаються:
а) мочанка; б) палови ; в) тюря.
35. У білорусів хліб із житньої муки, у яку до половини додавали ячмінне, гречане або пшеничне чи горохове борошно називалося:
а) жур; б) зацірка; в) палови.
36. У білорусів каша із житньої чи пшеничної муки й солоду, інколи заправленої ягодами й цукром називається:
а) кулага; б) калатуха; в) жур.
37. У білорусів картопляний хліб, який складався з житнього борошна і вареної чи тертої сирової картоплі називався:
а) картопляники; б) драники; в) бульб'яки.
38. У білорусів юшка з кусків хліба, різних хлібних залишків, сухарів, які клали у підсолону воду, квас, березовий сік, сироватку, молоко називається:
а) мочанка; б) палови ; в) тюря.
39. У білорусів рідка страва з ячмінної, гречаної, інколи пшеничної муки, яку готували з пропущеним через сито або розтертим руками тістом називається:
а) жур; б) зацірка; в) кулага.
40. Кисла юшка, яку роблять із борошна, заквашеного на воді називається:
а) жур; б) зацірка; в) кулага.
41. У білорусів різновид громадських традицій, який полягав у товаришуванні в якому-небудь виді роботи називався:
а) собіна; б) сябрина; в) скобкар.
42. У білорусів коса з граблями з трьома або чотирма зубцями називається:
а) голбце; б) літоцка; в) лубок.
43. У білорусів центром, де виготовляється глиняний посуд кутастої форми є:
а) Івенець; б) Пружани; в) Дубровно.
44. У білорусів сімейна громада як частина сільської громади називалася:
а) дворишча; б) задруга; в) сябрина.
45. Білоруський ляльковий театр, який відомий з XVI ст. називається:
а) шопки; б) вертеп; в) батлейка.
46. Народний театр у східних слов'ян називався :
а) кабат; б) вертеп; в) батлейка.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте етнічний та расовий склад Російської Федерації, Білорусі.
2. З'ясуйте етногенез росіян та білорусів.
2. Назвіть головні етнографічні групи росіян та білорусів.
3. Проаналізуйте особливості занять, поселень і будинків росіян та білорусів.
4. Опишіть традиційний російський та білоруський чоловічий і жіночий одяг.
5. Охарактеризуйте російську та білоруську національну кухню.
6. З'ясуйте громадський побут та сімейно-шлюбних відносин росіян та білорусів.
7. Висвітліть усну народну творчість росіян та білорусів.
8. Охарактеризуйте народне декоративно-прикладне мистецтво росіян та білорусів.

Тема 7. Етнографічна характеристика західних слов'ян

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація слов'янських народів.
2. Основні заняття, матеріальна культура: поселення, будинки, одяг, їжа західних слов'ян.
3. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян.
4. Духовна культура: релігія, фольклор, музика, танці, традиційні художні ремесла.

Питання для самостійного вивчення

- Розкрити основні етапи етнічної історії поляків, чехів, словаків, лужичан.
- З'ясувати сучасні етнічні процеси серед західних слов'ян.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Поляки	Чехи	Словаки	Лужичани
Заняття				
Поселення й будинки				
Національний одяг				
Традиційна їжа				
Сімейні відносини				
Духовна культура				

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Поселення, будинки західних слов'ян.
- ❖ Традиційний одяг західних слов'ян.
- ❖ Національна кухня західних слов'ян.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян.
- ❖ Календарні свята й обряди західних слов'ян.

Список рекомендованої літератури

- Бокарнус С.Э. Обрядность и ассимиляционные процессы у серболужичан / С.Э. Бокарнус // Этноссы и этнические процессы. – М., 1991. – С.262 – 269.
- Брак у народів Центральної й Юго-Восточної Європи. – М., 1988.
- Бромлей Ю.В., Марков Г.Е. Етнографія: Учеб. / Ю.В. Бромлей, Г.Е. Марков. – М., 1982.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1988.
- Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. – М., 1993.
- Марченко О.М. Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – Кіровоград, 2014. – С. 82 – 132.
- Народы мира. Народы Зарубежной Европы. – Т.1. – М., 1964.
- Семиряга М.И. Лужичане / М.И. Семиряга. – М., Л., 1955.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М., 1983.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С. 545 – 549.
- Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы. – М., 1987

Методичні рекомендації

Загальна чисельність поляків у світі становить приблизно 50 млн осіб. Біля 36 млн поляків мешкає у власній державі – Республіці Польща. За межами країни перебуває майже 14 млн осіб (більшість у США). Загальна чисельність чехів у світі становить приблизно 11 млн осіб. Приблизно 9,5 млн чехів мешкає у власній державі – Чеській республіці. Поза межами країни перебуває понад 1,5 млн осіб. Загальна чисельність словаків у світі становить приблизно 6,2 млн осіб. Біля 4,350 млн їх мешкає у власній державі – Словаччині, за кордоном перебуває 1,7 млн осіб. Лужичани (майже 60 тисяч осіб) мешкають у південно-східній частині Німеччини у двох етнографічних областях: **Верхня Лужиця** з культурним центром м. Баутценом і **Нижня Лужиця** з культурним центром м. Котбусом.

Ще в XIX ст. було декілька груп поляків, що розрізнялися діалектами й деякими етнографічними особливостями. Це – **великополяни, ленчицани, серадзяни, куяв'яни** (на заході), **малополяни, гурали** (населення гірських районів), **краківці, сандомирці** (на півдні), **слензани, сілезці, ляхи** (у Сілезії), **мазури, варм'яки, курпи** (на північному сході), **поморяни, кашуби** (на узбережжі Балтійського моря). Серед чехів можна виділити невеликі етнографічні групи: **ходи** – мешканці південно-західних прикордонних сіл країни (біля м. Домажліце); у Моравії мешкають **гораки** (на заході регіону), **ганаки** (у басейні р. Гане), **ляхи** (проживають на півночі Моравії та в Сілезії по р. Остравіце), **моравські валахи** (на сході регіону) і **моравські словаки** (у південно-східних районах Моравії). Виділяють три культурно-територіальні групи словаків – *західну, середню та східну*. Етнографічними особливостями виділяються **словаки-горяни**, мешканці Карпат.

За расою поляки й лужичани належать до *центральноєвропейського*, чехи і словаки до *альпійського* антропологічного типу середньоєвропейської підраси **європеоїдів**. Мова західних слов'ян належить до *західнослов'янської* підгрупи *слов'янської* групи *індоєвропейської* мовної сім'ї.

Польща, Чехія, Словаччина є країнами – членами ЄС, у яких швидко розвиваються різні галузі економіки: легка, харчова, машинобудування та ПЕК. У Чехії та Словаччині давні традиції мають гірничорудна (добування срібла, вугілля, залізної руди), текстильна, скляна, металургійна, пивоварна, деревообробна, взуттєва. Головні галузі сільського господарства західних слов'ян – землеробство і тваринництво. Основний напрям – обробіток зернових культур, кормових, технічних (картопля, цукрові буряки, льон, хміль), городніх (Польща – відомий у світі виробник овочів та фруктів), на півдні регіону представлене виноградарство та садівництво. У тваринництві велике значення надається розведенню коней, великої рогатої худоби, свиней овець, курей, гусей, качок. У гірських районах поширене пасовищно-відгінне вівчарство. Слов'яни займаються також бджільництвом, збором грибів і ягід, у численних водоймах розводять рибу. Архаїчними знаряддями праці виступали: рало, плуг, соха, борона, серп, коса, ціп, сівалка та ін.

У західних слов'ян ремесло, домашнє виробництво, народні промисли мають давнє походження, насамперед, ковальська справа, столярство, гончарство, виготовлення зброї, прикрас, полотна, одягу, деревообробка, плетіння, обробка бурштину та ін.

Значний вплив на гончарство чехів та словаків мали *анабаптисти* (у Словаччині їх називали *габани*), які мігрували з південної Німеччини, Тіролю до Моравії в 1529 р. внаслідок церковного переслідування. На той час вони були відомими майстрами виготовлення порцеляни, гончарного посуду. Крім традиційних виробів (гличики, горщики, тарілки, чашки), масово робилися дитячі скарбнички, форми для печива, гербові знаки для фасадів будинків, фляги для води, пальники для освітлення, чаші для корму птиці, димарі для бджіл та ін. Скляне виробництво в Чехії набуло поширення з XIV ст. Виготовляли посуд, грушоподібні та шестигранні стакани, ялинкові прикраси, робилися малюнки на склі (релігійні, побутові сценки), які вішали на стіну.

Слов'яни майстерно обробляли дерево: виготовляли дранку для покриття дахів, дерев'яні черевики, іграшки, фігурки Христа, Богородиці, святих, тварин, птахів, меблі (полиці, ліжка, шафи, скрині, столи), хатнє начиння (черпаки для молока, форми для овечого сиру, миски, ложки, шкатулки), прядки, веретена, музичні інструменти та ін. Чехи й словаки славилися виготовленням виробів із рослинного волокна: коріння, очерету, лика, соломи, лози. Робили сумки, кошики, посуд, футляри для пляшок, іграшки, вулики, сандалі. Ще одним видом народних промислів у західних слов'ян було виготовлення домотканих матерій із льону, коноплі, вовни (зараз штучних тканин). Зараз із домотканих матерій виготовляють окремі деталі одягу й декоративні матеріали. Популярним у слов'ян було фарбувати полотно й вибивати малюнки на ньому. Узори на матерію наносилися спеціальною речовиною – *ваною*, з допомогою дерев'яної чи залізної форми.

У Польщі в XVIII і XIX ст. широко був представлений народний живопис релігійного змісту. Художники малювали фарбами на олії та клею. Народні художники розписували зруби будинків, оздоблювали меблі. Серед поляків і лужичан поширене розмалювання пасхальних яєць. У Мазовії польські селяни наклеювали на стіни декоративну витинанку з кольорового паперу у вигляді графічної форми чи сюжетної картинки. Раніше біля стелі селянських будівель висіли *жирандолі*, зроблені із зерен гороху, квасолі, соломи, паперу, пир'я.

Здебільшого західні слов'яни живуть у містах. У сільській місцевості традиційно можна виділити такі типи поселень: **рядові** – садиби тягнулися одним або двома рядами вздовж річки чи дороги; **ланцюгоподібні** – хати тягнуться у два ряди й утворюють свого роду ланку ланцюга; села з **площею** – у центрі мають чотирикутну подовгу чи круглу площу; **веретеноподібні** – вулиця тут розширюється в центрі, утворюючи площу у формі трикутника або лінзи; **купчасті** – утворювалися шляхом розростання невеликих сіл або забудови нових вулиць, розташованих під різними кутами; **хутірського** типу; **вуличний** чи **лінійно-квартальний** тип розселення.

У західних слов'ян селянська садиба була компактною і складалася з хати, сіней, комори, господарських помешкань (сараї для утримання худоби, для возів та реманенту, погребя. Виділялося декілька типів садиб: **однорядний** зв'язок, де хата й господарські споруди розташовувалося під одним дахом (чехи, словаки); **дворядний** зв'язок складався з хати й хліву, з одного боку, і розташованої паралельно їм стодоли (чехи); **трирядний** зв'язок – навпроти хати з хлівом стояли комора, конюшні, сарай, позаду двору розташовувалося гумно (чехи, словаки); у горах переважали замкнуті з чотирьох сторін садиби з маленьким внутрішнім двориком.

Давні селянські житла західних слов'ян поділялися на два типи: **дерев'яні** (зрубні, з дошок) будинки гірських районів, **глинобитні**, **саманні**, з другої половини ХІХ ст. – **цегляні** в рівнинних областях. У західних, північних районах Чехії, у Великій Польщі, західному Помор'ї, у Верхній Лужиці поширені каркасні або **фахверкові** будинки (німецький вплив). У гірських районах часто трапляється дім **альпійського** типу (стиль шале), де дах нависає над стінами, утворюючи мансарду з галереєю, яка тягнеться вздовж стіни. Зараз під час будівництва помешкань широко використовується шлакобетон, гіпсобетон, вапняний шпат, піщаний сланець. Сучасні будинки західних слов'ян – це котеджі міського типу, часто двоповерхові. Глинобитні будинки фарбували в різні кольори. Дахи дерев'яних будинків були з крокв, двосхилі, покриті дранкою. Дахи глинобитних будинків були чотирихилі, покриті соломною, очеретом. Зараз дахи вкривають черепицею, залізом. Внутрішнє планування житла західних слов'ян було трироздільне і складалося з хати, сіней (по середині, або збоку) і комори. Меблювання хати було простим. У передньому кутку по діагоналі від печі стояв стіл (найбільш почесне місце, тут сидів господар дому, за стіл запрошувалися поважні гості). Передня стіна й куток хати прикрашався. Вздовж стін розміщувалися лавки. Житлові кімнати селяни прикрашали тканими узорами й вишитими рушниками, килимами, витинанками.

На сучасному етапі більшість західних слов'ян носять костюми сучасного покрою, але на свята в селах ще одягають національний одяг. Традиційний костюм як повсякденний ще трапляється серед поляків Ловича в Скерневицькому воєводстві й гуралів Підгал'я, серед чеських ходів, моравських словаків, лужичан.

Наприклад, підгалянські **гурали** носять коротку лляну сорочку, штани з білого сукна, шкіряний пояс, коротку шерстяну куртку (**цуху**), чорний фетровий капелюх із полями, шкіряні туфлі на ремінцях (**керпце**). Для польського **ловичевського** костюма характерні смугасті тканини; з них шиють спідниці, фартухи, жіночі накидки, чоловічі штани. **Краківський** костюм у повсякденному житті майже не трапляється, але є представленим у дні народних гулянь, на оглядах самодіяльних колективів, у професійному театрі. **Ходські** жінки одягають на свята білу сорочку із широкими буфами на рукавах, червону гофровану спідницю, смугастий тканий фартух і яскравий корсет. На голову одягають велику чорну, з червоними квітами хустку. У **Моравській Словаччині** майже кожне поселення має свій костюм, який відрізняється від одягу сусідів кольором та вишивкою. Етнограф Павол Недо виділяє чотири комплекси жіночого одягу лужичан: **баутценсько-каменський** – біла сорочка з круглим вирізом і короткими рукавами, дві спідниці, верхня пришивалася до чорного оксамитового корсажа, широкий фартух. Головний убір – це маленький чорний очіпок, з якого до колін звисають дві чорні широкі стрічки. **Гойерсвердський** – чорна безрукавка, груди закриває шерстяна косинка, темна, широка спідниця, яскравий, з рослинним орнаментом фартух. Головний убір – **китлик** – чорний очіпок із накрохмаленого полотна, який зав'язувався під підборіддям. **Шлейфенський** – шерстяна, плісирована верхня спідниця, пришита до корсажа, фартух, кофтинка із довгими вузькими рукавами. На голові носили шерстяну квітчасту хустину, або два очіпки: верхній – з мережива, нижній – із кольорової тканини, який зав'язувався під підборіддям стрічками. **Шпресвальдський** – головний убір із широкими крилами,

переважання в одязі ажурної вишивки, груди й спина покривалися широкою вишитою косинкою, а спідниця – вишитим фартухом. Костюм лужицьких чоловіків XVIII–XIX ст. мав багато спільних рис із німецьким одягом Саксонії та Бранденбурга того часу.

Своєрідністю вирізнялися весільні костюми. Так, наречена-чешка одягала *парту* – весільний вінець у вигляді обручів, обтягнуті намистом, бісером із численними стрічками позаду. Лужичанки на весілля вбиралися в *борту* – високу шапчину з чорного бархату у формі скошеного конуса. На сході Моравії нареченій під час весілля одягали через плече білу *плахту*, кінці якої вона тримала спереду. Найпоширенішим верхнім одягом чехів і словаків були: *гуня* – сукняна накидка, *галена* – довге суконне пальто з великим чотирикутним коміром, *кабаніца* – суконний плащ, пальто, шубки, кожухи. Взуття було плетеним (лапті), дерев'яним, шкіряним (туфлі, чоботи).

Кухня західних слов'ян дуже різноманітна. До кінця XVIII ст. переважали борошняні й бобові страви. Основна їжа – каша (просяна, ячмінна, вівсяна, гречана, кукурудзяна), прісні коржі й кислий хліб. З XIX ст. поширилася картопля. У поляків поширені кислі юшки – *жур*, *квасниця*, *баршч*. Варять також супи зі свіжих овочів і картоплі, з м'ясом або пісні. Поляки часто вживають *бігос* – квашену або свіжу капусту, яку тушкують з м'ясом. Для чеської національної кухні характерна велика кількість виробів із тіста, насамперед, *кнедлики* – пиріжки з прісного чи кислого тіста, які начиняють сливами, ягодами, повидлом, м'ясом, картоплею і варять у солоній воді. На відміну від чеської в словацькій національній кухні більше використовується овочів, фруктів, ягід, грибів. Велику роль у харчуванні західних слов'ян відіграють молочні страви – свіже й кисле молоко, вершки, масло, сир, твердий сир, бринза. Серед напоїв у західних слов'ян поширені чай, кава, горілка, пиво, вино, сливовиця.

Сімейно-шлюбні відносини західних слов'ян у період Нового часу серед представників різних станів мали багато спільних рис: патріархальність сімейних відносин (у словаків глава сім'ї звався *газда*, – він управляв сімейним земельним наділом, нерухомістю, худобою, реманентом, бюджетом, розв'язував питання про шлюб своїх дітей, часто потім втручався в їхні господарчі та сімейні справи; турботи про спільне господарство поділяла з газдою газдиня – як правило мати чи бабуся); укладанням шлюбу займалися батьки молодих за участю родичів, а необхідні переговори між сім'ями проводили сват або сваха; тісні зв'язки між близькими родичами; чіткий розподіл чоловічих, жіночих і дитячих обов'язків і роботи; багатодітність сімей; невелика кількість розлучень та ін. Право спадку в західних слов'ян був неоднаковим. На півночі й заході Польщі майно успадковував старший син, в інших районах – майно поділялося порівну між синами. У чехів за правом майорату батьки ще за життя передавали своє господарство й будинок старшому сину, а самі переселялися в окрему хату поряд, де вони вели власне господарство на виділеній землі. Такий звичай називається *вименек*. Старший син, водночас, зобов'язаний був грошима виплатити частину батьківського спадку братам і сестрам. На відміну від чехів, словаки не знали права майорату. Під час поділу майна сім'ї чи відокремленні від неї, кожний чоловік мав право на однакову частину земельного наділу.

Зараз шлюбний вік молодої пари становить 21–25 років (у чехів 25–30 років). Сім'ї мають одну чи дві дитини. Молодята намагаються жити окремо від батьків. Водночас літні батьки живуть у сім'ї одного з дітей. У західних слов'ян були різні форми сімейних обрядів і звичаїв, які зараз істотно змінилися. Розвинена була весільна обрядовість, яка представляється як театральне дійство: сватання, змовини, під час яких вирішувалися всі питання, пов'язані зі шлюбом і посагом молодих, дівич-вечір, весільний потяг, розплітання коси молодої й одягання вінця та весільного наряду, вінчання шлюбної пари, весільний бенкет, одягання на голову очіпка, перша шлюбна ніч, прощання нареченої з батьківським домом і переїзд до житла чоловіка. Поширені звичаї мати дружок із боку нареченого та нареченої, дарувати подарунки молодим, пити вино за їхнє щастя. Важливе місце у весільних обрядах займали весільний калач, який пекла хрещена мати нареченої, і весільне дерево, прикрашене борошняними виробами, стрічками, яблуками.

Роль свата в лужичан виконував *брашка* – головний організатор і розпорядник усієї весільної церемонії, вважався хранителем весільної урочистості. Період між заручинами й до весілля (місяць і більше) супроводжувався трикратним недільним оголошенням у церкві про майбутнє весілля (у німців цей звичай називається *публікація*). У лужичан обов'язковим була присутність на весіллі “охоронців шлюбної пари” (як

правило, це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих). У Верхній Лужиці їх називали “*слонками*“, а в Нижній Лужиці – “*мазницями*“. У сім'ях західних слов'ян відзначають усі святкові події: народження та хрещення дитини, ювілеї весілля батьків (срібною, золотою), закінчення дітьми школи, навчальних закладів, проводи в армію та ін. Хлопчик або дівчинка в католиків вважалися дорослими після миропомазання, у протестантів – після *конфірмації*, тобто приблизно у 12 років.

Давні обчинні традиції зараз можна спостерігати в деяких обрядах і звичаях (колективна взаємодопомога (будівництво хат, доріг, церкви, жнива, випас худоби). У Помор'ї пережитком общини є спільна ловля риби. Давні традиції має допомога літнім, вдовам і калікам із боку не тільки родичів, але й сусідів та й мешканців усього села.

90% поляків є католиками, є невелика частка протестантів та православних. Майже 40% населення Чехії вважає себе атеїстами, решта населення – приблизно 40% – католики, 4,5% – протестанти. 76% словаків є католиками, приблизно 10% – протестантів, решта – православні. 90% лужичан – лютерани, і лише 10% є католиками. Західні слов'яни до сьогодення відзначають деякі традиційні календарні свята. Попередній їхній обрядовий і релігійний зміст майже зовсім забутий, на перший план виступає розважальна, ігрова сторона.

Зимовий цикл календарних свят у західних слов'ян починається з передріздвяного посту, чи *Адвенту*. Відзначають свята: 4 грудня – день *святої Варвари*, 6 грудня – день *святого Миколая*, 13 грудня – день *святої Люції*. З календарних зимових свят західні слов'яни особливо шанують різдвяні. Новий рік частіше всього зустрічають у громадських місцях, молодь веселиться в кафе та ресторанах. Не втратили значення традиційні гуляння під час *Масниці* – “*карнавалу*“, молодь веселиться в клубах, ресторанах, будинках відпочинку. Головне весняне свято *Великдень* західні слов'яни святкують дуже урочисто, як і за старих часів: до Великодня фарбують яйця, випікають обрядовий хліб, які освячують у церкві, готують різноманітну святкову їжу. Весною святкують *май* – це тонкі пихти чи ялинки, очищені від кори, із залишеною зеленою верхньою кроною, прикрашені строкатими стрічками, хустками, квітами. Хлопці ставлять май перед будинком своєї коханої.

Майже всі літньо-осінні свята церковного календаря так чи інакше були пов'язані, за народними звичаями, із сільським господарством: дозріванням і збиранням урожаю зернових, городніх і садових культур, тваринництвом, бджільництвом, рибальством та ін. У дні церковних свят, за наявними здавна прикметами, сільські господарі намагалися вгадати погоду. Піклувалися також про своє здоров'я й добробут, приписуючи водночас роль захисників і рятівників різним християнським святам.

Західні слов'яни широко відзначають давнє народне свято *дожинки* – підбивання підсумків збору врожаю і праці на землі. На ньому нагороджуються переможці, влаштовуються маніфестації одягнених у національні костюми учасників свята з дожинковими вінками, сплетеними з колосків і прикрашені стрічками, квітами.

Мелодійні й різноманітні за змістом і жанром народні пісні західних слов'ян. Можна виділити такі типи пісень: обрядові, історичні, балади, любовні, молодецькі, професійні, розбійницькі (головний герой у поляків і словаків – Яношик, у чехів – Ондраш), солдатські, жебрацькі, ярмаркові, робітничі.

Серед прозаїчних народних творів розрізняють такі види: казки, байки, перекази, які розповідають про події чи історичні постаті, місцеві сказання про скарби, природні об'єкти, архітектурні пам'ятки, про виникнення міст і селищ та ін. легенди, у чехів трапляються билинки, у яких розповідається про вампірів, домових, лісовиків, лужицький фольклор багатий прислів'ями (понад 10 тисяч). Поширені також розповіді, анекдоти, жарти, приказки й загадки.

Народний театр за своїм змістом пов'язаний із релігійними містеріями середньовіччя, з монастирськими обрядовими ляльковими виставами XVIII ст. і з міською літературою. З народних видовищ найбільш популярними є *хероди* – сценки з життя Христа і святого сімейства, які розігруються на Різдво, *балаган* – комедія, яка походить від монастирських обрядових вистав XVIII ст. У чехів та словаків на ярмарках, міських площах виконувалися лялькові вистави (*вертени*) на різні сюжети. Головним ляльковим героєм у чехів був *Каушпарек*, а в словаків – ангел, Федір, Стах, Кубо.

До сьогодення в західних слов'ян збереглося багато оригінальних танців, які пов'язані із сімейними традиціями (народження дитини, весілля), із землеробством, із

календарними обрядами. Найпоширенішими є полька, оберек, мазурка, краков'як, полонез, куявяк, у чехів – точіві, соуседки та ін. Танцювальні мелодії виконуються на смичкових (скрипка, віолончель, контрабас, гітара, мандоліна, цимбали) і духових (ріг, дудки, пищалі, сопілки, трембіти, саксофони, флейта, кларнет) музикальних інструментах; у лужичан – акордеон, рояль, губна гармоніка.

Термінологічний словник

Адвент – передріздвяний піст.

Бігос – у поляків квашена або свіжа капуста, яку тушкують з м'ясом або ковбасою, додаючи туди цибулю, гриби, яблука, лавровий лист.

Брашка – у лужичан сват, головний організатор і розпорядник усього весільного обряду, вважався хранителем весільної урочистості.

Вапа – спеціальна речовина, якою наносилися узорі на матерію, з допомогою дерев'яної чи залізної форми.

Вименек – звичай, за яким чеські батьки ще за життя передавали своє господарство й будинок старшому сину, а самі переселялися в окрему хату поряд, де вони вели власне господарство на виділеній землі.

Витинанки – вирізані з паперу геометричні й рослинні узорі, зооморфні фігурки, побутові сценки, якими прикрашають житлові кімнати західні слов'яни.

Газда – глава словацької патріархальної сім'ї.

Галена – вид верхнього одягу, зшитий із декількох прямих смужок білого кошлатого сукна; позаду висів великий чотирикутний комір, який у негоду одягали на голову.

Гате – словацькі широкі полотняні штани, які носили влітку на вихід.

Дожинки – свято підбивання підсумків збору врожаю і праці на землі.

Жур – кисла юшка, яку роблять із борошна, заквашеного на воді.

Кашпарек – ляльковий герой у чехів.

Китлик – головний убір лужичанок. Це – чорний очіпок із накрохмаленого полотна, який зав'язувався під підборіддям.

Кнедлики – у чехів свого роду пиріжки з прісного чи кислого тіста, які начиняють сливами, ягодами, повидлом, м'ясом, картоплею і варять у солоній воді, а потім посипають маком і поливають маслом.

Конфедератка – польський головний убір, дно якого зшито з чотирьох трикутників червоного сукна, околиць зроблений із вовни, зараз носять військові.

Краслиці – знак прихильності в чехів, яким обмінюються родичі, знайомі; як правило, дівчата дарують хлопцям.

Май – це тонкі пихти чи ялинки, очищені від кори, із залишеною зеленою верхньою кроною, прикрашені строкатими стрічками, хустками, квітами. Найвищу з них ставлять на центральній площі, навколо якої ввечері грають музиканти, молодь танцює, влаштовує різні змагання. Крім того, хлопці ставлять май перед будинком своєї коханої.

Машоперії – старовинні рибальські артілі в Польщі, які займалися колективним виловом риби.

Начулковий дах – у польському будинку фронти зверху прикрашають невеликі навіси.

Новолятки – у поляків невелике фігурне печиво, яке зображало відомих особистостей: народних героїв, учених, королів, а також побутові сценки.

Обрус – словацький незшитий одяг, що складається з двох кусків полотна, складений трикутником і перекинутий через плече. В обрусах носили тяжкі речі, зараз його вішають у якості декоративної прикраси на стіну.

Окольніця або **овальниця** – невелике село з будинками, які тісно прилягали один до одного й розташовувалися по колу або у формі підкови навколо площі, цвинтаря, костюлу або ставка. Вхід у поселення був лише через одні ворота, які на ніч закривалися. Поширене серед західних слов'ян.

Оравський дах з баштою – польський будинок, у якому чотирисхилий дах нависає над стінами, утворюючи мансарду з галереєю, яка тягнеться вздовж стіни.

Паздури – шпиль у вигляді різьбленої геометричної або стилізованої рослинної фігурки, яким прикрашалися польські будинки.

Папуче – чоловіче словацьке взуття, зв'язане з грубої шерсті, висотою до литок.

Парениця – копчений словацький сир із довгих стрічок.

Паркі – копчені сосиски, які подаються разом із солодкою чеською гірчицею.

Парта – весільний вінець, який одягався наречений. Це були обручі або громіздкий циліндричний убір, обтягнуті намистом та бісером із численними стрічками позаду.

Полка – довгий кусок матерії 3-3,5 м, яким словаки покривали голову і тулуб. У ній носили дітей на спині чи на руках.

Причулковий дах – невеликий навіс внизу фронтона, характерний для чотирисхилих дерев'яних будівель польських гуралів.

Публікація – оголошення про вінчання, яке виконувалося за тиждень до весілля в церкві під час недільної служби або в понеділок.

Пшиселки (Помор'я, Мазовія, Підляшшя) – поселення, що виникли шляхом дроблення одновірних селищ дрібної шляхти.

Рубаш – вид словацького сарафана, основу якого складає широка збірчаста спідниця й верхня частина, яка міцно обтискувала груди, на одній-двох бретельках або без них.

Скансени – комплекси стародавніх споруд самобутньої архітектури Польщі: селянські хати, садиби, корчми, церкви, які утворюють музеї просто неба й перебувають під охороною держави.

Слонки (у Верхній Лужиці), **мазниці** (у Нижній Лужиці) – у лужичан «охоронці шлюбної пари», як правило, це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих.

Соуседка – чеський вальс із хороводом.

Точіві – чеський танець, який вийшов із колових; характерним тут є кружляння пари на місці, виконання ними імпровізацій, поєднання танцю з піснею.

Цукрові – у чехів солодке маленьке печиво діаметром у 2-3 см.

Цуху – коротка куртка з білої шерсті, яку носять польські чоловіки, просто накинувши на плечі й зав'язавши на шії ремінцями.

Чишма – словацькі чоботи з м'якими халявами й боковими швами (старий тип) або з твердими халявами й заднім швом (новий тип).

Шпароги – прикраса із двох перехресних дощок на чотирисхилих дахах польських будинків.

Борта – весільний головний убір лужичанок.

Тести для самоконтролю

- Передріздвяний піст у західних слов'ян називається:
 - масниця;
 - бадняк;
 - адвент.
- Весільний головний убір лужичанок має назву:
 - кабат;
 - борта;
 - парта.
- Звичай, за яким чеські батьки ще за життя передавали своє господарство й будинок старшому сину, а самі переселялися в окрему хату поряд, де вони вели власне господарство на виділеній землі називався:
 - вименек;
 - собіна;
 - сябрина.
- Словацькі широкі полотняні штани, які носили влітку на вихід називаються:
 - сілаві;
 - гате;
 - чуга.
- Ляльковий герой у чехів є:
 - Дворжичек;
 - Петрушка;
 - Кашпарек.
- Польський головний убір, дно якого зшито з чотирьох трикутників червоного сукна, околиця зроблений із вовни, зараз носять військові називається:
 - калпак;
 - конфедератка;
 - китлик.
- Старовинні рибальські артілі в Польщі, які займалися колективним виловом риби, називаються:
 - машоперії;
 - махали;
 - мартениці.
- Чоловіче словацьке взуття, зв'язане з грубої шерсті, висотою до литок називається:
 - пастрмка;
 - папуче;
 - патрун.
- Копчені сосиски, які подаються разом із солодкою чеською гірчицею називаються:
 - паркі;
 - парта;
 - каррі.
- Оголошення про вінчання, яке виконувалося за тиждень до весілля в церкві під час недільної служби або в понеділок називається:
 - целібат;
 - ініціація;
 - публікація.
- Комплекси стародавніх споруд самобутньої архітектури Польщі: селянські хати, садиби, корчми, церкви, які утворюють музеї просто неба називаються:

- а) скансени; б) парениці; в) пшиселки.
12. Чеський вальс із хороводом називається:
а) мазурка; б) соуседка; в) седлацка.
13. Етнографічними групами поляків є:
а) кашуби; б) ходи; в) ганаки.
14. Полосаті тканини, з яких шиють у поляків спідниці, фартухи, жіночі накидки, чоловічі штани, характерні для костюма:
а) гуралів; б) ловичевського; в) краківського.
15. Спеціальна речовина, якою наносилися узори на матерію, з допомогою дерев'яної чи залізної форми називається:
а) гадулка; б) гунь; в) вапа.
16. Обрядове різдвяне поліно в західних слов'ян називається:
а) бадняк; б) бігос; в) батлейка.
17. У лужичан сват, головний організатор і розпорядник усього весільного обряду, який вважався хранителем весільної урочистості, називається:
а) дівич; б) брашка; в) боярин.
18. Вид верхнього одягу, зшитий із декількох прямих смужок білого кошлатого сукна; позаду висів великий чотирикутний комір, який у негоду одягали на голову називається:
а) галена; б) зубун; в) обрус.
19. Свято підведення підсумків збору врожаю і праці на землі називається:
а) слава; б) святець; в) дожинки.
20. Чорний очіпок із накрохмаленого полотна, який зав'язувався в лужичанок під підборіддям називається:
а) китлик; б) кабаніца; в) касталан.
21. Знак прихильності в чехів, яким обмінюються родичі, знайомі; як правило, дівчата дарують хлопцям називається:
а) каймак; б) краслиці; в) масниці.
22. Тонкі пихти чи ялинки, прикрашені строкатими стрічками, хустками, квітами, які хлопці ставлять перед будинком своєї коханої називаються:
а) май; б) травень; в) гай.
23. Словацький незшитий одяг, що складається з двох кусків полотна, складений трикутником і перекинутий через плече називається:
а) галена; б) зубун; в) обрус.
24. Копчений словацький сир із довгих стрічок називається:
а) скансен; б) парениця; в) мартениця.
25. Довгий кусок матерії 3-3,5 м, яким словаки покривали голову й тулуб. У ній носили дітей на спині чи на руках називався:
а) полка; б) парта; в) борта.
26. Польські поселення, що виникли шляхом дроблення одновірних селищ дрібної шляхти називаються:
а) фільварок; б) окольніця; в) пшиселки.
27. Словацька жіноча сорочка називається:
а) ручениця; б) рукавце; в) рубаш.
28. У Нижній Лужиці «охоронці шлюбної пари», як правило, це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих називаються:
а) слонки; б) старойковиці; в) мазниці.
29. Чеський танець, який вийшов із колових; характерним тут є кружляння пари на місці, виконання ними імпровізацій, поєднання танцю з піснею називається:
а) чардаш; б) точіві; в) соуседка.
30. Етнографічними групами чехів є:
а) ходи; б) гурали; в) курпи.
31. Коротка куртка з білої шерсті, яку поляки часто носять, просто накинувши на плечі й зав'язавши на шії ремінцями називається:
а) запаска; б) цуху; в) керпце.
32. День усіх святих у Польщі повсюдно відзначається:
а) 1 листопада; б) 1 грудня; в) 1 жовтня.
33. Головним героєм чеських розбійницьких пісень є:
а) Довбуш; б) Яносик; в) Ондраш.

34. У поляків квашена або свіжа капуста, яку тушкують з м'ясом або ковбасою, додаючи туди цибулю, гриби, яблука, лавровий лист називається:
а) бігос; б) бадняк; в) квасниця.
35. Вирізані з паперу геометричні й рослинні узори, зооморфні фігурки, побутові сценки, якими прикрашають житлові кімнати західні слов'яни називаються:
а) китки; б) тканіца; в) витинанки.
36. Глава словацької патріархальної сім'ї називається:
а) газда; б) дзядух; в) бацька.
37. Прикраса, зроблена з зерен гороху, квасолі, соломи, паперу, пир'я, якою прикрашалися селянські будівлі називається:
а) мартениці; б) жирандолі; в) краслиці.
38. Верхній одяг у словаків, який виготовляється із суцільного куска сукна чорного, білого кольору, спереду розрізається, а біля горла стягують шнурком називається:
а) парта; б) китлик; в) кабаніца.
39. У поляків невелике фігурне печиво, яке зображало відомих особистостей: народних героїв, учених, королів, а також побутові сценки називається:
а) новолятки; б) кнедлики; в) паркі.
40. Невелике село з будинками, які тісно прилягали один до одного й розташовувалися по колу або у формі підкови навколо площі, цвинтаря, костюлу або ставка називається:
а) фільварок; б) окольниця; в) пшиселки.
41. Весільний вінець нареченої, що складався з обручів або громіздкого циліндричного убору, обтягнутий намистом й бісером із численними стрічками позаду називався:
а) полка; б) парта; в) борта.
42. Вид словацького сарафана, основу якого складає широка збірчаста спідниця й верхня частина, яка міцно облагала груди, на одній-двох бретельках або без них називається:
а) ручениця; б) рукавце; в) рубаш.
43. У Верхній Лужиці «охоронці шлюбної пари», як правило, це хрещені матері, які постійно перебували біля молодих називаються:
а) слонки; б) мазниці; в) старойковиці.
44. Архаїчна борона, виготовлена з гілок дерева називається:
а) соха; б) смик; в) струка.
45. Словацькі чоботи з м'якими халявами й боковими швами називаються:
а) чорба; б) цирвулі; в) чишма.
46. За віросповіданням більшість поляків є:
а) католиками; б) протестантами; в) православними.
47. Головним героєм польських розбійницьких пісень є:
а) Довбуш; б) Яносик; в) Кашпарек.
48. Польським танцем є:
а) куявяк; б) чардаш; в) сирбу.
49. Червоний рослинний орнамент на чорному фоні на гончарних виробах характерний у чехів для стилю:
а) празького; б) ходського; в) бєроунського.
50. Анабаптисти мали вплив на розвиток:
а) землеробства; б) кераміки; в) ковальства.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте етнічний склад Польщі, Чехії, Словаччини та з'ясуйте історико-географічні особливості формування їхніх територій.
2. Проаналізуйте особливості занять, поселень і будинків поляків, чехів, словаків, лужичан.
3. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг західних слов'ян.
4. Охарактеризуйте національну кухню західних слов'ян.
5. З'ясуйте особливості сімейно-шлюбних відносин західних слов'ян.
6. Розгляньте духовну культуру західних слов'ян.

Тема 8. Етнографічна характеристика південних слов'ян

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація слов'янських народів.
2. Основні заняття, ремесла, промисли південних слов'ян.
3. Загальний огляд традиційної матеріальної культури слов'янських народів.
4. Громадський побут, сімейно-шлюбні відносини.
5. Духовна культура південних слов'ян.

Питання для самостійного вивчення

- Розкрити основні етапи етнічної історії болгар, сербів, хорватів, словенців, македонців, чорногорців, боснійців.
- З'ясувати сучасні етнічні процеси серед південних слов'ян.

Завдання для самостійної роботи

1. Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Болгари	Серби	Хорвати	Словенці	Македонці	Чорногорці	Боснійці
Заняття							
Поселення й будинки							
Національний одяг							
Традиційна їжа							
Сімейні відносини							
Духовна культура							

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Поселення, будинки південних слов'ян.
- ❖ Традиційний одяг південних слов'ян.
- ❖ Національна кухня південних слов'ян.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини південних слов'ян.
- ❖ Календарні свята й обряди південних слов'ян.

Список рекомендованої літератури

- Брак у народів Центральної і Юго-Восточної Європи / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М., 1988.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев: Сб. ст. – М., 1983.
- Киссе А.И. Возрождение болгар Украины / А.И. Киссе. – Одесса, 2006.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней. – М., 1987.
- Культура и быт народов зарубежной Европы. Этнографическое исследование. – М., 1967.
- Задорожнюк Н.І. святкова символіка болгарського народу / Н.І. Задорожнюк // Початкова школа. – 1994. № 9 – 10.
- Марченко О.М. Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – Кіровоград, 2012. – С.131 – 213.
- Народы мира. Народы Зарубежной Европы. – Т.1. – М., 1964.
- Стаменова К. Кукеры и сурвакары / К. Стаменова. – София, 1982.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М., 1983.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.570 – 583.

Методичні рекомендації

Загальна чисельність болгар у світі становить біля 7 млн осіб. Вони становлять 85% населення країни (біля 5,7 млн осіб). Загальна чисельність сербів у світі становить від 9,5 до 13 млн осіб. Поза межами країни перебуває 4-6 млн. Сербі становлять майже 80% населення країни (біля 6,2 млн осіб). Загальна чисельність хорватів у світі становить біля 5,6 млн осіб (за іншими даними 6,9 млн). Вони становлять майже 92% населення країни (3,8 млн осіб). Загальна чисельність словенців у світі становить біля 2,5 млн осіб. Вони становлять майже 82% населення Словенії (1,630 млн осіб). Загальна чисельність македонців у світі становить за різними підрахунками від 2 до 2,5 млн осіб. Вони

становлять майже 66% населення країни (1,3 млн). Загальна чисельність чорногорців у світі становить приблизно 450 тис. осіб. Вони становлять майже 45% населення країни (270 тис.), 28% жителів – серби. Серед сербів, хорватів, частково й серед чорногорців та македонців виділяється група мусульманського населення, яка за мовою та за етнічними особливостями є частиною названих вище народів. 1981 року ця група самоідентифікувала себе як окремий етнос і націю й має назву боснійці. Їх ще називають *босняками, босанцями, мусліманами*. Загальна чисельність боснійців у світі становить приблизно 3 млн осіб. Вони становлять майже 50% населення країни Боснія та Герцеговина (біля 2 млн), 37% жителів країни (1,44 млн) – серби (боснійські серби, православні, користуються кирилицею), 14% населення (550 тис.) – хорвати (боснійські хорвати, католики, користуються латиницею).

Болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська, чорногорська, боснійська мови належать до *південнослов'янської* підгрупи *слов'янської* групи **індоєвропейської** мовної сім'ї. Серед мов південних слов'ян можна виділити такі діалекти: у болгарській мові – *східний* та *західний*; сербська мова споріднена з чорногорською та хорватською і виділяють три діалекти: *штокавський* (ліг в основу літературної сербохорватської мови), *кайкавський* і *чакавський*. Унаслідок географічної розчленованості Словенії, а також складності історичних доль народу, словенська мова розпадається на 45 діалектів, які об'єднують у сім груп: *каринтійську, приморську, ровтарську, доленську (нижньокраїнську), горенську (верхньокраїнську), штайерську (штирійську)* і *паннонську*. Літературна словенська мова складена на основі доленського й горенського діалектів. Боснійці розмовляють сербохорватською мовою, але в їх лексиконі багато запозичень з арабської, турецької, перської мов.

За расою серби, македонці, чорногорці, частина болгар належать до *середземноморського* типу, хорвати, частина боснійців до *динарського* типу, інша частина боснійців – до *балкано-кавказького* типу південних **європеїдів**; частина болгар та словенці – до *середньоєвропейської* підраси європеїдів.

Складні етнічні та історичні процеси в регіоні призвели до існування різних етнічних груп південних слов'ян. У Болгарії виділяють етноконфесійну групу болгар **помаки** (біля 200–300 тис.), яка сповідує іслам. Серед сербів за географічною ознакою виділяють: **валевців, шапчанів, ужичанів, мачванів** та ін. За родом занять виділяють **кецкарів** (козоводи), за етнічною ознакою – **шумадійців**. Сербія донедавна мала дві автономні частини – **Косово** (90% населення є етнічними албанцями, з 2008 р. отримала статус незалежної держави, не визнана Сербією та іншими країнами світу) і **Воєводину** (північ країни). Серед хорватів за географічною ознакою виділяють: **загорців, мед'юмурців, пригорців, личанів** та ін. Жителі узбережжя називають населення островів **бодулами** (острів'ян о. Крк). На півночі Істрії живуть **фучки**, на схід від них – **чічі**. У південних і східних районах Істрії розрізняють **істриян, морлаків**. Відокремлену групу складають **бун'євці**. На сьогоднішній час зазначені етнічні групи не відіграють помітної ролі в громадянсько-політичному й культурному житті хорватів. У наш час у Словенії можна виділити чотири етнографічних райони, у яких мешкають такі етнічні групи: Альпійський – північ країни (**корушани, горенці, ровтарі, савіньці**); Паннонський – південь країни (**прекмурці, ірлеки, холожани, білокраїнці**); Середньословенський (**доленці, штайерці**); Західнословенський (**крашевці, горичани, бенешські словенці**). З бенешських словенців можна виділити окрему групу – **рез'яни**.

До середини ХХ ст. більшість південнослов'янських держав були аграрними, населення їх переважно мешкало в сільській місцевості й займалося сільським господарством. Зараз це індустріально-аграрні країни із середнім рівнем розвитку. Найрозвинутіші – Словенія та Хорватія, їм істотно поступаються Боснія та Герцеговина, Македонія й частково Чорногорія. Болгарія – виробник та експортер свинцю, цинку, міді. Машинобудування представлене виробництвом електротехніки, суден і сільськогосподарської техніки. Галузі переробної промисловості працюють переважно на місцевій сировині: плодоовочева, виноробна, ефіроолійна, тютюнова, хутрова. Важливе значення для країни має туризм. Промисловість і сільське господарство Хорватії відзначаються різноманітністю структури: видобувають кам'яне вугілля, нафту, боксити, виплавляють сталь, алюміній, виробляють нафтопродукти, цемент, судна, одяг. Поширений туризм. Головними багатствами Словенії є гідроенергетичні та лісові ресурси, поклади ртуті, луки й пасовища, умови для рекреації й туризму. Виробляють

електротехніку, автомобілі, хімікати, текстиль, деревину й папір. Основою економіки Боснії й Герцеговини, Македонії, Чорногорії було екстенсивне сільське господарство скотарського й землеробського напрямлення.

Сільське господарство південнослов'янських народів має зональну спеціалізацію. Річкові долини, приморські низовини є житницями регіону. Їхня виробнича спеціалізація – вирощування зернових (пшениця, ячмінь, кукурудза, жито, просо), цукрового буряку, соняшнику; є районами овочівництва, садівництва (сливами зайняті 75% площі садів), виноградарства, шовківництва, бавовництва, рисосіяння, тютюнництва. Болгарські ефіроолійні культури – троянда, м'ята, лаванда й парфуми набули світової слави. Основна спеціалізація тваринництва – розведення великої рогатої худоби (воли, корови, буйволи), віслюків, мулів, кіз, овець у гірських та передгірських територіях, свинарство на рівнинних територіях і птахівництво (кури, гуси, качки, індики) поблизу міст. Бджільництво в регіоні має давні традиції. Рибальством займаються мешканці сіл по берегах річок і узбережжю морів. Раніше лісові масиви Балкан були багаті на тварини й птицю, тому розвинутим було полювання та збиральництво. Знаряддями праці виступали: рала, мотики, плуги, борони, серпи ціпи.

У південних слов'ян значного розвитку набули домашні промисли й ремесла: обробіток дерева, каменю, глини, шкіри, металу, ткацтво, килимарство, ковальство, зброярство та ін. З домашнього ткацтва, наприклад, у болгар, вирости ремесла: *абаджийство, гайтанджійство, мутафчійство*. Найпоширенішим видом прикладного мистецтва була вишивка. Нею прикрашали національний одяг, рушники, скатертини. Більшість вишивки – це рослинний орнамент. Килими слов'яни виготовляли на шерстяній та бавовняній основі без ворсу, двосторонні. Переважає рослинний та геометричний орнамент, чорно-червоні кольори. Гончарі виготовляли глиняні горщики, миски, глечики, черепицю, свічники, труби, вазони, іграшки, кавові сервізи, попільнички, статуетки, облицювальну плитку та ін. Глиняні вироби робили із вдавленим, рельєфним, поливним орнаментом, розфарбованим. З лудженої міді ремісники виготовляли котли, відра, блюда, тарілки, чашки, ложки, глечики, жаровні. З фігурного заліза робили парапети сходів і балконів, люстри, торшери, дрібні побутові декоративні предмети. Південнослов'янські ювеліри виготовляли переважно срібні прикраси (сережки, каблучки, браслети, намисто, пряжки для поясу, частини зброї), золото використовували як позолоту. Застосовувалося також дорогоцінне каміння, корали, перли. Хорвати відомі народним розписом по склі.

Були поширені відхідництво й сезонні промисли. У період жнив групи по 40-100 осіб спускалися з гір у долини й допомагали збирати врожай. Болгари допомагали розводити городні культури в багатьох країнах Європи, восени повертаючись у рідні краї. Поширене було й *дюлгерство* – це майстри з будівництва жител (столяри, каменярі, штукатурки, покрівельники). Мистецтво різьблення по дереву в слов'ян має також давню традицію. Різьбленням прикрашали стелі, двері будинків, іконостаси, низькі столики, триногі табуретки, шкатулки, бочки для вина, музичні інструменти та ін. У минулому в болгар було поширене *кираджійство* – візницький промисел.

До середини ХХ ст. більшість південних слов'ян мешкала в селах. Навіть деякі райони міст були схожі на сільську місцевість (одноповерхові будинки із садами та присадибними ділянками, базарна площа та ін.). У сьогоdnішніх містах можна спостерігати поєднання пам'яток старої архітектури й промислових та адміністративних будівель сучасного стилю. За плануванням поселення південнослов'янських народів поділяються на такі типи: *розкидані* – поширені в передгірських і гірських районах, окремі групи будинків, з яких складалося село, називалися *махалами*, селяни за селом будували окремі хижі – *колиби*, у які під час сільськогосподарських робіт переселялася сім'я; *скупчені* – мали неправильну колову (рівнині території) або подовгу форму (передгірські райони, біля шляхів, вздовж річок), хати тут будували близько одна до одної; *вулично-квартальні* – сучасна забудова, має правильне планування; *колові* або *овальні*, у яких будинки групуються навколо площі як громадського центру села; *села-чифтліки* – будинки тут або групи будівель огорожені високим забором; *хутора* – широко представлені в регіоні. У поселеннях, де мешкають мусульмани, зберігається турецьке планування, з кривими вуличками, провулками, мечетями й мінаретами.

За конструкцією й будівельним матеріалом будинки балканських народів мають багато спільних рис. У гірських районах зводили зрубні хати (у сербів – "*брвнара*", яку будували на кам'яному фундаменті, з високим чотирихилим дахом, покритим дранкою,

пізніше – черепицею). Поширена також фахверкова конструкція житла. У горах ще трапляються двоповерхові будинки, де нижній поверх – кам'яний, верхній – дерев'яний. На нижніх поверхах, як правило, розміщувалися комора й помешкання для худоби, а на верхніх – житлові кімнати. Будинки рівнинних територій (болгари Дунайської рівнини, серби Воеводіни, словенці Паннонії та ін.) глинобитні, прямокутні, низькі, з очеретяним, солом'яним, а пізніше черепичним двосхилим чи чотирисхилим дахом. З кінця XIX ст. поширені цегляні житла. За плануванням житла південних слов'ян мають багато спільних рис. Головна відзнака – це наявність кімнати з каміном, яка слугувала одночасно й кухнею, і їдальнею, і робочою кімнатою, і місцем проведення дозвілля для всієї сім'ї (у болгар – *кишита*, у сербів і хорватів – *куча*, у словенців – *вежа*), житлової частини, де зазвичай приймають гостей, розміщені спальні (у сербів, хорватів, чорногорців – *соба*, у словенців – *хижа*), а також галереї (вид тераси), що розташовувалася під навісом даху (у болгар – *сундурма*). Заможні боснійці-мусульмани будували двоповерхові житла, поділені на дві половини – чоловічу (*селамлук*) і жіночу (*харемлук*), й огорожували їх глухим забором. Зараз дім у слов'ян поділений на три, чотири й більше кімнат: гостинна, спальня, кухня, комора інші помешкання.

Південнослов'янська кухня складалася протягом багатьох століть. Традиції різних народів увійшли в їхню кулінарію: турків, кавказців, австрійців, італійців, давніх слов'ян та ін. Відмінними її рисами є наявність гострих приправ, соковитого м'яса, достаток овочів (помідори, баклажани, капуста, огірки, кабачки, перець, цибуля, часник) і пікантний присмак (додають у страви зелену цибулю, шпинат, лободу, щавель, м'яту). Овочі в пошані в будь-якому вигляді: у салатах, смажені, тушковані, відварні, мариновані, солоні, фаршировані. Овочі поєднують із м'ясними, борошняними, рибними й молочними продуктами. Одна з основних особливостей – одночасна теплова обробка продуктів на слабкому вогні. Поширені такі страви: *гювеч* – баранина, тушкова з овочами, *пришт* – копчена або в'ялена на сонці свинина чи телятина, *луканка* – плоска твердокопчена ковбаса, у сербів: *чеванчичі* (смажені ковбаски), *плескавиці* (кругла плоска котлета), *ражнічі* (вид шашлику). Досить широко представлені рибні страви й морепродукти. Серед супів найпопулярніші: *чорба* – суп з овочів, грибів, риби, м'яса; *таратор* – холодний літній суп із йогурту, огірків, часнику й мелених волоських горіхів; супи-пюре, суп-харчо та ін. Для кухні південних слов'ян характерне використання кислого молока (йогурту), бринзи й сиру для приготування холодних закусок, супів, кисломолочних соусів (*каймак*) та інших страв. Південні слов'яни раніше більше вживали кукурудзяний, ніж пшеничний хліб (улюблена страва *качамак* — густа каша з кукурудзяної муки; *цицвара* – пшенична чи кукурудзяна каша, у яку додавали масло, яйця, курятину). Широкий асортимент мають борошняні вироби – тістечка, торти, пироги (у хорватів – *штруклі* в болгар – *баниця*), рулети, печиво, під час приготування яких використовують мед, мигдаль і інші горіхи, різні фрукти та ягоди. З напоїв південнослов'янські народи вживають каву, чай із травами, фруктові-ягідні соки, лимонад, мінеральну воду, кисляк, йогурти, *бозу* – хмільний напій із просяної муки, *ракію* – фруктову горілку, виноградні вина, пиво.

Традиційний народний костюм південних слов'ян вирізняється як спільними рисами, так і має багато локальних варіантів, що розрізняються дрібними деталями крою, кольором, обробкою, способом носіння. На національний костюм балканських народів істотно впливали як сусідні країни (Італія, Австрія, Угорщина, Туреччина, Греція та ін.), так і релігійні течії – християнство, іслам, слов'янське язичництво. Є такі типи болгарського жіночого костюма: двопрестилочний, однопрестилочний, сукманний та сайковий. Верхній жіночий одяг шився з білої або чорної шерстяної матерії з довгими й з короткими рукавами, довжиною до талії або до колін, верхні частини яких і спинку прикрашали шнурівкою та аплікацією. Жіночі головні убори: дворогі, однорогі, у вигляді циліндра, усіченого конуса, як рушник та ін. Ювелірні прикраси були різних типів: діадемоподібні, шийні, ручні та поясні (мідні або срібні пряжки). Болгарський традиційний чоловічий одяг поділявся на білий одяг (білодрешковський) та чорний (чорнодрешковський), схожий на турецький костюм. У холодну погоду болгари носили кожухи, плащі – *опанджак*. Головний убір хутряна овчина шапка (*калпак*), взуттям виступали сиром'ятні опанки (*циркулі*). Одяг інших південних слов'ян у багатьох елементах був схожий на болгарський. Серед особливостей можна назвати такі: сербський костюм прикрашався шкіряними й тканими поясами, опанками, короткими безрукавками

(елек), круглими шапочками (*феси*); у хорваток був фартух із монет (*джердан*), словенці-чоловіки носили панталони, короткі куртки з гудзиками, високі чоботи; чорногорці одягали плед (*струка*), своєрідне дерев'яне взуття (*крпце*). Турецький костюм істотно вплинув на одяг боснійців, хоча основні його елементи (сорочка, штани, безрукавки, жилети та інше) та його покрій істотно не змінилися.

У громадському й сімейному побуті південних слов'ян донедавна зберігалися такі громадські інститути, як велика патріархальна сім'я (*задруга*) і сільська община, пережитки яких частково побугують і нині. Стійким пережитком общини є форми колективної праці та взаємодопомоги: *моба* – колективна добровільна допомога; *позаймиця* – участь декількох осіб у виконанні робіт для одного з них; *спрег* – об'єднання худоби й сільськогосподарського реманенту для почергового виконання робіт; *бачивання* – об'єднання худоби для колективного випасу й доїння. Поширений був звичай вечорниць, на яких жінки та дівчата в'язали, пряли, шили, супроводжуючи роботу піснями й розповідями. Про колективістське начало в південних слов'ян свідчить існування в них звичаю “*храненчество*“, коли бездітне подружжя інколи всиновлювали маленького хлопчика близьких родичів. Поширений був і звичай укладати союзи побратимства й посестринства (особливо в період турецького панування й у роки війн). Ті, хто укладав такий союз, ставали як родичі; вони з повагою ставились один до одного, всіляко допомагали та ін. Важливим для слов'ян є сімейне свято **Слава** – можливо пережиток сімейно-родового культу, у якому присутні елементи дохристиянських вірувань. Атрибутами свята є свічка, калач, коливо, вино й ладан. Головні обряди: переломлення калача, виголошення тостів на честь слави.

Для сільської місцевості XIX – початку XX ст. було характерним поєднання великих і малих сімей. Велика сім'я об'єднувала декілька поколінь; загальна кількість її членів сягала 20–50 і навіть 100 осіб. Члени задруги спільно вели господарство, разом харчувалися. На чолі такої сім'ї був поважний і досвідчений чоловік (у сербів – *домачин*, у македонців – *домакін*), хоча інколи й літня жінка могла очолити задругу у випадку смерті господаря. Інколи сімейним майном розпоряджалася сімейна рада. Загалом жінка не вважалася рівноправним членом сім'ї – вона повинна була беззаперечно виконувати всі розпорядження чоловіка або батька, прислужувати їм. Сучасні сім'ї південних слов'ян малі, хоча і трапляються великі. Розлучення для слов'ян не були характерними. Причинами цього були: відсутність дітей, зрада, непрацездатність дружини та ін. Сім'я й сімейний побут боснійців перебувають під сильним впливом ісламської віри, хоча й тут були значні відхилення від релігійних норм. Бувало, що мусульмани одружувалися з християнками, водночас не вимагаючи від них зречення від своєї віри.

Сімейні звичаї південних слов'ян ще наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігали свою традиційну обрядовість. У ній переважали елементи давнього язичницького ритуалу, родові пережитки. Весілля передувало сватання. Напередодні весілля молодь збиралася в будинках молодих на прощальну вечірку. У селах весілля зазвичай справляють на Масляну або восени. Весільна процесія направлялася в церкву, а потім – у дім нареченого. Весільна урочистість продовжувалася за столом. У весільні звичаї входили бігання по селу, танці, співання пісень, поклони молодим, жартівливі вистави та ін. Наприкінці весільного дійства гості проводжали молодих у спальню, а після шлюбної ночі – учасники весілля пили благу ракію. Через тиждень після весілля шлюбна пара йшла до батьків дружини в гості, де збиралася вся рідня молодої.

Серед південних слов'ян болгари, серби, чорногорці, македонці переважно православні, більшість хорватів і словенців – католики, боснійці – мусульмани. Частина болгар (*номаки*), невелика частка македонців (*торбеши*) та чорногорців (*потурченці*) – сповідують іслам. Серед хорватів є незначна кількість православних, протестантів, кальвіністів, а ті, хто мешкає в Боснії й Герцеговині, сповідують іслам. Словенці, які мешкають у Прекмур'ї є протестантами, а в Білій Крайні – православними.

Поміж південнослов'янських селян довго зберігалися пережитки давніх дохристиянських вірувань: марновірне ставлення до деяких рослин і тварин, слов'яни вірили в очисну силу вогнища в будинку. У давніх віруваннях південних слов'ян фігурували міфічні істоти – *самовіли* й *самодіви* – водяна, повітряна й лісова фея; *наві* – душі нехрещених дітей; *ламія* – дракон, що символізував природні стихії; *сеніште* – істоти, які жили в будинку й насилали на людей хвороби; *караконджо* – душі неправильно похованих людей та ін.

Урочисто слов'яни-християни святкують **Різдво**. У цей день господар вирубував обрядове поліно – **бадняк** і спалював його. За традицією на різдвяну трапезу збиралася вся сім'я. У різдвяний вечір усі чекають приходу колядників. Нарядні парубки співали господарю, членам родини, бажаючи здоров'я, щастя, родючості, багатства. На півдні Македонії, як і в Сербії та Болгарії, ще в другій половині XIX ст. існував архаїчний обряд **русалиї** – мабуть, пережиток чоловічих союзів. Чоловіки, одягнуті в спеціальні костюми й озброєні мечами, супроводжували грою на волинках і бубнах, від Різдва до хрещення обходили будинки, перед кожним танцюючи й хрестячи мечами дім і домочадців. У Болгарії, Македонії, Сербії 14 лютого відзначають свято **Трифона Зарезана**, яке присвячене виноградній лозі. Прихід весни болгари відзначають святом **1 березня**, на честь якого дарують рідним і знайомим **мартениці** – витончені вироби з червоних (символізує здоров'я) і білих (довголіття) ниток у вигляді пензликів, кульок, фігурок. У сербів, болгар, македонців масляна обрядовість також мала театралізований характер. Для карнавалу характерним було переодягання чоловіків у жіночий одяг. В останні дні масляної характерна була колективна трапеза.

Яскравим весняним дівочим святом у південних слов'ян був **Лазарок** – у день святого Лазаря, за тиждень до Пасхи. Напередодні Вербної неділі, у суботу, по селу ходили **лазариці** – дівчата 13–18 років, які одягали святкові сукні, прикрашені хустками, квітами. Дівчата йшли від дому до дому, виконуючи обрядові танці й пісні, у яких говорилося про кохання, одруження, про сім'ю та родючість. **Великдень** відзначався фарбуванням яєць, випіканням куличу й деякими магічними обрядами. У ці дні відбувалися розваги – люди збиралися групами, співали, танцювали, каталися на гойдалках, обходили ріллю та ін. 6 травня південні слов'яни святкують день **Святого Георгія**. Святий цей вважався в слов'ян захисником війська, а також пастухів та овечих отар. Тому в його день кожна сім'я намагалася принести в жертву ягня. На **Іванів день** (24 червня) дівчата й жінки разом збирали трави, плели вінки, влаштовували колективні гуляння. Осінь – пора заслуженого відпочинку після збору врожаю. Тоді в південних слов'ян починаються **збори** чи **собори** – сільські свята, на які з'їжджаються родичі й земляки, що живуть поза даним селом. Серед основних осінніх свят виділялася також так звана **міждневиця**, коли, збираючи урожай, незначну його частку залишали на полі або в саду як запорука майбутнього багатого врожаю.

Фольклор південних слов'ян відрізняється багатою тематичною й функціональною розмаїтістю. Його жанри – віршовані й прозаїчні. Найбільш важливу частину народних пісень складає героїчний епос, що містить у собі юнацькі та гайдуцькі пісні. Тісно пов'язані з ними історичні пісні. Інші пісні групуються за тематичною ознакою в такий спосіб: обрядові, міфологічні та християнсько-релігійні, побутові, любовні, сімейні, соціальні, трудові, партизанські й гумористичні. Основні прозаїчні жанри – казки, історичні перекази та легенди.

Головними дійовими особами юнацьких пісень виступають окремі правителі середньовічних держав (дійсні й створені поетичною уявою), наприклад, болгарські правителі **Р. Шестикрилий**, **Янкула**, **Груїца**, сербські – **С. Немані**, **Сава**, **С. Душан** та ін. З кінця XVI до XIX ст. на Балканах існував рух гайдуків, ускоків, грецьких клефтів, спрямований проти турецького гніту. Цю боротьбу й подвиги найбільш прославлених гайдуків народ оспівав у піснях. В історичних піснях (XVI–XVIII ст.) розповідається про правління та про визвольну війну слов'ян проти турків, наприклад, сербських керманічів (**Бранковичів**, **Черноєвичів**), хорватських банів (**Зринського** та **Франкопане**), угорських королів (**Владислава Уласло I**, **М. Корвіна**), чорногорського героя (**П. Батрич**) та ін. Найяскравішою постаттю чорногорської культури є митрополит **Петро II Негош**, автор поеми «Гірський вінець» (1847). Важливе місце займають пісні про російсько-турецькі, австрійсько-турецькі війни, про політичні події в період після звільнення балканських народів від турецького панування, про події Другої світової війни (у сербів, наприклад, оспівані подвиги народних героїв: **Й.Б. Тіто**, **С. Ковачевича** та ін.).

У міфологічних піснях та баладах відтворюються уявлення людей про світобудову, про хвороби, про духів, про міфологічні образи зміїв. У любовних піснях скупими художніми засобами передаються найніжніші ліричні настрої, їм притаманна глибока емоційність, яскрава образність, велика моральна чистота. Серед мусульман Балкан були поширені ліричні любовні пісні, так звані "**севдалінки**". У сімейних піснях розкривається життя великої родини, взаємини чоловіків, батьків і дітей, братів і сестер. У народних

піснях показана різноманітна трудова діяльність слов'ян – землеробство, праця пастуха, ремісників, візницький промисел та ін. Популярні також сатиричні й жартівливі пісеньки, які нагадують частівки та коломийки. Значний художній та історико-культурний інтерес складають голосіння (*тужбалице*). Вони пов'язані з героїчною боротьбою проти турецької навали, рухом гайдуків, а також плачі сімейно-побутові.

У південних слов'ян виділяють казки про тварин, чарівні й побутові. Так, у болгар особливою любов'ю користуються казки “Три брати й золоте яблуко”, “Золота дівчинка” та ін. Для сербів і хорватів характерні сатиричні казки про пана і слугу, про жадібного попа, про солдата та ін. Близькі до цих казок народні байки, що закінчуються мораллю та анекдоти, які характеризуються ще більшим реалізмом, сатиричністю. Наприклад, улюблений герой болгарських та македонських анекдотів – Хитрий Петро, а в сербів – хороврий та винахідливий Еро.

Різнманітні музичні інструменти: ударні – бубни, барабан; духові – дудки: кавал, свирка, дюдюк, гайда; струнні – мандоліна, гадулка, гусла; щипкові – тамбура. Народні хороводи (*хоро*) і танці – і нині улюблені розваги південних слов'ян. Музикою й танцем супроводжувалося багато обрядів. Фольклорні танцювальні традиції активно підтримуються художньою самодіяльністю. У південно-східних районах Болгарії було поширено *нестинарство* – ритуальні танці босим по гарячому вугіллі. У сербів, крім фрагментів обрядово-магічних танців (*додола, лазариця, коледа*) і танців з елементами міміки (*паун, бібера*), збереглися давні танці (*ослиця, дівоче коло*). Найпопулярнішим македонським танцем є *теското*.

Термінологічний словник

Абаджийство – у болгар пошив верхнього одягу з грубого сукна.

Баниця – у болгар листовий пиріг із бринзою, политою олією чи салом, яку їдять із кислим молоком.

Бачивання – у південних слов'ян об'єднання худоби для колективного випасу й доїння.

Боза – у болгар хмільний напій із просяної муки.

Брвнара – сербський зрубний будинок.

Бугарштиці – у хорватів пісні довгого вірша, які зібрані із рукописних збірників XVI – XVIII ст. і видані В.Богишичем.

Гадулка – смичковий струнний інструмент, який складається з трьох чи шести жильних або металевих струн; музикант її тримає вертикально, сидячи, спираючи її на коліно.

Гайтанджийство – у болгар виготовлення шнурівки для обробки одягу.

Гламочко коло – сербські танці, які виконуються без музичного чи пісенного супроводу; тоді супроводом слугує ритм ніг танцюристів і передзвін прикрас.

Гунь – у сербів коротка куртка з рукавами.

Гювеч – у болгар баранина, тушкована з овочами (горошком, картоплею, свіжою паприкою й зеленою квасолею).

Джердан – у хорватів весільний фартух із монет.

Джювеч – у сербів тушковані разом м'ясо, рис і овочі.

Додола – так у сербів називали дівчину з вінком на голові, яка брала участь в обряді закликання дощу, що супроводжувався обливанням води на одну з учасниць ритуальної процесії (додолу).

Долама – у сербів та хорватів довгий каптан із темного або білого товстого сукна.

Домакін – у македонців глава великої патріархальної сім'ї задруги.

Домачин – у сербів глава великої патріархальної сім'ї задруги.

Дюдюк – схожий на свирку (сопілку) музичний інструмент, але на відміну від неї у верхній кінець каналу дюдюка вставлена дерев'яна затичка, яка залишає в отворі невелику щілину, завдяки чому для витягу того чи іншого тону не потрібно значних зусиль.

Дюлгери – у болгар це майстри з будівництва осель (столяри, каменярі, штукатурки, покрівельники).

Дьювеч – у сербів гуляш із баранини, який тушать у рослинній олії з рисом, великою кількістю томатів, баклажанами, свіжою паприкою, цибулею й гарбузом.

Елек – у сербів коротка пишна безрукавка із сукна, оксамиту або сатину.

Задруга – велика патріархальна сім'я в південних слов'ян.

Задущіниці – дні поминання померлих у південних слов'ян, коли всі йдуть із вареною пшеницею на кладовище і влаштовують там поминальну трапезу.

Зубун – у сербів та хорватів куртки, які шиють із білого, рідше – із синього або червоного сукна, без застібок, спереду – глибокий виріз. Зубуни прикрашають багатою вишивкою, аплікацією.

Кабулеті – шийна болгарська прикраса з жовтого металевого сплаву, що складається з нанизаних на тасьму заокруглених опуклих пластинок із підвісками у вигляді ажурного листя. Голубі й червоні камені (бірюза і гранат) розташовані симетрично з боків.

Кавал – вид сопілки, який може складатися з одного каналу чи трьох, вставлених один в інший.

Каймак – молочна сербська страва, на кшталт соусу, що має різкий пікантний смак і жовтий колір; він використовується для приготування м'ясних страв, смаження форелі.

Калпак – у болгар хутряна овчина шапка напівсферичної або циліндричної форми.

Караконджо – у македонців души неправильно похованих людей.

Катун або планіна – гірські пасовища в південних слов'ян.

Качамак – у болгар густа каша з кукурудзяної муки.

Кираджийство – у болгар візницький промисел.

Китки – у болгар букети квітів, прикрашені монетами й червоною шерстю, що мали магичний зміст (охороняли шлюбну пару); ними обмінювалися наречений і наречена.

Кишта – у болгар кімната з каміном.

Козелець – у словенців помешкання для сушіння снопів і сіна.

Кола – дерев'яна повозка.

Колиба – спеціальна дерев'яна хатина на високогірних пасовищах, яка будується для пастухів.

Кошуля – тунікоподібна сорочка південних слов'ян.

Крпце – легкі шкіряні гостроносі туфлі на ремінцях, які носять південнослов'янські чоловіки й жінки.

Кука – у македонців частина однокамерного будинку, де мешкали люди.

Куча – у сербів житлова кімната, яка виступала одночасно й кухнею, і їдальнею, і робочою кімнатою, і місцем проведення дозвілля для всієї сім'ї.

Мартениці – у болгар витончені вироби з червоних (здоров'я) і білих (довголіття) ниток у вигляді пензликів, кульок, фігурок, які приколюють до грудей, носять на шиї або на правій руці, а дівчата – ще і вплітають у косу. На честь приходу весни люди дарують ці мартениці рідним і знайомим.

Махали – окремі групи будинків, розташовані на невеликій відстані один від одного, з яких складалося село.

Міждневиця – осіннє сербське свято, коли, збираючи урожай, незначну його частку залишали на полі або в саду як за порука майбутнього багатого врожаю.

Моба – у південних слов'ян колективна добровільна допомога.

Мутафчійство – у болгар обробка козиної шерсті й вироблення з неї грубих тканин (займалися чоловіки).

Нестинарство – у болгар ритуальні танці босими по гарячому вугіллі.

Огртач – у сербів шкіряний плащ.

Опанджак – у болгар непромоклий плащ, зроблений з овечої або козиної шерсті у вигляді широкої до п'ят накидки з капюшоном.

Опанки – у сербів своєрідне шкіряне взуття типу мокасинів із вузькими завернутими вверх носками, яке раніше робили з необробленої шкіри, а пізніше – з дубленої.

Планіна – у південних слов'ян літні гірські пасовища, де побудовані спеціальні житла для пастухів і загони для тварин.

Пастрмка – у македонців запечена в горщиках охридська форель.

Патрун – у черногорців заможний господар – власник човнів і рибацьких снастей.

Піта – у болгар обрядовий хліб (головний елемент весільного дійства), який акумулював у собі результат поєднання землі й води, і символізував продовження людського роду.

Позаймиця – у південних слов'ян участь декількох осіб у виконанні робіт для одного з них.

Поземлюша – у черногорців одноповерхове однокамерне житло з відкритим вогнищем, інколи навіть без вікон.

Помаки – болгари, які сповідують іслам.

Пондило – у македонців частина однокамерного будинку, де розміщували худобу.

Причаліце – сербські лірично-епічні пісні.

Пршут – у черногорців копчена свинина або телятина.

Ракія – сливова горілка.

Русалії – у македонців архаїчний обряд, який виконують чоловіки.

Ручениця – у болгар ритуальний танець, який виконувала свекруха перед шлюбною парою, осипаючи молодих зерном.

Самовіли – у македонців надприродні істоти.

Сая – розстібний болгарський одяг із короткими чи довгими рукавами й глибоким вирізом на грудях.

Светец – у болгар день святого захисника, спільного для групи сімей (роду).

Свирка – вид одноканального кавала (сопілки), який видає звуки більш високого регістра.

Севдалінки – сербські ліричні любовні пісні, у яких відчувається східний колорит.

Селамлук – у боснійців чоловіча частина будинку.

Сілаві – у сербів шкіряні паски, з особливими відділами для носіння зброї й гаманця.

Сливовиця – особливий вид фруктової горілки.

Соба – у сербів житлова кімната, у якій зазвичай приймали гостей; взимку вона слугувала спальнею для сім'ї жонатого сина.

Софра – у болгар низький круглий стіл, за яким їла сім'я.

Спрег – у південних слов'ян об'єднання худоби й сільськогосподарського реманенту для почергового виконання робіт.

Старойко і старойковиця – у болгар брат і невістка свекрухи, які були представниками батьків нареченого й головними розпорядниками весільної церемонії.

Стопан – у македонців домашні духи-покровителі.

Струка – у черногорців шерстяний вид пледа, який носять як чоловіки, так і жінки (жіноча струка відрізняється дещо меншими розмірами й наявністю майже непомітних поперечних смуг).

Сукман – це вид глухого, тунікоподібного блакитного або чорного шерстяного сарафана, внизу розширеного клинами, який носять болгарські жінки.

Тамбура – щипковий інструмент, подібний до балалайки, має від двох до дванадцяти металевих струн.

Таратор – болгарський холодний літній суп із розведеного квасного молока з дрібно нарізаними огірками, тертими горіхами й часником.

Тітовка – у сербів шапки військового покрою.

Тканица – у сербів узорні паски, які носять і чоловіки й жінки.

Торбеші – частина македонців, які сповідують іслам.

Тужбаліце – у сербів голосіння патріотично-героїчного (пов'язані з героїчною боротьбою проти турецької навали, рухом гайдуків) і сімейно-побутового змісту.

Уйко – у македонців дядя – брат матері.

Харемлук – у боснійців жіноча частина будинку.

Хоро – у болгар коловий танець.

Храненчество – звичай у сербів, коли бездітне подружжя всиновлювало маленького хлопчика близьких родичів. Всиновлений приймав прізвище і славу своїх названих батьків, а, водночас, – усі права й обов'язки сина.

Цирвулі – у болгар сиром'ятні опанки, які носили з візерунковими шерстяними панчохами або шерстяними обмотками.

Цицвара – у сербів каша з пшеничного борошна, в яку додавали масло, яйця, курятину.

Чешми – у болгар джерела, оздоблені каменем.

Чифтліки – села-фортеці, які виникли в період турецького панування в деяких районах Сербії.

Чичо або чико – у македонців дядя – брат батька.

Чорба – болгарський суп із квасолі, а також з овочів, грибів, риби, м'яса.

Штрукли – у хорватів оригінальні пиріжки з найрізноманітнішою начинкою.

Тести для самоконтролю

1. У болгар пошив верхнього одягу з грубого сукна називається:
а) гайтанджийство; б) абаджийство; в) кираджийство.
2. У південних слов'ян об'єднання худоби для колективного випасу й доїння називається:
а) спрег; б) моба; в) бачивання.
3. У болгар хмільний напій із просяної муки називається:
а) таратор; б) гювеч; в) боза.
4. У хорватів весільний фартух із монет називається:
а) джювеч; б) джердан; в) діджерид.
5. У сербів дівчинка з вінком на голові, яка брала участь в обряді визивання дощу, що супроводжувався обливанням води на одну з учасниць ритуальної процесії називається:
а) додола; б) долама; в) диканя.
6. Велика патріархальна сім'я в південних слов'ян називається:
а) сябрина; б) задруга; в) кишта.
7. У болгар густа каша з кукурудзяної муки називається:
а) качамак; б) куча; в) піта.
8. Дерев'яна хатина на високогірних пасовищах, яка будується для пастухів, називається:
а) козелець; б) колиба; в) катун.
9. Легкі шкіряні гостроносі туфлі на ремінцях, які носять південні слов'яни, називаються:
а) огртач; б) крпце; в) штуркли.
10. У сербів житлова кімната, яка виступала одночасно й кухнею, і їдальнею, і робочою кімнатою, і місцем проведення дозвілля для всієї сім'ї називалася:
а) куча; б) чорба; в) кітлік.
11. У болгар ритуальні танці босим по гарячому вугіллі називалися:
а) задушніци; б) мутафчійство; в) нестинарство.
12. У чорногорців заможний господар – власник човнів і рибацьких снастей називався:
а) домакін; б) патрун; в) домачін.
13. У болгар ритуальний танець, який виконувала свекруха перед шлюбною парою, осипаючи молодих зерном називається:
а) ручениця; б) русалії; в) куявяк.
14. У чорногорців шерстяний вид пледа називався:
а) долама; б) струка; в) зубун.
15. Болгарський холодний літній суп із розведеного квашеного молока з дрібно нарізаними огірками, тертими горіхами й часником називається:
а) таратор; б) чико; в) боза.
16. У хорватів оригінальні пиріжки з найрізноманітнішою начинкою називаються:
а) штуркли; б) елек; в) кнедлики.
17. Головний герой болгарських казок і анекдотів:
а) Еро; б) Петро; в) Нетеке.
18. У болгар виготовлення шнурівки для обробки одягу називається:
а) гайтанджийство; б) абаджийство; в) кираджийство.
19. У македонців глава великої патріархальної сім'ї називався:
а) газда; б) домакін; в) патрун.
20. У сербів коротка пишна безрукавка із сукна, оксамиту або сатину називається:
а) елек; б) зубун; в) кабулеті.
21. Дні поминання померлих у південних слов'ян називаються:
а) причаліце; б) задруга; в) задушніци.
22. Гірські пасовища в південних слов'ян називаються:
а) катуні; б) колиба; в) махали.
23. У болгар букети квітів, прикрашені монетами й червоною шерстю, що мали магичний зміст, і якими обмінювалися наречений і наречена називалися:
а) кітлік; б) кишта; в) китки.
24. У сербів шкіряний плащ називався:
а) огртач; б) опанки; в) дьювеч.
25. Болгари, які сповідують іслам називаються:

- а) помаки; б) торбеші; в) уйко.
26. Сливова горілка в південних слов'ян називалася:
а) чико; б) чорносливівка; в) ракія.
27. У македонців архаїчний обряд, який виконують чоловіки, називається:
а) русалії; б) пеперуда; в) слава.
28. Сербські ліричні любовні пісні, у яких відчувається східний колорит, називалися:
а) селамлук; б) севдалінки; в) балади.
29. У болгар день святого захисника, спільного для групи сімей (роду), називається:
а) старойко; б) радушніци; в) светец.
30. У сербів житлова кімната, у якій зазвичай приймали гостей; взимку вона слугувала спальнею для сім'ї жонатого сина називалася:
а) кука; б) соба; в) кишта.
31. Болгарський суп із квасолі, а також з овочів, грибів, риби, м'яса називається:
а) чорба; б) чишма; в) чешми.
32. Найяскравішою постаттю чорногорської культури є митрополит:
а) Петро Клепец; б) Петро II Негош; в) Перович Батрич.
33. У болгар візницький промисел називався:
а) гайтанджийство; б) абаджийство; в) кираджийство.
34. Сербський зрубний будинок називається:
а) соба; б) колиба; в) брвнара.
35. У болгар баранина, тушкована з овочами називається:
а) гювеч; б) дюдюк; в) елек.
36. У болгар майстри з будівництва жител називалися:
а) бугарштиці; б) дюлгери; в) гадулки.
37. У словенців помешкання для сушіння снопів і сіна називається:
а) козелець; б) соба; в) кишта.
38. Тунікоподібна сорочка південних слов'ян називається:
а) долама; б) кошуля; в) сая.
39. У сербів своєрідне шкіряне взуття типу мокасин із вузькими завернутими вверху носками, яке раніше робили з необробленої шкіри, а пізніше – з дубленої називалися:
а) огртач; б) опанки; в) штрукли.
40. Болгарський обрядовий хліб називався:
а) піга; б) пастрмка; в) стопан.
41. У болгар низький круглий стіл, за яким їла сім'я називався:
а) сая; б) соба; в) софра.
42. У боснійців жіноча частина будинку називалася:
а) харемлук; б) севдалінка; в) селамлук.
43. У сербів голосіння патріотично-героїчного й сімейно-побутового змісту називається:
а) причаліце; б) русалії; в) тужбаліце.
44. У македонців дядя – брат матері називається:
а) помаки; б) торбеші; в) уйко.
45. Села-фортеці, які виникли в період турецького панування в деяких районах Сербії називалися:
а) махала; б) чифтлики; в) чешми.
46. Серед південних слов'ян особливий цикл складають пісні про:
а) Марко Королевича; б) Вука Стефановича Караджича; в) Стефана Немані.
47. У болгар листовий пиріг із бринзою, политою маслом чи салом, яку їдять із кислим молоком називається:
а) баниця; б) бінтам; в) боза.
48. Шийна болгарська прикраса з жовтого металевого сплаву називається:
а) качамак; б) кавал; в) кабулеті.
49. Молочна сербська страва, на кшталт соусу, що має різкий пікантний смак називається:
а) каймак; б) баниця; в) жур.
50. У болгар кімната з каміном називається:
а) козелець; б) соба; в) кишта.

51. Окремі групи будинків, розташовані на невеликій відстані один від одного, з яких складалося село називалися:
а) катун; б) махали; в) планіна.
52. У чорногорців копчена свинина або телятина називалася:
а) джювеч; б) баниця; в) пршут.
53. Розстібний болгарський одяг із короткими чи довгими рукавами й глибоким вирізом на грудях називався:
а) сая; б) соба; в) спрег.
54. У сербів шапки військового покрою називалися:
а) мегерки; б) тітовки; в) конфедератки.
55. Гайдуки – це:
а) турецькі розбійники; б) південнослов'янські розбійники; в) військові регулярної армії.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте етнічний склад Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Словенії, Македонії, Боснії та Герцеговини
2. З'ясуйте історико-географічні особливості формування територій південнослов'янських народів.
3. Проаналізуйте особливості занять, поселень і будинків південних слов'ян.
4. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг південних слов'ян.
5. Охарактеризуйте національну кухню південних слов'ян.
6. З'ясуйте особливості громадського побуту та сімейно-шлюбних відносин південнослов'янських народів.
7. Розгляньте духовну культуру південних слов'ян.

Тема 9. Етнографічна характеристика народів Африки

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів Африки.
2. Регіональні особливості занять та матеріальної культури народів Африки.
3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини народів континенту.
4. Загальний огляд традиційної духовної культури африканських народів.

Питання для самостійного вивчення

- Проаналізувати етногенез та етнічну історію народів Африки.
- Дати етнографічну характеристику малагасійцям.
- З'ясувати тенденції сучасним етнічним процесам в Африці.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Північна Африка	Західна Африка	Центральна, Південна, Східна Африка
Заняття			
Поселення й будинки			
Національний одяг			
Традиційна їжа			
Сімейні відносини			
Духовна культура			

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Календарні звичаї та обряди народів Африки (регіон за вибором).
- ❖ Таємні чоловічі та жіночі союзи в Західній Африці.
- ❖ Африканські маски як елемент духовної культури.
- ❖ Африканська скульптура.
- ❖ Традиційний одяг африканських народів.
- ❖ Традиційне харчування народів Африки.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини в народів Африки (регіон за вибором).
- ❖ Трайбалізм як явище африканської дійсності.

Список рекомендованої літератури

- Арсеньев Е.В. Звери, боги, люди (о Западной Африке) / Е.В. Арсеньев. – М., 1991.
- Асоян Б.Р. Все еще удивительная Африка / Б.Р. Асоян. – М., 1987.
- Бич И. К сердцу Африки / И. Бич. – М., 1978.
- Герибек Л. На неисследованном Мадагаскаре / Л. Герибек. – М., 1969.
- Иорданский В.Б. Звери, люди, боги. Очерки африканской мифологии / В.Б. Иорданский – М., 1991.
- Корочанцев В.А. Африка под покровом обычая / В.А. Корочанцев. – М., 1978.
- Корочанцев В.А. Бой тамтамов будит мечту (о народах Западной и Центральной Африки) / В.А. Корочанцев – М., 1987.
- Кулик С.Ф. Чёрный феникс: Африканские сафари / С.Ф. Кулик. – М., 1988.
- Львова Э.С. Этнография Африки / Э.С. Львова. – М., 1984.
- Львова Э.С. Культура народов Тропической Африки вчера и сегодня. Взаимодействие культур и тенденции развития / Э.С. Львова. – М., 1996.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, – 2010. – С.77 – 91.
- Мириманов В.Б. Искусство Тропической Африки / В.Б. Мириманов. – М., 1986.
- Народы Африки. Этнографические очерки. – М., 1954.
- Патлем Э. Восемь лет среди пигмеев / Э. Патлем. – М., 1961.
- Страны и народы. Африка. – М., 1982.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар.– Львів, 2004. – С.350 – 398.
- Фёдорова Л.Н. Африканский танец / Л.Н. Фёдорова – М., 1960.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.

Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
Шпажников Г.А. Религии стран Африки / Г.А. Шпажников – М., 1981.
Этнология (Этнография). / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

Географічні умови Африки відрізняються специфічним різноманіттям природних елементів. Більша частина території континенту розташована в тропічних широтах і має середньорічні температури понад +25 С°. У Північній Африці переважає сухий континентальний клімат. Тут розташована найбільша пустеля – Сахара. Центральна й Південна Африка характеризуються нижчими температурами й меншою сухістю, крім районів Намібії й Ботсвани, де розташовані пустелі Калахарі та Наміб. Узбережжя крайньої півночі й крайнього півдня континенту – субтропіки.

Народи Африки розподіляються на такі **історико-географічні області**: Північна, Західна Тропічна, Східна, Центральна, Південна Африка. Регіон південніше Сахари ще називають **Африканська Субсахара**. В Африці наявні представники європеїдної (*середземноморський, середньоєвропейський* (африканери) антропологічні типи), негроїдної (*негрський, негрільський, бушменський* типи) і частини монголоїдної рас, а також змішаних і перехідних між ними расових типів (*ефіопський, малагасійці*).

Багато мов Африки науково малодосліджені, що утруднює їх класифікацію. Усю Північну й частини Західну та Східну Африку населяють народи, що розмовляють на мовах **семіто-хамітської (афразійської)** сім'ї: араби, амхара, туареги, бербері, галла, сомалі, хауса, копти та ін. У країнах Тропічної й Південної Африки поширені численні мови, що належать до трьох мовних сімей: **Нігеро-кордофанської**, яка складається з двох груп: **нігеро-конголезької**: фульбе, вольта йоруба, бантумовні народи, які розмовляють на мовах **суахілі** (у Східній Африці) та **лінгала** (серед мешканців басейну р. Конго) – зулуси, тсвана; пігмейські племена: камбалі, буте, бака та ін. та **кордофанської** (мови Судану): коаліб, талоді, тумтум, та ін. **Ніло-сахарська** сім'я поширена від Нігеру до Східної Африки: нубійці, масаї, дінка, сонгаї та ін. **Койсанська** сім'я включає бушменів, готтентотів сандаве та ін. Малагасійська мова належить до **індонезійської групи австронезійської мовної сім'ї**. Серед мешканців Африки понад 11 млн осіб розмовляють на мовах **індоевропейської мовної сім'ї**. Особливо виділяються африканери ПАР, які розмовляють мовою **африкаанс**, побудована на основі староголландської мови та місцевих африканських мов, а також “кольорові” ПАР (нащадки від змішаних шлюбів між європейцями, готтентотами й народами банту), американо-ліберійці. В умовах крайньої економічної відсталості процес консолідації окремих народів відбувається надто повільно й суперечливо. У багатьох випадках великі етнічні групи розділені національними кордонами. Одним із негативних явищ сучасної Африки є **трайбалізм** – психологія та ідеологія етнічної відокремленості й винятковості. Суперечки на етнічному ґрунті та міжетнічна ворожнеча – причина багатьох конфліктних ситуацій.

В Африці поширені доіндустріальні методи й техніка виробництва. Переважає ручна праця. Умови життя населення дуже низькі. Такі проблеми, як перенаселеність, злидні, недоїдання, голод, елементарна санітарія та епідемія залишаються на цьому континенті й зараз актуальними. Головне заняття – рільництво, найпоширеніше знаряддя праці – мотика. Малородючі землі, перезволоженість, посухи, повені, нашествия комах – різко зменшують врожаї. В екваторіальній зоні вирощують банани, ямс, касаву, рис, олійну пальму, кавове, шоколадне дерево, гевею. У зоні саван культивують різні сорти проса, сорго, кукурудзи, арахісу, бавовнику. У субтропічних районах півночі та півдня (узбережжя Магрибу й ПАР) вирощують переважно пшеницю, а на зрошувальних землях – овочі та фрукти. Важливе місце займають тут цитрусові, оливки, виноград, тютюн. Тваринництво на континенті відзначається екстенсивним характером, низькими продуктивністю й товарністю. У Сахарі кочівники-бедуїни випасають верблюдів, кіз та овець. У зоні саван (фульбе, туареги, масаї та ін.) – велику рогату худобу, овець та кіз. Екваторіальна зона несприятлива для тваринництва. Практично відсутнє свинарство. Слабкий розвиток в Африці має промисловість та кустарно-ремісничий сектор. Поширене ковальство, гончарство, ткацтво, ювелірна справа, обробка шкіри, дерева, кісті. Порівняно високий розвиток ремісництва спостерігається лише в Західній Африці, особливо ткацтво, обробка шкіри, виплавка й обробка заліза, міді, бронзи.

Під час етнографічного вивчення народів Африки можна виділити декілька великих історико-етнографічних областей, кожна з яких характеризується подібністю етнографічних рис на великій території при наявності окремих локальних відмінностей.

Осіле населення Північної Африки проживає великими селами, які витягнуті вздовж дороги, навколо оазисів. Будинки арабського типу: глинобитні, прямокутні за формою, одноповерхові, із плоским дахом. Кочівники степів не мають постійного житла, переважає намет із верблюжої або козиної вовни. У районах саван населення мешкає в *тукулях* – круглих будинках із конічним дахом, покритих соломною. У скотарів фульбе великі сім'ї мешкають у декількох хатинах, поставлених по колу, у центрі якого розташована загорода для худоби. Ця садиба називається “*вуро*“. У народів Південної Африки таке поселення зветься “*крааль*“. Поселення народів банту становлять села витягнутої або купчастої форми, обнесені високою огорожею. Оселя в основі має плетений каркас, із боків і зверху вкритий очеретом, пальмовим листям, циновками.

В Африці можна побачити найрізноманітніші варіанти традиційного одягу, який виконував не тільки утилітарну функцію (захист від холоду, спеки або непогоди), але й був соціальним знаком. Чим вище стояла людина на сходинках соціальної драбини, тим пишніше був її одяг. Основу костюму в населення Північної Африки складають бавовняні штани й сорочка з довгими рукавами, поверх яких одягають накидку – *бурнус*. Жінки ходять у сорочках і довгих чорних або коричневих звужених до грудей суконь. На голові носять хустки, покривала. Поширені металеві прикраси, косметика. Типовий одяг західних африканців – широка сорочка *бубу* й шаровари в чоловіків, а в жінок – довгий кусок матерії, який обмотують навколо талії й кінці зав'язують вузликом (*пани*). Усі мешканці Гвінейського узбережжя носять настегнові пов'язки. У Центральній, Східній і Південній Африці переважав поясний одяг, частіше всього незшитий. У Судані, Ефіопії, східному узбережжі Африки, Мадагаскарі більшого поширення мав плечовий одяг як незшитий, так і зшитий. Усе бантумовне населення носило настегнові пов'язки або фартухи, сплетені з трави або шкіри тварин, чоловіки трикутної форми, жінки – прямокутної. Взуття багато народів Африки не знали. Найбільше розповсюдження отримали сандалі зі шкіри, закріплені на одному пальці, капці без задників, м'які чоботи. Відносна бідність одягу компенсувалася завдяки різноманітним прикрасам. Нитки бус, ручні шкіряні й шийні кільця, браслети, підвіски, налобні пов'язки носили скрізь.

Харчовий раціон більшості магрибців складається з ячмінної або кукурудзяної юшки, риби та всіляких дарів моря, хліба, картоплі, овочів та фруктів (винограду, персиків, абрикос, які вживають у сирому або сушеному вигляді). Кочівники харчуються фініками й продуктами тваринництва – кислим молоком, сиром, інколи м'ясом, яке смажать, в'ялять, варять. Народи регіону п'ють багато зеленого чаю, кави, вина. Традиційна їжа населення південніше Сахари складається з юшок і каш із проса, сорго, кукурудзи, рису, фоню, вживають також маніоку, батат, ямс, таро, бобові, арахіс, дині, гарбузи, цитрусові. Багато роблять страв із бананів, які варять, смажать, додають у приправи. Серед напоїв поширене ячмінне, бананове, пальмове пиво, чай, кава. Раціон бушменів складається приблизно із 150 їстівних рослин – плодів, ягід, коріння, листя, соку дерев. Найпоширеніші – кавуни, гарбузи, горіхи – монгонго (за добу з'їдають біля 300 штук горіхів, що рівнозначно кілограму рису), плоди баобабу (багаті на вітамін С). Уживають також змій, коників, термітів, їжаків, мишей, гусінь. Воду зберігають у яйцях страуса.

На території Африки раніше, а в окремих країнах і регіонах і на сучасному етапі, одночасно існують різні соціально-економічні уклади. Причиною такого різноманіття є нерівномірність процесів соціально-історичного розвитку африканських народів. Однією з основних форм громадської організації місцевого населення залишається **африканська община** у вигляді *професійно-земляцьких союзів, ремісничих і торговельних гільдій, племінних асоціацій* тощо. Традиційні зв'язки спільників слабшали внаслідок міграції населення в нові міста, на гірничорудні розробки, на будівництво нових шляхів сполучення, на навчання та ін.

Специфічністю і складністю відзначається соціально-економічний устрій народів Західної Тропічної Африки. Навіть у найбільш розвинених народів Гвінейського узбережжя, які мали державність у XIII–XVII ст. (Іфе, Малі, Сонгаї, Канем, Йоруба, Ашанті, Бенін та інші) зберігалися пережитки первіснообщинних відносин: матрилінійні, матрилокальні шлюби, відносна рівність прав чоловіка й жінки, вільність розлучень та ін.

Одним із цікавих інститутів у регіоні є **таємні союзи**. Такі могутні чоловічі союзи *Поро* в Ліберії, *Геледе* в Беніні, *Егбо* в Нігерії та ін. Ці союзи не стільки були спрямовані проти материнської родової організації, скільки в умовах формування державності виконували судові й поліцейні функції при місцевих правителях. Зараз ці союзи втрачають свій таємний характер і відіграють роль інститутів посвяти молоді в доросле життя.

Народи банту стояли на різних стадіях соціально-економічного розвитку. У XIX ст. у Центральній Африці була сильна держава *Конго*, у Східній Африці – держава *Баганда*, у Південній – держави *Зімбабве*, *Мономотапа* та ін. У більшості народів регіону зберігався патріархальний рід, який зараз існує тільки в пережитках: наявність общинної або патріархально-сімейної власності на землю, пасовища, водопої, кровна спорідненість під час розселення людей, існування екзогамії, що виключала шлюби навіть між далекими родичами, колективна взаємодопомога та ін.

Весільні традиції в африканських країнах різняться залежно від регіону й дуже різноманітні. Під час одруження жінка, як правило, пов'язувала своє життя із сім'єю чоловіка. У багатьох народів Африки дозволялися дошлюбні статеві відносини. Не було великої ганьби для сім'ї, якщо з'являлася дитина до шлюбу. Загалом лише одружений чоловік вважався повноправним членом суспільства. Головною умовою укладання шлюбу був шлюбний договір, у якому вказувався викуп батькам нареченої за дівчину (*лобола*), кількість землі, майна, речей, що давали молодим близькі родичі сторін. Під час розлучення чоловік отримував назад лоболу. Якщо дружина померла або була безплідна, чоловік міг одружитися з молодшою сестрою або кузиною (*сорорат*). Зі свого боку, вдова переходила до молодшого брата (*левірат*). У народів Африки зберігаються традиції укладання шлюбів шляхом викрадення нареченої, відпрацювання (хлопець рік-два відпрацьовував викуп у сім'ї нареченої), відвідуванням – хлопець одружувався, але дружина продовжувала жити зі своїми батьками доки наречений не збере грошей і не заплатить викуп. Африканські сім'ї були й залишаються багатодітними, у середньому п'ятеро дітей.

Духовна культура народів Африки багата, різноманітна, дещо загадкова, незвична для європейської людини й має низку специфічних рис. У сфері релігійних вірувань, обрядовості, мистецтва, фольклору для африканців характерна орієнтація на минуле, основним елементом якої виступає міф. Форми вираження міфу різноманітні: у ритуалах, в обрядах, через музику, ритм танка, картину, символ. Традиційні релігії Африки містять первісні вірування: **тотемізм, фетишизм, анімізм, магію, культ предків**. Попри різноманітність, їх об'єднують персонажі, наділені магічною силою. Це – померлі старійшини, чаклуни, знахарі, чарівники, перевертень (людина-леопард, людина-лев, людина-крокодил) та ін. Магічною силою наділені також родюча оброблювана земля, вода, велика рогата худоба, залізні знаряддя праці землероба, коваля, тесляра. Спільним для традиційних африканських релігій є обряди та ініціації, що являють собою ритуально-символічний елемент життя суспільства на ранніх етапах його розвитку. Усі ці обряди більш чи менш забарвлені релігією, наділені елементами карнавальності. В Африці в широких масштабах і в найрізноманітніших формах відбувається синтез культур та релігійний синкретизм. У результаті поєднання католицизму з традиційними африканськими віруваннями виник **кимбангізм**. Синкретичне поєднання ісламу з традиційними релігіями континенту умовно називають **чорним ісламом**.

Особливістю африканського мистецтва є те, що танець, виголошена драма чи музичний концерт, які в європейському мистецтві є окремими жанрами, тут не розрізняються, бо свята та урочистості традиційної Африки, як правило, мали театралізований характер. Крім того, африканське мистецтво має тісний зв'язок із повсякденним життям. Це відбивається в малюнках різних декоративних стилів, нанесених на речі повсякденного користування – на посуд, висушені гарбузи, меблі, списи. Динамізмом відзначається африканська скульптура, яку виготовляли з кості, дерева, бронзи. Елементом скульптури можна вважати виготовлення фантастичних, жахливих масок, які використовуються під час танців, обрядів, ініціацій. Усі ці дійства супроводжуються гучною, ритмічною музикою, яку відтворюють із допомогою барабанів (*тамтамів*), дудок, струнних інструментів.

Отже, Африка залишається континентом зі своєрідною історією, самобутньою матеріальною та духовною культурою її населення, регіоном складних і різноманітних

етнічних, культурних, політичних, соціально-економічних процесів, які впливають на життя етносів і будуть ще довго визначати етнографічну специфіку цієї частини світу.

Термінологічний словник

Апартеїд – принцип окремого проживання представників різних етнорасових груп.

Африканери – нащадки колоністів із Західної Європи, які мешкають у ПАР.

Бурнус – шерстяна накидка арабів Магрибу.

Бубу – типовий одяг західних африканців – широка довга сорочка.

Гедан – переносні намети з грубошерстих тканин.

Ініціації – обряди, пов'язані з переходом молоді до груп дорослих чоловіків і жінок.

Каррос – вид плаща або накидки зі шкіри тварин (лева, пантер, леопардів, шакалів), яку носили народи банту хутром до тіла.

Кимбангізм – синкретична релігія, у результаті поєднання католицизму з традиційними африканськими віруваннями, виник на початку ХХ ст.

“Кольорові” ПАР – нащадки від змішаних шлюбів між європейцями, готтентотами та народами банту.

Крааль – обгороджений простір у поселеннях народів Південної Африки, у якому будинки розташовані по колу, а внутрішня площа використовується як загорода для худоби.

Лінгала – мова міжетнічного спілкування серед мешканців басейну р. Конго.

Лобола – шлюбний договір, у якому вказувався викуп батькам нареченої за дівчину, кількість землі, майна, речей, що давали молодим близькі родичі сторін.

Негритюд – вчення про особливу сутність африканської культури, її виділення як ідеалу та взірця, еталону для всіх інших, насамперед, європейських культур.

Община – первісна форма соціально-територіальної організації людей, що виникає на основі родинних зв'язків.

Пані – у західних африканок довгий кусок матерії, який обмотують навколо талії й кінці зв'язують вузликом.

Пігмеї – умовне позначення низькорослих етносів Центральної Африки.

Плем'я – одна з найбільших давніх форм етнічної спільності, яка складалася з родів.

Політеїзм – багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

Расизм – ідеологія та суспільна психологія, сутністю яких є уявлення про біологічну перевагу чи, навпаки, неповноцінність окремих расових груп.

Сегрегація – примусовий поділ населення на групи за певними соціальними ознаками, найчастіше за расовими та етнічними; вид расової дискримінації.

Стеатопігія – великі жирові відкладення на сідницях, характерні для бушменів.

Суахілі – мова міжетнічного спілкування в Східній Африці.

Табу – особливі релігійні, моральні, етичні, соціальні та інші заборони на предмети, дії, обряди, слова, думки та інше, порушення яких, за віруваннями, спричиняє нещастя, хвороби й смерть, що посилаються богами й духами.

Тамтам – африканський барабан.

Татуювання – нанесення на людську шкіру рисунків різними способами наколювання (із введенням барвних речовин) чи підшкірного прошивання.

Трайбалізм – психологія та ідеологія етнічної відокремленості й винятковості.

Тукуль – круглий будинок із конічним дахом, накритий солом'яно. Поширений серед народів Північно-Східної Африки.

Чорний іслам – синкретичне поєднання ісламу з традиційними африканськими віруваннями.

Шуро – в ефіопів поливка, приготовлена на маслі з бобових із додаванням пекучого червоного перцю.

Тести для самоконтролю

1. Чоловіча сорочка народів Західної Африки називається:
а) пані; б) сампот; в) бубу.
2. Вуликоподібні глиняні будинки характерні для народів:
а) Південно-Східної Азії; б) Південної Америки; в) Африки.
3. Африканери мешкають у:
а) Кенії; б) ПАР; в) Намібії.
4. Яйця страуса для зберігання води використовують:
а) бушмени; б) австралійські аборигени; в) пігмеї.

5. Трайбалізм – це:
 - а) звичаї та обряди, пов'язані з переходом молоді до груп дорослих чоловіків;
 - б) політичне, економічне та духовне поневолення країн, як правило менш розвинутих у соціально-економічному плані;
 - в) психологія та ідеологія етнічної відокремленості й винятковості.
6. Круглий будинок із конічним дахом, покритий соломною, у народів Східної Африки називається:
 - а) тукуля, б) бурнус; в) вуро.
7. Головною формою поселення народів Південної Африки є:
 - а) креонт; б) каза; в) крааль.
8. Накидка народів Північної Африки називається:
 - а) пані; б) бурнус; в) гандура.
9. Чоловічий тасмний союз у Ліберії називається:
 - а) Поро; б) Геледе; в) Егбо.
10. Викуп батькам нареченої за дівчину в африканських народів називається:
 - а) лінідж; б) ладіно; в) лобола.
11. Синтез католицизму з традиційними африканськими віруваннями називається:
 - а) конвіксією; б) кимбангізмом; в) конвергенцією.
12. Африканський народний барабан називається:
 - а) татамі; б) тобаган; в) тамтам.
13. До змішаного расового типу (негроїдної та монголоїдної рас) належать:
 - а) ефіопи; б) малагасійці; в) готтентоти.
14. Степові райони Африки називаються:
 - а) прерії; б) гілеї; в) савана.
15. Слово «банту» означає:
 - а) «тварини»; б) «люди»; в) «герої».
16. Найчисельніша мова банту:
 - а) зулуська; б) конго; в) суахілі.
17. До койсанської мовної сім'ї належать:
 - а) фульбе; б) бушмени; в) пігмеї.
18. Головною формою садиби скотарів Західної Африки є:
 - а) вуро; б) каза; в) крааль.
19. Сорочка в туарегів називається:
 - а) пані; б) бурнус; в) гандура.
20. Довгий кусок матерії, який обмотують жінки Західної Африки навколо талії й кінці зв'язують вузлом називається:
 - а) пані; б) бурнус; в) гандура.
21. Плащ, або накидка зі шкіри тварин, яку носили скотарі банту називається:
 - а) пані; б) бурнус; в) каррос.
22. Які горіхи вживають бушмени:
 - а) грецькі; б) кеш'ю; в) монгонго.
23. Чоловічий тасмний союз у Беніні називається:
 - а) Поро; б) Геледе; в) Егбо.
24. Центральне місце в релігійних віруваннях бушменів та пігмеїв займав:
 - а) культ предків; б) промисловий культ; в) культ тварин.
25. Голова африканської скульптури складає:
 - а) одну п'яту всієї висоти скульптури; б) одну сьому всієї висоти скульптури; в) одну четверту всієї висоти скульптури.

Питання для самоконтролю

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Африки.
2. Охарактеризуйте традиційні заняття населення регіону.
3. З'ясуйте типи поселень і будинків народів Африки.
4. Опишіть регіональні особливості традиційного одягу африканських народів.
5. Порівняйте традиційну кухню народів Африки.
6. Проаналізуйте особливості соціального устрою та сімейно-шлюбних відносин африканських народів.
7. Які релігії та вірування народів Африки ви знаєте?
8. Висвітліть традиційні звичаї та обряди народів Африки.

Тема 10. Етнографічна характеристика народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів регіонів.
2. Основні заняття та риси матеріальної культури населення регіонів.
3. Громадський побут, сім'я та сімейно-шлюбні відносини.
4. Загальний огляд традиційної духовної культури.

Питання для самостійного вивчення

- Етногенез та етнічна історія народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
- Етнічні процеси в народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Південно-Західна Азія	Центральна Азія	Кавказ
Заняття			
Поселення й будинки			
Національний одяг			
Традиційна їжа			
Сімейні відносини			
Духовна культура			

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Іслам – релігія, спосіб життя, стиль мислення.
- ❖ Традиційне харчування населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
- ❖ Традиційний одяг населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
- ❖ Календарні свята та обряди народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.
- ❖ Традиційні заняття народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу.

Список рекомендованої літератури

- Бибикова О.П. Арабы. Историко-этнографические очерки / О.П. Бибикова. – М., 2008.
- Бларамберг И. Кавказская рукопись. (Историческое и этнографическое описание народов Северного Кавказа) / И. Бларамберг – Ставрополь, 1992.
- Богучарский Е. Мусульманский этикет / Е. Богучарский. – М., 2010
- Вамбери Г. Очерки жизни и нравов Востока / Г. Вамбери. – СПб., 1876.
- Викторова Л.П. Монголы / Л.П. Викторова. – М., 1980.
- Гадло А. Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура: Учебное пособие / А. Гадло. – СПб., 1998.
- Джанибеков У.Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре (об истории и этнографии казахского народа) / У.Д. Джанибеков. – Алма-Ата, 1990.
- Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции / Д.Е. Еремеев – М., 1980.
- Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев – М., 1990.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- История Армении. – Ереван, 1990.
- Кавказский этнографический сборник. – М., 1955.
- Костюм народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Отв. ред. О.А. Сухарева. – М., 1979.
- Країни і народи: Азія, Африка, Америка, Австралія / Під ред. Л.О. Багрова. – К., 2002.
- Криворучко А.П. Культура повседневности народов арабских стран: учебное пособие / А.П. Криворучко. – М., 2012.
- Лэнг Д. Грузины. Хранители святынь / Д. Ленг. – М., 2008.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.92 – 136.

Народы Передней Азии. – М., 1957.

Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана / С.П. Поляков. – М., 1980.

Реклю Э. Россия Европейская и Азиатская / Э. Реклю. – СПб., 1884.

Родионов М.А. Голубая бусина на медной ладони: Этническая история Арабского Востока / М.А. Родионов. – Л., 1988.

Страны и народы. Республики Кавказа и Закавказья. – М., 1964.

Страны и народы. Западная Азия. – М., 1980.

Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989.

Традиционное мировоззрение народов Передней Азии. – М., 1992.

Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.456 – 501.

Ходжсон М. История ислама: исламская цивилизация от рождения до наших дней / М. Ходжсон. – М., 2013

Хрящевська Л.М. Загальна етнографія / Л.М. Хрящевська. – Миколаїв, 2013.

Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Передней и Южной Азии. – М., 1983.

Этнология (Этнография). / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

Географічно Південно-Західна Азія (Близький і Середній Схід) включає півострів Малу Азію, Месопотамію, Аравійський півострів та Іранське нагір'я. На її території розташовані такі 16 держави: Туреччина, Іран, Афганістан, Ірак, Сирія, Саудівська Аравія, Ємен, Ізраїль, Ліван, Йорданія, Оман, Об'єднанні Арабські Емірати, Бахрейн, Кувейт, Катар, Кіпр. До Центральної Азії належать п'ять країн – Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан. Географію регіону Кавказ визначають Кавказькі гори, на північ від Головного хребту яких лежить Північний Кавказ (Передкавказзя), що входить до складу Росії, а на південь – Південний Кавказ (Закавказзя), де розміщено три незалежні країни: Грузія, Вірменія та Азербайджан.

Етнічний склад Південно-Західної Азії досить строкатий і представлений кількома мовними сім'ями: **семіто-хамітська** (араби, євреї ассирійці), **алтайська тюркська** група (турки, турки-кіпріоти, кашкайці узбеки, азербайджанці та ін.), **індоевропейська іранська** група (перси, курди, белуджі, пуштуни, таджики Афганістану та ін.); **вірменська** група (вірмени), **грецька** група (греки-кіпріоти), **кавказька картвельська** група (грузини, лази, свани. У результаті складних етнічних процесів у Центральній Азії сформувалися такі народи: **алтайська** сім'я **тюркська** група: узбеки, туркмени, казахи, киргизи, каракалпаки, уйгури; **індоевропейська** сім'я **іранська** група: таджики. У регіоні мешкають також слов'яни, татари, корейці, дунгани, араби та ін. Більшість населення Кавказу розмовляє на мовах **кавказької** мовної сім'ї, яка складається з трьох груп: **картвельської** (грузини, мегрели, свани), **абхазо-адигської** (абхази, абазини, черкеси, кабардинці), **нахсько-дагестанської** (чеченці, інгуші, даргинці, лакці, лезгини, табасарани та ін.); **алтайської** сім'ї **тюркської** групи: азербайджанці, кумики, балкарці, карачаївці, ногайці; **індоевропейської** сім'ї **іранської** групи: осетини, курди, талиші, тати; **вірменської** групи: вірмени. На Кавказі проживають також слов'яни, греки, айсорі, роми, євреї.

Здебільшого населення Південно-Західної Азії належить до південних європеїдів трьох антропологічних типів: передньоазійського, індо-памірського, середземноморського. Трапляються домішки монголоїдних (окремі групи турків, арабів, газарейців), негроїдних (араби південної Аравії), австралоїдних (брагуї). Зараз Центральна Азія є областю контакту двох великих рас – європеїдної та монголоїдної. Здебільшого народи Північного Кавказу належать до кавказького антропологічного типу європеїдів, ногайці до південносибірської перехідної раси, населення Закавказзя до вірменічного (вірмени), кавказького (грузини, тати, талиші, абхази та ін.) та каспійського (частина азербайджанців) типів південних європеїдів.

За останні півстоліття Південно-Західна Азія як однорідний економічно відсталий регіон перестав існувати. Промисловий розвиток різних країн проходив неоднаково. За валовими показниками розвитку промисловості виділяється Туреччина, за її якісними показниками – Ізраїль. Особливе місце посіли нафтодобувні країни. Афганістан та Ємен належать до найменш розвинених країн світу. Сільське господарство продовжує залишатися найважливішим сектором зайнятості населення. Виняток становить Ізраїль, Ліван, ОАЕ, Кувейт. Аграрні відносини, технічний рівень і продуктивність рільництва

продовжують залишатися відсталими через малоземелля і значну орендну плату за землю й воду. Зрошувальних земель багато, але іригаційні системи переважно примітивні: водопідіймальні колеса, які переміщують тварини (*сак'я*), колодязі-“журавлі” (*шадуфи*), “*кяризи*“, у горах “*богарне*“, зараз будують греблі, дамби, канали.

У більшій частині країн регіонів головними сільськогосподарськими культурами є пшениця, ячмінь, кукурудза, просяні, ячмінь, фінікова пальма, оливи, рис, бавовна, тютюн, виноград, баштанні культури, плодові дерева, цитрусові, інжир, чай, кава та ін. Землю з давніх часів обробляли дерев'яними орними знаряддями праці із залізними наконечниками (соха, плуг), у які запрягали волів, буйволів, коней, віслюків. Використовували для праці на землі мотики, лопати, серпи, ножі. У тваринництві переважає розведення кіз, овець, коней, верблюдів, віслюків, майже відсутнє свинарство (через іслам). У пустелях, напівпустелях, степах і горах регіонів поширений кочовий господарсько-культурний тип, який включає кочове, напівкочове й напівосідле скотарство. Виділяють три способи кочування: “*меридіанне*”, “*вертикальне*” та “*стаціонарне*”. У підгірських районах Центральної Азії було широко поширене *відгінне* скотарство, яке завжди поєднувалося із землеробством. Підсобними заняттями залишаються полювання, рибальство, бджільництво, шовківництво, збирання дикоростучих плодів і трав.

Високий розвиток і давні традиції мають у регіонах ремесла й кустарні промисли. Серед них виділяються килимарство (відомі вироби іранських, турецьких, туркменських майстрів), створення парчі, кинджалів (Сирія), видобування перлів (Катар, Бахрейн), обробка дорогоцінного каміння, коралів, ювелірна справа, гравіювання та ін. Казахи здавна славилися виготовленням дрібної пластики з каменю, кістки, кераміки, металу. Оригінальним орнаментом виділяються казахські юрти. На Кавказі, крім того, поширена обробка металу (знаряддя праці, зброя, посуд), дерева, каменю, рогу та ін.

Матеріальна культура народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу більшою мірою показує господарські заняття й регіональні особливості, ніж етнічну специфіку. Наприклад, житло, незалежно від національної належності, поділялося на *осіле* та *кочове*. Поселення землеробів, як правило, великі, купчасті в плані, із безсистемною забудовою кварталів (“*кишлак*“). Невеликі села трапляються в гірській місцевості. У центрі кожного поселення перебуває базарна площа, мечеть, кав'ярня, чайна, адміністративні споруди. Від центру йдуть криві вулички, які утворені глухими стінами садиб, без вікон, із воротами та невеликою калиткою. Поселення кочівників і напівкочівників – тимчасові, сезонні. У казахів, туркмен, каракалпаків вони називаються “*аули*“. На Кавказі так іменують гірське невелике, скупчене селище.

Типи осель у землеробів і скотарів різні. Землероби рівнин і підгір'їв споруджують прямокутні або квадратні в плані будинки із сирцевої цегли, саманні або глинобитні з плоским дахом, низькими дерев'яними вхідними дверима й маленькими вікнами, з усіх сторін огорожені глинобитною стіною. Регіональні відмінності жител полягали у внутрішньому плануванні, у способах будівництва стін і в інтер'єрі. У гірських районах Кавказу типовим житлом була чотирикутна кам'яна будівля з плоским дахом, де житлові й господарські помешкання складала компактний комплекс. Планування осель осілого населення було різне й залежало від заможності власників будинку та місцевих традицій. Бідняки й мешканці гір мають однокамерні оселі, решта населення – багатокамерні. Водночас передня частина будинку вважається чоловічою (гостинна), а задня, куди доступ стороннім заборонений, – жіночою (сімейна). Вогонь розпалюють всередині будинку в ямі діаметром 1,5 м. Дим виходить через дірку на даху. Як правило, сім'я сидить, їсть і спить на підлозі на повстяних підстилках, килимах ближче до вогню. Були поширені також пристінні каміни та спеціальні печі для випікання хліба. Інтер'єр будинків складається з килимів (на підлозі, стінах), ліжка, шафи, скрині, невисокі меблі.

У кочівників житлом виступає повстяна *юрта*. Кістяк її складається з дерев'яних решіток і жердин, що покриваються повстю. Виділяють два типи юрт – *монгольський*, який має конусоподібний дах та *тюркський* – із куполоподібним дахом. В інших скотарів (арабів, пуштунів, курдів) житлом слугують *намети* із шерсті чи брезенту, натягнутого на жердини. Сидять і сплять у кочовому житлі на підлозі на килимах, матрацах, циновках, подушках. Інколи шторкою оселя ділиться на чоловічу та жіночу частини.

Костюм більшої частини населення Південно-Західної, Центральної Азії, вірмен, азербайджанців схожий за типом, відмінності спостерігаються в головних уборах, а також

від соціального становища, віри, віку. У деяких кочових народів форма й деталі головного убору пов'язані з плеємною належністю. Традиційний чоловічий арабський костюм – спідницю, наплічні накидки одягають на півдні Аравії й паломники. Зараз його витіснили іранський і тюркський одяг, що є найбільш поширений у Передній та Центральній Азії. Це – широка, нижче поясу сорочка із круглим комірцем і довгими й широкими рукавами, штани із широким кроком і завужені до низу з полотна чи бавовняної тканини; наплічний одяг – безрукавки, куртки, каптани, камзоли, халати. Чоловічий головний убір в арабів складається зі спеціальної хустки (*куфїї*) й обв'язаного навколо голови шерстяним шнурком із вузлом (*укаль*). В Ірані та Афганістані взимку і влітку носять каракулеві шапки, шерстяний берет (*паколь*). Люди, які здійснили паломництво і священники носять *чалму*. Центральноазіатські народи одягають тибетейку, каракулеву чи хутряну шапку.

Землероби взуваються в сандалі, калоші, лапті, туфлі, черевики. Кочівники ходять у чоботях. Атрибутом чоловічого одягу виступає пояс (шкіряний, шерстяний), за який засовують кинджал, люльку, кисет. Багато спільного в одязі було в кавказьких народів. Його основні елементи: бешмет, вузькі штани, заправлені в м'які чоботи, папах, лігом – повстяна шапка (*башлик*), тибетейка, *бурка* (безрукавний плащ), вузький пояс. Вищі стани носили *черкеску* (верхній розстібний при талії одяг) з газирями для зберігання патронів. На ноги одягали в'язані або шкіряні *ногавиці*, чоботи.

Традиційний жіночий одяг Південно-Західної, Центральної Азії, мусульманок Кавказу складається переважно з довгої до п'ят сорочки-сукні з рукавами до двох метрів, вузьких, довгих штанів (іноді шаровар). Плаття доповнюються в різні сезони безрукавками, каптанами, плащами, халатами. Відмінності проявляються в кольорі тканин, деталях костюма, головних уборах. Жіночий одяг кавказьких народів складався із довгої сорочки червоного, жовтого, зеленого і блакитного кольорів, шаровар, розстібної сукні в талію, високих головних уборів і покривал. Сукню туго стягували поясом. Мусульманки на голову одягали: *хіджаб* – хустку, *хімару* – накидку з прорізом для обличчя, *чадру*, *паранджу* – довге покривало, *нікаб*. Грузинки носили обтягнутий матерією обруч, до якого прикріплювалося тонке довге покривало – *личаки*. Жіночий костюм доповнювався різними прикрасами (поясними, нагрудними, скроневими): перснями, браслетами, сережками, намистами, ланцюжками. Прикраси роблять із золота, рідше зі срібла. Поширене сурмлення брів і вій, змащення тіла жиром, есенціями, татування, фарбування волосся й нігтів хною.

Традиційна їжа землеробів і кочівників складається переважно з прісних пшеничних, ячмінних, просяних, кукурудзяних плоских солоних коржиків, довжиною біля одного метра (*лаваш*), які випікають у глиняних печах із широкими боковими стінками й вузьким отвором (*тонір*). Для приготування перших страв, плову, м'яса, птиці, риби, овочів використовують *тандир* – керамічну піч у формі великого глечика. Споживають також фініки, каші з різних зернових (*плов*), пельмені, чебуреки, *шаурму*, піріжки з фініками, горіхами, медом, козяче молоко, овечий сир, зелень, овочі, фрукти. Ягоди та фрукти заведено вживати у свіжому та засушеному вигляді. З них готують мармелад, джеми, ізюм, курагу, східні солодощі – рахат лукум, халву, марципан, пахлаву, локму, мухаллебі та ін. Масло землероби їдять переважно рослинне, а кочівники – тваринне. У їжу додають йогурти, багато гострих приправ, які мають не тільки гастрономічні смаки, але й антибактеріальні властивості.

Найбільш поширеною для кочівників була м'ясо-молочна їжа: страви, приготовлені з баранини, рідше телятини й конини, м'ясні супи з різними приправами, різні молочнокислі продукти з коров'ячого, козячого, овечого, верблюжого та кобилячого (*кумис*) молока, різноманітний сир. Тип харчування кочівників передбачав виробу з борошна й м'яса, які можна було довго зберігати (харчі в'ялили, висушували). Мусульмани виконують харчові вимоги ісламу: пости, заборона вживати алкогольні напої, свинину, м'ясо померлих тварин, пити кров. Серед напоїв поширений чорний і зелений чай, кава. Серед солодощів їдять шербет, цукерки, сухофрукти, кавуни, дині, виноград.

Своєрідністю відзначається традиційна кухня народів Кавказу. Основу її склали молочні й рослинні продукти: овочі, фрукти, квасоля, боби, зелень, пряні трави. Овочі та фрукти вживають сирими, типу салатів, сушеними, квашеними, маринованими, печеними, вареними, тушкованими, солоними. Крім того, вони слугують обов'язковими компонентами під час приготування супів, соусів, приправ, м'ясних страв. Певне значення в раціоні займають рибні страви, виготовлені з форелі, вусача, коропа, осетра та ін.

Готують оригінальні страви із сироватки, сколотини, сирів. М'ясні страви з баранини, телятини, курятини, індички були в основному святковим блюдом, наприклад, вірмени готують *долму*, азербайджанці – фаршировану фруктами дичину, запечену в тандирі рибу з горіхово-фруктовою начинкою, м'ясо-тістовий *хінкал*. Грузини для смаження та запікання застосовують “кеці” – невеликі глиняні та великі кам'яні сковорідки. Поширене виноградне вино, ячмінне пиво, у горах пили горілку, вірмени вживали коньяк. У народів регіонів були стійкі традиції застільного етикету. Характерною рисою східної гостинності й щедрості є накриття на стіл більшої кількості їжі, ніж людина може з'їсти.

У громадському побуті кочівників Аравійського півострова ще панують патріархальні відносини. Для них характерна родоплемінна організація, яка має спільного предка з чоловічої лінії, і певні традиції племінної взаємодопомоги, кровної помсти, общинної демократії, ендогамії. На чолі племені стоїть поводитир і представники аристократичних сімей, які мають значний авторитет у суспільстві. У Центральній Азії в минулому соціальні відносини в населення оазисів були патріархально-феодальні. Тут не оформилися закриті стани, які мали ті чи інші соціальні переваги. Не було і прикріплення селян до землі, і їхня залежність від багатих виражалася в борговій кабалі. Основою громадського побуту населення Центральної Азії була громада. Форми общин у землеробів були неоднакові. Постійний приплив в оазиси кочівників певною мірою відроджував общинні відносини, які в кочовому середовищі були аж до 20–30-х років ХХ ст. Кочова община об'єднувала кілька споріднених сімей, які разом випасали худобу, що перебували в приватній власності кожної сім'ї. З таких громад склалися невеликі племінні об'єднання, які формували скотарські племена. Усі пасовища, як і водні джерела, вважалися власністю племені. Майнова нерівність серед скотарів була сильно розвинена. Крім поділу на бідних і багатих, у скотарських громадах виділялися соціальні групи. Так, казахи поділялися на “білу кістку” (до неї належали хани й султани, які очолювали племена) і “чорну кістку” (належали всі останні люди). Схожа була й соціальна стратифікація в туркменів, які поділялися на благородних *ігів* та підлеглих *кулів*. У киргизів панівною верхівкою була племінна знать – *манани*. Вони поділялися на “головних” і “молодших”. Такий поділ, як і саме манапство, відбивав майнове становище скотаря. Бідняк, що розбагатів ставав манапом, і, навпаки, манап, що збіднів, переходив у розряд простих скотарів.

У всіх народів Кавказу в громадському житті й побуті ще зберігаються риси патріархального укладу, міцні родинні зв'язки. Лише в другій половині ХІХ ст. зникли великі патріархальні сім'ї й головним їм типом стає мала сім'я. Скрізь на Кавказі були сусідські общини, які були особливо міцними в адигейців, осетин, абхазів, грузин. Великий вплив у громадському житті мали старійшини, які виступали головними порадиниками й посередниками, охоронцями традиційного укладу життя. Крім того, у житті сіл важливу роль відігравали священики та мулли.

Досі в народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу важливе значення має культ сім'ї, особлива повага до предків, вшанування старших, матері, підлегла роль жінки, розвинуті традиції гостинності й добросусідства. Відомі випадки, коли хлопці одного кварталу або вулиці ставали названими братами.

Сім'я та сімейно-шлюбні відносини ґрунтуються в багатьох народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу на нормах релігійного (*шаріат*) та звичаєвого права (*адат*). Згідно з ісламом шлюб – це богоугодна справа. Обмежень щодо шлюбу було мало, однак бажано було б, щоби молоді були одного віку й займали рівне соціальне становище. За першим шлюбом згоди нареченої, як правило, було не потрібно, достатньо згоди батька або опікуна. Для кочівників характерна племінна ендогамія, яка забороняє вступати в шлюб за межами племені та левірат. Головна форма укладання шлюбу – виплата *каліму*, коли чоловік за домовленістю з батьками дівчини сплачує їм певну суму грошима чи майном, щоб узяти дочку за дружину. Сімейні відносини в кавказьких народів характеризувалися суворою патріархальністю й регламентувалися чіткою системою заборон, наприклад, дотримувалися суворої екзогамії, заборонялися шлюби між кровними родичами до 7–8 покоління, між особами, які мали одне прізвище, мешканцями одного кварталу, Практикувалося й викрадення нареченої.

Обов'язковими вимогами до чоловіка в шлюбі вважалися: виділення майна нареченій, утримання дружини, поводження з нею згідно із соціальним становищем її родини, виконання подружніх обов'язків і утримання дітей. Мусульманське право

дозволяє *полігінію* (до чотирьох дружин), але на практиці вона має недостатнє поширення. Сім'ї в мусульман переважно патрілінійні, патрілокальні. Головою сім'ї є чоловік або старший син. Повнолітніми вважаються юнаки, які досягли 12-ти річного віку й дівчата 9-ти річного віку. Раніше весільна церемонія проходила у мечеті, тепер вдома або в ресторані за участю нотаріуса та священника.

Становище жінки в більшій частині країн Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу нерівноправне. Вона вважається ще власністю чоловіка й сім'ї й на неї поширюються патріархальні порядки (затвірницький спосіб життя, майже не може сама ініціювати одруження, розлучення, відносна цивільна недієздатність та ін.). Ініціатор розлучення, як правило, чоловік. Процедура в мусульман ця досить проста. При свідках чоловік повинен три рази виголосити слово "*таляк*" ("розлучаюся"). Йдучи, чоловік надає певне матеріальне утримання дружині, діти залишаються в батька або в його родичів, щоби не було дроблення майна. Сім'ї в мусульман багатодітні – 2-6-8 дітей. Жінка, яка не мала дітей, ставала об'єктом зневаги й жалю. Кількість дітей у сім'ї залежала від чоловіка. Перевагу в сім'ї дають народженню хлопчиків перед дівчатками. Син – продовжувач роду, опора батьків. Дітей навчають поважати старших, батьків, взаємодопомозі між родичами, бути ввічливим, гостинним, мужнім, вірним ісламу.

За віросповіданням населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу поділялося на дві групи: християн і мусульман. Термін "*іслам*" у перекладі з арабської означає "покірність", а того, хто прийняв цю релігію називають "вірним" (арабською "муслим"). Звідси друга назва цієї релігії – *мусульманство*. Свята книга мусульман – **Коран**. Виділяють п'ять принципів або стовпів *ісламу*, що характеризують його сутність.

1. Проголошення *шахади*, що говорить: "Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха".

2. Щоденна п'ятиразова молитва (араб. "*саят*", іранською – "*намаз*"), що читається в індивідуальному порядку, рідше колективно. Ті, хто не молиться, вважається невірним. Ісламська молитва має чітко закріплені й послідовно виконувані формули, яким відповідає положення тіла, рухи руками, омивання.

3. Милостиня (араб. "*зак'ят*", очищення) – обов'язковий щорічний податок, розмір якого сягає в середньому 2,5% від прибутку або майна. В ісламі існує й різновид додаткової милостині – *садака*, у формі пожертвувань.

4. Традиційний щорічний піст у дев'ятий місяць "*рамазан*" чи "*рамадан*" мусульманського місячного календаря.

5. Паломництво (араб. "*хадж*") – відвідування "святих місць", Мекки. Вважається, що кожний дорослий мусульманин, якщо він здоровий і матеріально забезпечений, повинен хоч раз у житті здійснити хадж. Додому прочани повертаються в зеленій чалмі, бурнусі або білій довгополій туніці. Цей одяг символізує вчинення хаджу. Коли богомолець переступає рідний поріг, у домі ріжуть жертвовного барана, влаштовують святкову зустріч.

З релігійних течій ісламу найбільше поширення мають сунізм і шиїзм. Суніти (їх більшість) поряд із Кораном визнають Сунни – шість збірок розповідей про діяння Мухаммада. Священні місця сунітів – Мекка та Медина. Шиїти не визнають сунн і сунітських халіфів, а шанують пророка Алі (зятя Мухаммада) і дванадцять шиїтських імамів. Священими місцями шиїтів є міста Ен-Неджеф, Кербела (в Іраку). На півдні Ємену проживають *шафіїти* (сунітська секта), а на півночі – *зейдити* (шиїтська секта). У Сирії є прихильники шиїтської секти *ісмаїлітів*. У Саудівській Аравії – *ваххабіти*, у Ємені є *хариджити* (ортодоксальні мусульмани). Поява ісламу на Кавказі пов'язана із завойовницькими походами арабів (VII–VIII ст.). Утверджуватися по справжньому іслам став тільки після монголо-татарського нашествия. Особливо укріпився вплив ісламу в Дагестані й Чечено-Інгушетії в період руху горян під керівництвом Шаміля.

На територію Закавказзя християнство почало проникати в перші століття нашої ери. Спочатку воно утвердилося серед вірмен, у яких у 301 р. виникла своя церква "*вірмено-григоріанська*" за іменем його засновника архієпископа **Григорія Просвітителя**. На чолі вірменської церкви стоїть верховний патріарх – *католикос* усіх вірмен. У Грузії християнство стало панівною релігією в IV ст. (337 р.). З Грузії та Візантії християнство прийшло до абхазців і адигських племен (VI–VII ст.), до чеченців, інгушів, осетин та інших народів (VIII ст.). Євреї Ізраїлю сповідують *іудаїзм*. У Південно-Західній

Азії існують синкретичні релігії, що постають як результат змішування християнства, ісламу, стародавніх язичницьких вірувань. Наприклад, дуалістична релігія **йєзидів**, яка поширена серед частини курдів. У північно-західній Сирії мешкають **алавіти**, у релігії яких поєднуються шиїзм і християнство. З християнських, мусульманських та інших елементів складається релігія **друзів** Лівану та Сирії. До наших днів зберігається групи **гебрів**, прихильників стародавньої маздеїстської релігії.

Багата й різноманітна усна поетична творчість народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу. Вона має багатовікові традиції й відбиває складні історичні долі народів регіонів, їх боротьбу за незалежність, різні сторони народного побуту. Для фольклору характерне різноманіття сюжетів і жанрів, які включають обрядові, календарні, героїчні, застільні пісні, історичні легенди, казки, байки, перекази, прислів'я, загадки, сатиричні твори, дагани. Світову славу, наприклад, має цикл розповідей про турецького народного мудреця **Ходже Насреддіна**. У народів Центральної Азії багато спільного в епічних сказаннях, де збігаються не тільки сюжети, але й імена героїв, назви окремих поем, циклів, сказань. Так, героїчний епос узбеків "**Алпамиш**" добре відомий казахам і каракалпакам, "**Герогли**" – таджикам і туркменам. Про минуле киргизького народу, його героїв розповідається в одному із найбільш відомих і великих за об'ємом епосів (500 тисяч віршованих строків) – "**Манасі**". Популярна творчість також поетів-імпрровізаторів – **акинів**. Більша частина середньовічних таджицьких авторів творила таджицькою мовою. До нас дійшли твори **Омара Хайяма**, **Фірдоусі**, **Рудакі**, **Абу-алі-Ібн-Сіні**. Найдавнішими пам'ятками грузинської літератури є: "**Мучеництво Шушаніки**" **Я. Цуртавелі** – V ст., епічний твір "**Витязь у тигровій шкурі**" **Ш. Руставелі** – XII ст. Багаті культурні традиції зберігаються в пам'ятках фольклору Азербайджану: дагани "**Кер-Огли**", "**Ашуг-Гаріб**", "**Китаб-Дедє Горгуд**", різноманітні казки, пісні, гуморески – лятифа та ін. У вірмен поширені середньовічні епоси "**Сасунські богатири**" та "**Давид Сасунський**", що показували героїчну боротьбу вірменського народу із завойовниками.

Усі свята народів регіонів супроводжуються піснями, танцями, музичними творами, народними театрами ляльок, маріонеток, тіней, популярні спортивні змагання (з боротьби, стрільби в ціль, перегони на конях), конкурси народних поетів і музикантів, виступи канатохідців, фокусників. Виразниками народних сподівань, хранителями багатого спадку музичного мистецтва й виконавцями народних пісень виступали мандрівні народні співаки – **гусани** (у вірмен), **мествире** (у грузинів), **ашуги** (у азербайджанців, дагестанців). Своєрідної досконалості досягла пісенна творчість у грузин: у них поширене багатоголосся, причому співають переважно чоловіки. Є різні музичні інструменти: мандоліна, дутар, однострунна скрипка (рубаб), барабани, сопілка.

Іслам негативно ставився до зображення будь-якої живої істоти в живописі та скульптурі. Тому вони були представлені орнаментальними та абстрактними мотивами (**арабеска**). Еквівалентами пластичного мистецтва в арабській культурі були художня каліграфія та мініатюрний живопис. Традиції образотворчого мистецтва найповніше проявляються у килимарстві, ювелірній справі, виробках із кованої міді, гончарстві, різьбленню по дереву і каменю, ткацтві, виготовленні циновок, тасьми й поясів, в'язанні.

Термінологічний словник

Адат – у мусульман норми звичаєвого права.

Акини – поети-імпрровізатори в Центральній Азії.

Арабеска – орнаментация абстрактними мотивами в мусульман.

Аул – на Кавказі так іменують гірське невелике, скупчене селище, де будівлі упритул тісняться один до одного й розташовуються уступаами на схилах гір.

Бешбармак – у кочівників локшина з м'ясом.

Бешмет – у народів Кавказу каптан.

Гусани – у вірмен мандрівні народні співаки.

Дарбазі – це кам'яні, інколи декілька заглиблені в землю оселі з дерев'яним, східчастим перекриттям, яке зовні присипалося землею, представлені на Закавказзі.

Джихад – у мусульман "священна війна" проти невірних.

Долма – у вірмен м'ясний фарш із рисом та зеленню, загорнутих у виноградне листя.

Жуз – політико-територіальне об'єднання казахських племен. Виділяють Великий, Середній і Малий жузи.

Іфтар – розговіння в мусульман.

Іхрам – стан освяченого, у який призводять себе мусульманські паломники.

Катібі – розстібний оксамитовий хутряний одяг, який носили жінки-грузинки.

Квеврі – у грузинів великі глечики для вистигання вина.

Кишлак – поселення землеробів великі, купчасті в плані, із безсистемною забудовою кварталів.

Кунацька – спеціальне помешкання для гостей у кавказьких народів.

Куфія – чоловічий головний убір в арабів, що складається зі спеціальної хустки.

Кяризи – система водозбірних галерей, по яких виходять на поверхню ґрунтові води.

Левірат – шлюбний звичай, за яким вдовиця повинна (чи мала право) одружитися з братом свого померлого чоловіка.

Лінідж – частина роду, створена близькими родичами, які виводили себе від реального, а не міфічного предка.

Манапи – у киргизів племінна знать.

Манас – киргизький епічний твір.

Мінарет – у мусульман вежа, звідки служитель мечеті закликає людей на молитву.

Муедзин – у мусульман служитель мечеті, який закликає людей на молитву.

Намаз – щоденна п'ятиразова молитва в мусульман.

Нікаб – головний убір у мусульманок чорного кольору, що повністю закриває обличчя і волосся й залишає лише проріз для очей.

Паранджа – одяг мусульманок у вигляді довгого широкого халата з фальшивими рукавами, що вкривав тіло з голови до ніг і прикривав обличчя волоссяною сіткою.

Полігнія – багатоженство.

Раката – у мусульман приблизна послідовність молитовного повторювального циклу.

Рубаї – чотирирядкові вірші.

Садак – у мусульман додаткова милостиня, що подається у вигляді одиничного акту доброчинності, або у вигляді спокутної дії (штрафу, що йде на благодійні цілі).

Саман – висушена на повітрі цегла, що виготовлена із суміші глини, піску й соломи.

Сорорат – звичай, за яким чоловік вступає у шлюб із кількома рідними чи двоюрідними сестрами.

Таляк – у мусульман термін, який означає “розлучаюся”.

Тандир – керамічна піч у формі великого глечика.

Тонір – глиняна піч із широкими боковими стінками й вузьким отвором.

Укаль – в арабів шерстяний шнурок із вузлом обв'язаний навколо хустки (куфії).

Хадж – паломництво в мусульман до святих місць.

Хіджаб – традиційна хустка мусульманок.

Хімара – у мусульманок накидка з прорізом для обличчя, яка закриває волосся, вуха і плечі й доходить до талії.

Чадра – довге покривало в мусульманок, що закриває все тіло з голови до п'ят.

Чоха – у грузинів верхній розстібний біля талії одяг типу черкески.

Шаріат – зведення норм моралі, права, культових розпоряджень, що регламентують усе суспільне й особисте життя мусульман, дотримання яких є угодним Аллаху.

Шахада – у мусульман проголошення першого положення символу віри, що говорить: “Немає ніякого божества, крім Аллаха, а Мухаммад – Посланник Аллаха”.

Тести для самоконтролю

1. Чадра – це елемент жіночої:
 - а) накидки; б) взуття; в) поясу.
2. Куфія – це:
 - а) елемент чоловічого головного убору; б) елемент житла; в) елемент страви.
3. Верхній одяг справа наліво заправляють чоловіки:
 - а) мусульмани; б) буддисти; в) християни.
4. Жіноча хустка в мусульман називається:
 - а) укаль; б) феска; в) хіджаб.
5. Традиційний колір мусульман є:
 - а) чорний; б) білий; в) зелений.
6. Мечеть – це культова споруда:
 - а) євреїв; б) мусульман; в) буддистів.
7. Мусульманам забороняється вживати м'ясні страви з:
 - а) яловичини; б) баранини; в) свинини.
8. Мусульманам забороняється пити:

- а) чай; б) каву; в) вино.
9. Вихідний день у мусульман:
а) субота; б) неділя; в) п'ятниця.
10. Паломництво в мусульман називається:
а) джихад; б) азан; в) хадж.
11. Рамадан (рамазан) – це релігійний пост у:
а) буддистів; б) євреїв; в) мусульман.
12. Політико-територіальне об'єднання жуз характерне для:
а) пуштун; б) казахів; в) вірмен.
13. Пристрій для поливання городів у вигляді водопідіймальних коліс, які рухають тварини називається:
а) шадуф; б) кяризи; в) сак'я.
14. Система водозбірних галерей, по яких виходять на поверхню ґрунтовні води називається:
а) кяризи; б) шадуфи; в) сак'я.
15. Мотика узбеків і таджик називається:
а) омача; б) кетмень; в) шахмала.
16. Центральноазіатський струнний музичний інструмент називається:
а) дутор; б) уд; в) дабка.
17. Героїчний епос узбеків називається:
а) “Манас”; б) “Алпамиш”; в) “Урал-батир”.
18. Героїчний епос “Манас” мають:
а) монголи; б) узбеки; в) киргизи.
19. “Давид Сасунський” є середньовічним епосом:
а) грузин; в) азербайджанців; в) вірмен.
20. Романтичний епос “Естеріані” характерний для:
а) грузин; в) азербайджанців; в) вірмен.
21. Черкеска – це:
а) головний убір; б) верхній одяг; в) наплічна накидка.
22. У Південно-Західній Азії кількісно переважають народи:
а) тюркомовні; б) семітомовні; в) іраномовні.
23. Хто з представників Південно-Західної Азії не має своєї державності:
а) перси; б) курди; в) пуштуни.
27. Спосіб кочування, під час якого скотарі проходять 2-2,5 тис.км, називається:
а) вертикальним; б) стаціонарним; в) меридіанним.
28. У якій країні вирощують каву сорту “Мокка”:
а) Ємен; б) Кувейт; в) Оман.
29. Типи осель у землеробів Південно-Західної Азії мають дах:
а) двоххилий; б) чотирисхилий; в) плоский.
30. У курдів, іранців, пуштунів, арабів вогнище розташоване:
а) справа від входу; б) зліва від входу; в) посередині оселі.
31. Традиційний чоловічий арабський одяг:
а) халат; б) штани й сорочка; в) спідниця й накидка.
32. Обв'язаний навколо голови шерстяний шнурок з вузлом в арабів називається:
а) укаль; б) куфія; в) хіджаб.
33. Мусульмани за шаріатом можуть мати дружин:
а) троє; б) четверо; в) п'ятеро.
34. Іслам у перекладі з арабського означає:
а) войовничість; б) покірність; в) зверхність.
35. Іслам виник в Аравії у:
а) VI ст.; б) VII ст.; в) VIII ст.
36. Мусульмани щоденно моляться:
а) три рази; б) чотири рази; в) п'ять разів.
37. Мусульманська молитва називається:
а) рамазан; б) азан; в) іхрам.
38. Чорний камінь біля Мекки, навколо якого втілюють таїнства мусульмани, називається:
а) “Кааба”; б) “Кибла”; в) “Марва”.

39. Храм біля Мекки, навколо якого здійснюють таїнства мусульмани, називається:
а) "Кааба"; б) "Кибла"; в) "Марва".
40. Священним місцем сунітів є:
а) Ен-Неджеф; б) Кербела; в) Медина.
41. Священним місцем шиїтів є:
а) Мекка; б) Кербела; в) Медина.
42. Культ «мучеників» поширений серед:
а) сунітів; б) шиїтів; в) ваххабітів.
43. Прихильників стародавньої маздеїстської релігії називають:
а) йезидами; б) алавітами; в) гебрами.
44. Який народ склав розповіді про Ходже Насреддіна:
а) іранці; б) турки; в) араби.
45. Поховальні обряди мусульмани здійснюють протягом:
а) одного дня; б) двох днів; в) трьох днів.
46. Тип конусоподібного даху юрти називають:
а) бурятським; б) тюркським; в) монгольським.
47. Бешбармак – це:
а) кров'яна ковбаса; б) локшина з м'ясом; в) плов із м'ясом.
48. Кумис – це молоко:
а) верблюда; б) вівці; в) кобили.
49. У казахів був широко поширений звичай дарувати:
а) прикраси; б) халати; в) тюбетейки.
50. Людей вищих станів у туркменів називали:
а) кулами; б) манапами; в) ігами.
51. Племінну знать у киргизів називали:
а) кули; б) манапи; в) іги.
52. Традиція народного самоврядування в узбеків має назву:
а) маунд; б) махалля; в) малиця.
53. Поетів-імпровізаторів у Центральній Азії називають:
а) манасчами; б) ішанами; в) акинами.
54. Чотиривірші середньовічних авторів називаються:
а) ауруд; б) рубаб; в) рубаї.
55. Кам'яна, інколи декілька заглиблена в землю оселя з дерев'яним, східчастим перекриттям, яке зовні засипалося землею, мала назву:
а) дарбазі; б) гомі; в) жирші.
56. Верхній розстібний при талії одяг із газирями для зберігання патронів називається:
а) бурка; б) черкеска; в) бешмет.
57. Довга, тонка смуга випеченого тіста, що легко згортається називається:
а) толма; б) арганак; в) лаваш.
58. У кухні народів Закавказзя поширене вживання риби:
а) оселедця; б) форелі; в) коропа.
59. Спеціальне помешкання для гостей на Північному Кавказі називається:
а) кавор; б) каламаня; в) кунацька.
60. Монофізитське вчення християнства характерне для:
а) грузин; б) осетин; в) вірмен.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу та Закавказзя.
2. Охарактеризуйте традиційні заняття народів регіонів.
3. З'ясуйте особливості поселень і будинків у народів Південно-Західної, Центральної Азії, Кавказу та Закавказзя.
4. Який традиційний чоловічий і жіночий одяг населення регіонів?
5. Проаналізуйте традиційну національну кухню народів регіонів.
6. Висвітліть специфіку сімейно-шлюбних відносин мусульман.
7. Розкрийте сутність ісламу і його вплив на суспільне й духовне життя населення регіону.
8. Які релігії та релігійні течії представлені в регіонах?

Тема 11. Етнографічна характеристика народів Південної та Південно-Східної Азії

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів регіонів.
2. Характерні традиційні риси господарства й матеріальної культури.
3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини.
4. Загальний огляд традиційної духовної культури.

Питання для самостійного вивчення

- Етногенез та етнічна історія народів Південної та Південно-Східної Азії.
- Етнічні процеси в народів Південної та Південно-Східної Азії.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Південна Азія	Південно-Східна Азія
Заняття		
Поселення й будинки		
Національний одяг		
Традиційна їжа		
Сімейні відносини		
Духовна культура		

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Традиційне харчування населення Південної та Південно-Східної Азії.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини населення Південної та Південно-Східної Азії.
- ❖ Традиційний одяг населення Південної та Південно-Східної Азії.
- ❖ Календарні свята та обряди народів Південної та Південно-Східної Азії.
- ❖ Традиційні заняття народів Південної та Південно-Східної Азії.
- ❖ Релігії та міфи Індії.
- ❖ Мистецтво Індії.

Список рекомендованої літератури

- Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда / М.Ф. Альбедиль – СПб., 1991.
- Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев / Е.В. Антонова – М., 1985.
- Гусева Н.Г. Индия: тысячелетие и современность / Н.Г. Гусева. – М., 1971.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Итс Р.Ф. Цветок лотоса / Р.Ф. Итс. – М., 1962.
- Итс Р.Ф. Этническая история Юго-Восточной Азии / Р.Ф. Итс. – Л., 1972.
- Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство / К.В. Кислюк, О.М. Кучер. – 3-є вид., перероб. і доп. – К., 2004.
- Кудрявцев М.К. Община и каста в Индостане / М.К. Кудрявцев – М., 1971.
- Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – Л., 1975.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.137 – 174.
- Малые народы Южной Азии. – М., 1978.
- Малые народы Индокитая. – М., 1983.
- Малые народы Индонезии, Малайзии и Филиппин. – М., 1982.
- Мифы, культура, обряды народов Зарубежной Азии. – М., 1986.
- Народы мира. Юго-Восточная Азия. – М., 1964.
- Народы мира. Народы Южной Азии. – М., 1990.
- На земле сингалов и тамиллов (о Шри Ланке). – М., 1992.
- Ольденбург С.Ф. Культура Индии / С.Ф. Ольденбург – М., 1991.
- Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды / Р.Б. Пандей – М., 1990.
- Ревуненкова Е.В. Миф. Обряд. Религия (Об Индонезии) / Е.В. Ревуненкова – М., 1993.
- Снесарев А.Е. Этнографическая Индия / А.Е. Снесарев – М., 1971.
- Страны и народы. Юго-Восточная Азия. – М., 1979.
- Страны и народы. Южная Азия. – М., 1982.

- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.415 – 454.
 Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
 Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
 Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. – М., 1974.
 Этнические процессы в странах Южной Азии. – М., 1976.
 Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

До Південної Азії (далі – ПА) належать вісім країн: Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Бутан, Мальдіви й Чагос – залежна від Великої Британії територія. До складу Південно-Східної Азії (далі – ПСА) входять одинадцять країн: В'єтнам, М'янма, Лаос, Індонезія, Філіппіни, Сінгапур, Східний Тимор, Бруней, Таїланд, Камбоджа, Малайзія. За особливостями природних умов регіон можна поділити на дві частини – материкову (півострів Індокитай) й островну (Малайський архіпелаг та Філіппінські острови). Це одні з найбільш перенаселених регіонів світу. Високий рівень народжуваності зумовлений історичними, етнічними та релігійними традиціями.

Строкатим є етнічний склад регіонів. У ПА мешкають народи: **індоєвропейської** мовної сім'ї: *індоарійська* група – мова гіндустані (розмовляють понад 900 млн, поділяється на дві підгрупи: гінді й урду), бенгальці, пенджабці, біхарці, раджастанці, маратхі, гуджаратці, синдхи, орія, асамці, сингали, непальці, кашмірці, мальдівці та інші, які займають північну частину ПА, *іранська* група – пуштуни, перси, белуджі; **дравідійської** мовної сім'ї (проживають на півдні Індії та на півночі о. Шрі-Ланка): телугу, таміли, каннара, малайялі та ін.; **китайсько-тибетської** мовної сім'ї: *тибетобірманська* група (мешкають уздовж Гімалаїв і кордонів із М'янмою): шерпи, тибетці, качини, бхотія, ладакхи та ін., у ПСА мешкають китайці, бірманці, карени, качини, нага та ін.; **австроазійської** мовної сім'ї: сантали, мунда, нага, кхасі, нікобарці та ін., у ПСА проживають в'єти, кхмери, мони, мяо, яо, сеної, семанги та ін.; На островній частині ПСА перебувають представники **австронезійської** мовної сім'ї: *індонезійська* група: яванці, сунди, батаки, мінангкабау, балійці, даяки, кубу та ін.; *філіппінська* група: бісайя, тагали, ілоки, моро, іфугао, аета та ін.; малайці. У східній частині Малайського архіпелагу й на заході о. Нова Гвінея мешкають нечисленні **папуаські** народності: тідорці, тернатці, сентані, екари, джаби та ін. На півночі Кашміру мешкає невеликий народ буриші, а на Андаманських островах – різні племена андаманців, мови яких є самостійними. У ПА відбуваються інтенсивні мовні процеси, які виявляються в переході багатьох малих народів на мови своїх більш численних сусідів, що супроводжується їх асиміляцією. У ПСА мовна проблема також залишається складною, бо поруч із мовами основних етносів у регіоні майже тисяча місцевих мов, якими розмовляють малі народи й племена

На півночі, північному заході та більшій частині центру ПА живуть представники *південної* расової групи **європеїдної** раси, у центрі та частково на півдні Індії – групи *ведоїдів*, які становлять гілку **австралоїдної** раси. Практично весь південь Індії та Шрі-Ланка заселені представниками **південноіндійської перехідної** раси, яка сформувалася в зоні контактів між південною гілкою європеїдів та ведоїдами австралоїдної раси. На півночі й північному сході регіону розселені **монголоїди**. За расою більшість населення ПСА належить до *південної гілки монголоїдної* раси. В окремих районах збереглися **австралоїдні** групи: *ведоїди* (Малаккський півострів), близькі до *папуасів* мешканці Східної Індонезії, *негритоський* тип (на півдні півострову Малакка й на Філіппінах).

Характерною особливістю ПА та ПСА була відчутна нерівномірність господарського, соціально-економічного й культурного розвитку різних областей регіонів. У джунглях і гірських районах навіть до початку ХХ ст. зберігалися окремі етнічні групи з ранніми, архаїчними формами господарства й культури. Бруней є провідним нафтовим експортером, Сінгапур – потужним центром торгівлі, послуг, комунікацій, фінансових операцій, Індія, Малайзія, Таїланд, В'єтнам, Філіппіни та Індонезія розвиваються швидкими темпами. В інших країнах ще йдуть ринкові зміни. Країни регіонів досі головно аграрні, більша частина їх населення зайнята в сільському господарстві, де орне хліборобство поєднується з тваринництвом і ремеслами. Сільськогосподарське виробництво переважно дрібне, трудомістке, зберігає традиційні методи й способи. Рівень техніки та врожайності є низькими. Тяглова худоба – бики й буйволи в парних упряжках.

Землеробство тут значною мірою залежить від штучного зрошення. У гірських районах розвинене терасування полів. У лісах практикується підсічно-вогневе землеробство. Поширене також плантаційне господарство. У всіх районах знімають два врожаї, а то і три.

Сільське господарство має здебільшого рослинницький напрям. Зернові культури займають майже половину посівної площі (пшениця, просо, ячмінь, бобові, кукурудза); технічні: чай, спецій (чорний перець, гвоздика, кардамон), цукрова тростина, джут, тютюн, бавовник; олійні культури: арахіс, кунжут, рицина, гірчиця, льон. У ПСА, крім того, вирощують батат, маніок, таро, банани, ананаси, папая, цитрусові, кава, какао, каучук, який отримують із гевеї, опійний мак, різні овочі. Але при всьому цьому різноманітті в рослинництві, як і в місцевій дієті в країнах ПСА, панує рис. Під ним зайнято до 60% посівних площ і його їдять три рази на день, якщо це можливо.

Тваринництво в регіонах має допоміжне значення. У ПА велику рогату худобу розводять головню для отримання молочних продуктів і як тяглову силу. У Пакистані тримають верблюдів і віслюків. Велику рогату худобу (волів, буйволів, корів) у ПСА використовують переважно як тяглову силу. Молочне тваринництво тут не отримало розвитку, оскільки багато народів традиційно не п'ють молока. Розводять птицю (курей, качок, гусей – на м'ясо, півнів і перепелів – як бойових птахів, фазанів – як декоративних птахів), свиней (не мусульманське населення). Поширене морське та річкове рибальство. Прісноводну рибу розводять у будь-яких водоймах – водосховищах, ставках, каналах, на рисових полях.

Серед кустарного виробництва й народних ремесел у ПА та ПСА поширені виготовлення карбованих виробів із золота, срібла, бронзи, керамічного посуду, плетених циновок, килимів, капелюхів, кошиків, виробів із лози й колотого бамбука, художнє різьбярство по кістці, рогу, каменю, дерева, виробництво взуття, парасольок, дамських сумок, одягу, обробка коштовних каменів, виготовлення знарядь праці, домашнього начиння з міді, заліза, яванці виготовляють батик та ін.

Кустарне й ремісничє виробництво має значне поширення як у містах, так і в селах. Популярні виробництва будматеріалів, човнів, сіток, харчів, тканин, килимів, виробів із тростини, слонової кістки, металу, дерева. Індійські ремісники вправні у виготовленні ювелірних виробів із золота, срібла та дорогоцінних каменів, гончарстві та ін.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ у болотистих і гористих місцевостях багатьох островів Індонезії та Філіппін траплялися групи бродячих мисливців і збирачів. В окремих районах вони збереглися й до наших днів, але поступово і вони переходять до ослістості, землеробства та інших видів діяльності.

Значна частина населення ПА та ПСА мешкає в сільській місцевості. Поселення й житла в різних народів і в різних природних областях надзвичайно різноманітні.

Землероби селяться переважно вздовж берегів річок, озер, біля морського узбережжя, а також вздовж доріг, підніжжя пагорбів. Переважають поселення рядового, **вуличного** плану. Купчасті або хутірського типу, трапляються рідше, переважно в лісових районах. Мешканці узбережжя водойм часто проводять усе життя на воді, де вони влаштовують поселення на плотах і човнах.

У будівництві використовується різний місцевий матеріал: дерево, бамбук, глина, камінь, стовбури пальм. Дахи роблять із глини, черепиці, соломи, пальмового листя, дранки. Житла в жарких посушливих районах будують так, щоби найкращим чином захистити людину: вони глинобитні, позбавлені вікон, їх замінюють невеликі вентиляційні отвори, часто мають плоский дах. Там, де бувають довгі рясні дощі, дахи нерідко робляться стрімкими й доходять майже до землі. Похилі дахи роблять і в горах Кашміру, де бувають сильні снігопади взимку. У напівкочових народів та скотарів тимчасові житла будують із повсті, вовни, шкір, гілок. Це різні курені, вітрові заслони, дахи-навіси (двосхилі й чотирисхилі) на стовпах, при відсутності стін, будиночки на деревах. У багатьох народів ПСА, наприклад, у в'єтів, яванців, малайців, села обгороджувалися бамбуковою чи кам'яною загорожею. Такою ж бамбуковою загорожею або живоplotом обгороджувалася кожна селянська садиба. У більшості народів ПСА будинки мають каркасно-стовпову конструкцію чотирикутні в плані й стоять на палях, на які стелять підлогу, встановлюють стіни й дах.

Інтер'єр селянського будинку складають низькі тапчани, на яких сидять і сплять, низькі різьблені меблі: табуретки, столики. Інколи підлогу покривали циновками, на яких

спали і їли. У городян поряд із національним інтер'єром присутні й предмети європейського побуту. Міста регіонів мають значний контраст у плануванні. У центрі міст розміщуються сучасні багатоповерхові будинки, банки, установи, де мешкають заможні люди, інтелігенція. Околиці складаються з брудних кривих вуличок і халуп, де мешкає біднота. У містах багато безробітних.

Одяг населення ПА та ПСА досить різноманітний і має багато локальних відмінностей, що зумовлено заняттями народів, їх віросповіданням, культурно-історичними традиціями, природно-географічними умовами проживання. Характерне поєднання зшитих і незшитих видів в одному комплекті.

Незшитим одягом в чоловіків ПА є *дохті, лунгі*, у жінок – *сарі*, яку доповнюють короткі кофточка з вузькими рукавами (*чолі*), шалі, шарфи. Зшивним одягом для жінок виступають сукні, широкі строкаті спідниці, шаровари, різнокольорові кофти, блузи. У Пакистані, Індії та Бангладеші жінки носять *сальвар-каміз* – поєднання шаровар, сорочки та накидки. Мусульманки-бенгалки, виходячи на вулицю, одягають паранджу чи чадру, або покривають голову шарфом. Зшивний одяг чоловіки регіону можуть носити окремо, або доповнювати його до незшитого.

Традиційний одяг чоловіків Індокитаю – *панунт* (у кхмерів він називався *сампонт*) – являв собою широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися незшиті штани. Чоловіки носили також незшиту спідницю (*лонджі*), що спереду на талії зав'язується вузлом. Жіночий одяг – незшите полотнище (*насін*), підв'язане широким шарфом. Жінки також одягали штани, куртки й довші, ніж у чоловіків, халати. Традиційний одяг острівної частини ПСА – це батикове полотнище тканини, яке обертало різними способами навколо тіла: у яванців і сундів – це *каїн*, яким жінки обгортали тіло від грудей до п'ят, а чоловіки – від пояса до литок і підперізували широким поясом, або *саронг* – прямокутний, зшитий із боків кусок матерії з отвором для голови. На голову одягали солом'яну чи бамбукову широкополий конічний капелюх (*ном*), пов'язки, хустки. Взували сандалети. У наш час у містах поширений європейський чоловічий костюм, але часто можна спостерігати поєднання європейських і місцевих елементів. Усі жінки носять багато прикрас на руках, ногах, шиї, у вухах (намиста, шпильки, браслети, що прикрашали руки від кисті до ліктя й щиколотки ніг), до волосся прикріплюють квіти, перли, стрічки, золоті ланцюжки, у ніс вставляють кільце, яке іноді прикрашають перлами.

У народів ПА з різних зернових (бобових) готують різноманітні коржі (*чанамі*): тонкі, товсті, з начинкою, смажені на вугіллі, у тандирах, сковорідках, у великій кількості олії, без олії, сухі та ін. Рідше готують супи та каші із зерна, борошна. Основним джерелом білків є бобові: зелена, чорна й червона квасоля, зелений горошок, сочевиця та ін. Бобові страви мають загальну назву – *дал*, туди додають приправи (*каррі*). Основним джерелом тваринних білків є молочні продукти, оскільки у вживанні м'яса, риби, яєць є обмеження. Овочі та фрукти вживають за сезоном, залежно від регіону. Як збадьорливий напій п'ють солодкий сік тростини, чай. Жують пан (особливо після їди).

Найпоширенішим харчовим продуктом в народів ПСА є зварений у не солоній воді розсипчастий рис, який вживається з гарнірами: овочами (часник, цибуля, перець), плодами (лимон, тамаринд), рибою, м'ясом, ароматичними травами та соусами (*каррі*). Крім соусів, приправами слугують соєва олія та спеції. У прибережних районах на другому місці після рису стоїть риба, яку вживають у вареному, смаженому, солоному, свіжому, квашеному видах, а також у якості приправи і як самостійне блюдо. У місцевостях, віддалених від моря, у їжі велике значення мають кукурудза, просо й бобові культури. У народів острівної частини ПСА як додатковою їжею після рису і риби є бульбові: батат, кассава, земляна груша, а також ананаси, рамбутан, плоди хлібного дерева, манго та банани, які їдять сирими, смаженими, їх запікають у тісті, роблять із них юшку, желе, киселі, муку, в'ялять на сонці та ін.

Для суспільних відносин населення ПА характерне збереження кастового поділу та сільської й сімейної общини. Сільська община зберігала традиції колективного землеволодіння, землекористування й самоврядування до середини ХХ ст., а окремі з її традицій функціонують і нині. Кастова система впродовж тисячоліть залишалася основою індійського суспільства. У конституції Індії та інших держав кастові обмеження заборонені. Але насправді вона ще й досі сильна. Шлюби між представниками різних каст досить рідкі. Спілкування членів різних каст між собою обмежене.

Відмінність у рівнях соціально-економічного розвитку народів ПСА позначалася на різноманітні у формах сімейно-шлюбних і соціальних відносин. У мисливців-збирачів побутують парні сім'ї й багато архаїчних звичаїв у сімейно-шлюбних відносинах. Для більш розвинутих народів донедавна було характерним збереження традицій родових общин і великих сімей у патріархальній, хоча траплялися й у матрилокальній формі (наприклад, у мінангкабау).

Сім'я та сімейно-шлюбні відносини відрізняються в ПА залежно від рівня соціально-економічного розвитку тієї чи іншої групи населення, а також належності до індуської, мусульманської чи іншої релігії (в Індокитаї – буддизму, в Індонезії й на Малаккському півострові – ісламу, на Філіппінах – християнству). У минулому сім'ї були великими патріархальними. У наш час переважають малі, зрідка великі моногамні патріархальні сім'ї. Водночас у мусульман вони будуються за нормами духовного права – шаріату, який допускає полігамію. Але багатоженство поширене тільки серед певних верств населення: торговців, лихварів, підприємців. Характерним явищем (серед мусульман) була велика сім'я, з якою пов'язуються звичаї сорорат (одруження на сестрі дружини) та левірат (одруження на вдові брата).

Згідно з давніми традиціями, записаним у брахманських кодексах, жінка в ПА була позбавлена яких би то не було громадських прав і все життя повинна була залишатися під владою чоловіка: до шлюбу під владою батька, у заміжжі – чоловіка, а в старості – під опікою сина. Донедавна дівчат видавали заміж у віці 10–12 років, а то й 6–8 років, а заручини відбувалися у 2–4 роки. Був час, коли серед представників вищих каст, вдова повинна була здійснити обряд “*sami*”, тобто піддати себе добровільному спаленню на погребальному вогнищі разом із тілом чоловіка. Становище мусульманської жінки також було тяжким: її рано видавали заміж, такою ж безправною вона залишалася в домі чоловіка, хоча вона мала право успадковувати частину майна, а ставши вдовою молодою, могла знову вийти заміж.

Шлюб у народів регіонів розглядається як важлива подія в житті кожної людини. Це не тільки соціальна, релігійна необхідність, а і святий обов'язок особи. Неодружених навіть зневажали. Вступ до шлюбу переслідував три основні мети: виконання релігійного обов'язку завдяки домашнім жертвоприношенням, народження дітей, що забезпечувало щасливе потойбічне життя батькові та його предкам, а також продовження роду й сексуальну насолоду. Законом встановлений мінімальний шлюбний вік: для чоловіків – 18 років, для жінок – 15. Шлюби проти волі батьків є рідкісним явищем. Від такої шлюбної пари відвертаються не тільки родичі, а і члени даної каст.

Саме весілля відбувається, як правило, увечері – й обов'язково в будинку нареченої. За дівчину заведено давати велике придане, батьки молодої повинні забезпечити житлом, їжею гостей, що запрошені на весілля (їх може бути 700–800 осіб). Розлучення вважається ганьбою, тому вони є рідкісними. Сім'ї в народів регіонів є багатодітними. Перевага в народженні надавалася хлопчикам. Мати сина – означало мати помічника, опору в старості, спадкоємця майна.

Індія стала джерелом тієї загальної культури, яка формувалася протягом тисячоліть і стала об'єднувальним чинником для всіх територій ПА. Інші держави регіону тією чи іншою мірою перебували у сфері впливу індійської культури, як соціальної, так і релігійної. Велику роль у житті населення відіграє релігія. Найбільшу кількість послідовників мають індуїзм, іслам, буддизм, джайнізм. Поширене також християнство, парсизм або зороастризм. Племенні релігії в регіоні досить різноманітні: поклоняються стихійним силам – вітру, грозі, воді, сонцю та ін. Трапляються пережитки тотемізму. Побутує віра в душі та їх переселення. Повсюди поширений культ предків.

Буддизм виник на півночі Індії приблизно у VI–V ст. до н.е. Появу буддизму за традицією пов'язують з іменем царевича *Сіддхартти Гаутами*, який заснував орден монахів і обіцяв усім порятунок без допомоги брахманів. У наш час ця релігія представлена в Непалі, Бутані, Шрі-Ланці, Китаї, Монголії, Японії, країнах Південно-Східної Азії, а в Індії мало практикується. Пізніше в буддизмі утворилося дві основні течії, які розходяться в питанні про шляхи порятунку: *Хінаяна* або *Тхеравада*, ідеалом якої є досягнення нірвани й порятунок буде лише для ченців і *Махаяна*, послідовники якої наближали вчення буддизму до повсякденного життя, широко допускали у своїй общині мирян і пропагували порятунок людства через прояв любові й милосердя.

Засновником джайнізму вважають *Вардхамана Махавіру* або *Джинну*, звідси й назва релігії – джайнізм, яка виникла приблизно в VI ст. до н.е. Як і буддизм, джайнізм не визнає кастової системи й призиває до непротивлення злу й самовдосконалення через ведення аскетичного способу життя. **Індуїзм** як релігійна система оформилася в IV–VI ст. н.е., яка увібрала в собі розрізнені догмати, філософські вчення численних сект, положення буддизму. Джерелом божественної істини визнаються *Веди*. Порятуюнок людини від страждань залежить від неухильного виконання *дхарми* – релігійних звичаїв, приписів, обрядів, образу життя, що приписувалося кожній людині залежно від її соціального становища. Велике значення надається зовнішній обрядовості: принесення жертв зображенням богів, поклоніння природі, обожнювання рік, гір, шанування тварин (корів, змії, мавп, черепах, крокодилів). Серед пантеону багатьох богів і богинь виділяють три: *Брахма* – творець всесвіту, який постійно підтримує його циклічне існування, *Шива* – який об'єднує в собі начала руйнування і створення життя та *Вішну* – виступає уособленням світлого начала, є охоронцем усього живого на землі й дхарми. Міг набувати різних перевтілень (*аватар*) у вигляді тварини або людини. Жіночою основою бога Вішну уособлює *Лакшмі* – богиня щастя, краси та процвітання, уособлює ідеальну дружину та матір, подекуди шанується як богиня родючості. Ця щаслива подружня пара має сина – бога кохання *Каму* (його ім'я асоціюється з “Камасутрою”).

Духовна культура й народна творчість народів ПСА багата й різноманітна. Для них характерні глибокі народні традиції й зв'язки з культурою сусідніх народів. Уже в середні віки в багатьох країнах цього регіону були розвинуті наука, культура, мистецтво, була створена багата духовна і світська література. Етнічний склад та історична доля народів регіону зумовили його релігійну мозаїчність. Найбільш поширеними є такі конфесії: буддизм (у В'єтнамі махаяна співіснує з місцевими культурами, в інших країнах – хінаяна); іслам сповідують майже 80% населення Індонезії, Малайзії, частково на Філіппінах; католицизм є основною релігією Філіппін (наслідок іспанської колонізації), частково в Індонезії; індуїзм особливо виражений на о. Балі в Індонезії.

У регіонах є десятки тисяч активних храмів і мечетей, мільйони паломників рухаються по дорогах, крокуючи на поклоніння в особливо священні місця, майже в кожному домі є вівтарі або ніші, де стоять зображення богів, перед якими старші члени сім'ї чи брахмани здійснюють *пудж* (обряд шанування богів), приносячи їм у жертву квіти, листя священних дерев, кокосові горіхи та ін.

Свята в ПА та ПСА ввібрали в собі всі види релігійних діянь, починаючи від жертвоприношень і закінчуючи театралізованими діями. Низка свят присвячені подіям релігійної історії, ремеслам, укріпленню сімейних зв'язків, ритуалам життєвого циклу, сільськогосподарським роботам, астрономічним явищам, пам'яті національних героїв або героїв епосів (в Індії відзначають дні народження Рами, Крішни, Будди) та ін. Щорічно в Індії святкують сотні релігійних свят. Найбільш поширеними з них є свята Дасера (Навратра), Дівалі й Холі. У в'єтів найбільшим святом є *Тет* (Новий рік або початок весни). Свята народів ПСА наповнені розвагами, іграми, жартівливими й спортивними змаганнями (боротьба, біг, плавання, гребля, бокс, стрільба з гвинтівки, лука, гра в м'яч, підйом на слизьку жердину). Поширені бої півнів, запускання повітряних зміїв у вигляді фантастичних птахів, метеликів, драконів. Дівчата змагаються в кулінарному мистецтві, ткацтві та інших домашніх роботах.

До літературних творів народів ПА належать численні пам'ятки різного характеру, які в більшості своїй були створені на півночі Індії: релігійні гімни, історичні хроніки, епічні поеми, казки, класичні драми, вірші, наукові трактати та ін. Найвідомішими епічними творами є “*Махабхарата*” та “*Рамаяна*”. До епічної літератури можна віднести *Пурани* – перекази про справи богів, напівбогів, пророків, а також царів і героїв. Головним літературним твором течії буддизму хінаяни є “*Тінімака*” (Три кошики), яка містить думки й вислови Будди й опис його життя. Найбільш шанованими книгами махаяни є “*Махавасту*” й одна з дев'яти книг закону – “*Лалітавістара*” Ці книги також містять вчення Будди й опис його життя.

Ключем до розуміння мистецтва Індії заведено вважати **фрески печер Аджанти** та **скельні храми Еллори**. За фресками можна вивчати архітектуру прадавніх міст, архаїчні костюми, ювелірні вироби, зразки зброї. Це справжня енциклопедія індійського національного мистецтва. Пам'ятки Еллори характерні тим, що в них створювали храми

прихильники трьох релігій – буддизму, індуїзму, джайнізму. Величним є мавзолей **Тадж-Махал**, збудований Шах-Джеханом у пам'ять про свою дружину Мумтаз-і-Махал.

Високого розвитку в кхмерів досягли храмова архітектура (поширені *прасати* – невеликі цегляні та кам'яні святилища з багатоярусними баштами, прикрашені барельєфами з рослинним та тваринним орнаментом). Вражає храмовий комплекс **Ангкор-Ват** “Лебедина пісня” (XII ст.) своїми масивними скульптурами, багатством орнаментики. У лао набули високого розвитку прикладне мистецтво, зокрема культова архітектура (монастирі, пагоди, каплиці, ступи) і скульптура (із бронзи виготовлена більша частина храмового начиння, а також із мармуру, слонової кістки, цінних порід дерев), різьба по дереву, виготовлення лакованих виробів, ювелірне ремесло, фресковий живопис. Шедевром яванської архітектури є буддистський храм **Боробудур**, збудований наприкінці VIII ст. (галереї нижніх ярусів храму покриті численними барельєфами протяжністю 5 км, понад 500 статуй Будди прикрашають кам'яну громаду пам'ятника), а також індуїстський храмовий комплекс **Прамбанан** (кінець IX ст.).

У народів ПА та ПСА представлені танці, які відрізняються пластичністю, багатством різних стилів, напрямків. Своєрідною є також музика. Найбільш поширені музичні інструменти: флейти, щипкові, барабани. Відомий яванський національний оркестр *гамелан*, який складається з десятків і сотень ударних інструментів. Побутує театр ляльок, тіней, акторів у масках, театр поз і жестів.

Термінологічний словник

Ахімса – принцип буддистської етики, який проголошує не заподіяння шкоди всім живим істотам.

Батат – борошниста солодка картопля, яку вирощують у тропіках і субтропіках.

Батик – виготовлення різнобарвних тканин із допомогою нанесення на білу тканину складного рисунка шаром розтопленого воску.

Бетель – рослинна, пряне й пекуче на смак листя якої вживали як жуйку.

Гамелан – яванський національний оркестр, який складається з десятків і сотень ударних інструментів.

Гедани – у белуджів переносні намети з грубошерстих тканин.

Гуру – в Індії духовний вчитель родини.

Дал – мовою хінді бобові страви.

Дхарма – в індуїзмі релігійні звичаї, приписи, обряди, образ життя, що приписувалися кожній людині залежно від її соціального становища.

Дхоті – індійська чоловіча довга або коротка пов'язка білого або жовтуватого кольору, якою обгортають стегна, а один кінець протягують між ногами й затикають за пояс.

Каррі – приправа з бобових, картоплі або овочів із прянощами.

Каста – ендогамна (замкнена) суспільна група, об'єднана успадкованими від предків заняттями й уявленнями про спільне походження, яка охороняє свою відособленість, станові чи групові інтереси.

Каїн – полотнище тканини у яванців, яке обертали навколо тіла.

Ленга-чолі – легка спідниця-кльош, яку носять жінки нижче талії, з вишитим краєм.

Лонджі – у бірманців незшивна спідниця, яка спереду на талії зав'язується вузлом.

Лунгі – спідниця-штани в чоловіків Індії.

Мантра – коротка молитовна формула.

Махаяна – широкий шлях порятунку в буддизмі.

Нірвана – у буддизмі повна відмова від будь-яких прихильностей і зв'язків із матеріальним світом.

Ном – солом'яний чи бамбуковий широкополий конічний капелюх.

Ойкумена – сукупність тих областей земної кулі, що заселені людьми.

Падуки – найдавніші зразки індійського взуття; це сандалі, які робилися з дерева по стопі людини; потім у дерев'яну основу вставлявся кілочок, на який спиралися при ходьбі.

Пан – це листок бетелю, у який замотують небагато вапна, кусочок горіха арикової пальми, кардамон та інші прянощі. Пан кладуть у рот і жувають, від чого рот наповнюється слиною червоного кольору, яку час від часу спльовують. Поширений серед індійців.

Панунт (у кхмерів *сампонт*) – це широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися незшивні штани.

Паруй – матрилінійна сімейно-родинна група в мінангкабау.

Пасін – у жінок Індокитаю незшивне полотнище, підв'язане широким шарфом.

Прасати – невеликі цегляні та кам'яні святилища з багатоярусними баштами, прикрашені барельєфами з рослинним та тваринним орнаментом.

Пудж – в індусів обряд вшанування богів.

Сальвар-каміз – це вбрання, яке носять жінки Індії та Пакистану, і складається з трьох частин: сальвару (шаровари), камізу або куртки (туніка чи сорочка до коліна або навіть довше) і накидки.

Сарі – жіноче довге, з нарядною кольоровою стрічкою по краях полотнище (п'ять-дев'ять метрів у довжину, один метр у ширину), яким обгортають тіло справа наліво від грудей до щиколоток; кінець полотнища пропускають через праву руку й перекидають через ліве плече на спину, щоби кінець спадав до поясу або нижче.

Саронг – у народів Індонезії, Філіппін прямокутний, зшитий із боків кусок матерії з отвором для голови.

Саті – обряд, за яким вдова піддавала себе добровільному спаленню на погребальному вогнищі разом із тілом чоловіка.

Ступи – культові споруди, де зберігаються буддійські реліквії.

Сумніган – у народів Південно-Східної Азії духові рушниці, які стріляють отруйними стрілами.

Тіка або **тілак** – пляма червоного або іншого кольору, яку ставлять індійські жінки на лобі між бровами.

Хінаяна – вузький шлях порятунку в буддизмі.

Чапаті – коржі з різних зернових (бобових).

Чолі – коротка кофточка з вузькими рукавами, яка доповнює сарі.

Шервані – щільний однобортний сюртук зі стоячим коміром, який одягають державні службовці.

Тести для самоконтролю

1. Траурний одяг індусів є:
а) червоний; б) чорний; в) білий.
2. Одяг буддійських монахів є:
а) зелений; б) білий; в) оранжевий.
3. Дхоті – це елемент чоловічого:
а) взуття; б) одягу; в) головного убору.
4. Сарі – це жіночий:
а) головний убір; б) одяг; в) елемент зачіски.
5. Мешканці Південної Азії жують:
а) тютюн; б) листя пальми; в) бетель.
6. Священна тварина в індусів:
а) корова; б) кішка; в) свиня.
7. Сикхи мають волосся:
а) довге; б) коротке; в) лисі.
8. Чорнити й підпилювати зуби характерне для народів:
а) Північної Азії; б) Південної Азії; в) Південно-Східної Азії.
9. Ліва рука вважається “нечистою” в народів:
а) Південної Азії; б) Північної Азії; в) Східної Азії.
10. Театр тіней поширений серед народів:
а) Південної Азії; б) Південно-Східної Азії; в) Північної Азії.
11. Поема “Рамаяна” належить духовній спадщині народів:
а) Китаю; б) Індії; в) Японії.
12. Номи – це вид:
а) головного убору; б) взуття; в) поясу.
13. Точку над носом, яку ставлять індуси, називають:
а) піка; б) тіка; в) віка.
14. Приталений однобортний сюртук зі стоячим коміром, який носять державні службовці в Індії, називається:
а) чолі; б) гедани; в) шервані.
15. Пісний коржик в Індії називається:
а) чинампа; б) чапаті; в) каррі.

16. Приправа з бобових культур, картоплі або овочів із прянощами називається:
а) дал; б) каррі; в) чапаті.
17. Обряд самоспалення вдови в Індії називається:
а) сарі; б) тілак; в) саті.
18. Аскетичний спосіб життя вели послідовники:
а) джайнізму; б) брахманізму; в) індуїзму.
19. Руйнівник і перетворювач всесвіту в індуїзмі – це:
а) Брахма; б) Вишну; в) Шива.
20. Жіночою основою бога Вишну (богиня щастя, краси й процвітання) є:
а) Саті; б) Калі; в) Лакшмі.
21. Свято весни, яке присвячене богу Кришні й пастушці Радхе в Індії, називається:
а) Дівалі; б) Холі; в) Дасера.
22. Традиційний одяг чоловіків-кхмерів, що являв собою широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися незшивані штани, називається:
а) пасін; б) саронг; в) сампот.
23. Традиційний народний в'єтнамський театр називається:
а) гамелан; б) тео; в) янг.
24. Буддистський храм яванців, збудований наприкінці VIII ст., називається:
а) Ангкор-Ват; б) Прамбанан; в) Боробудур.

Питання для самоконтролю

1. Дайте географічну, расову та мовну характеристику населення Південної та Південно-Східної Азії.
2. Висвітліть етногенез та етнічну історію народів регіонів.
3. Охарактеризуйте традиційні заняття та матеріальну культуру населення регіонів.
4. Опишіть традиційний одяг народів регіонів.
5. З'ясуйте особливості традиційного харчування населення регіонів.
6. Висвітліть специфіку сімейно-шлюбних відносин народів регіонів.
7. Дайте характеристику індуїзму, буддизму, джайнізму, сикхізму.
8. Проаналізуйте мистецтво, архітектуру, епічні твори, музику, танці народів Південної та Південно-Східної Азії.

Тема 12. Етнографічна характеристика народів Східної Азії

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів регіону.
2. Традиційні види занять і матеріальна культура.
3. Сім'я і громадський побут.
4. Духовна культура.

Питання для самостійного вивчення

- Етногенез та етнічна історія народів Східної Азії.
- Етнічні процеси в народів Східної Азії.
- Дати етнографічну характеристику тибетцям.
- Дати етнографічну характеристику корейцям.
- Дати етнографічну характеристику монголам.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Китай	Японія
Заняття		
Поселення й будинки		
Національний одяг		
Традиційна їжа		
Сімейні відносини		
Духовна культура		

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Традиційне харчування населення Східної Азії.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини населення Східної Азії.
- ❖ Традиційний одяг населення Східної Азії.
- ❖ Календарні свята та обряди народів Східної Азії.
- ❖ Традиційні заняття народів Східної Азії.
- ❖ Особливості східних бойових мистецтв.

Список рекомендованої літератури

- Арутюнов С.А. Современный быт японцев / С.А. Арутюнов. – М., 1968.
Арутюнов С.А. Япония: народ и культура / С.А. Арутюнов. – М., 2014.
Беккер де Д. Гейши. История, традиции, тайны / Д. де Беккер. – М., 2013.
Григорьева Т.П. Япония: путь сердца / Т.П. Григорьева. – М., 2008.
Данн Ч. Традиционная Япония. Быт, религия, культура / Ч. Данн. – М., 2006.
Долин А.А., Попов Г.В. Кэмпо – традиция воинских искусств / А.А. Долин, Г.В. Попов. – М., 1990.
“Дух Ямато“ в прошлом и настоящем. – М., 1989.
Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика: Учеб. пособие / Н.Л. Жуковская. – М., 2002.
Завьялова О.И. Токио и токийцы: будни, выходные, праздники / О.И. Завьялова. – М., 1990.
Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. – М., 1985.
Крюков Н.Д. Система родства китайцев / Н.Д. Крюков – М., 1972.
Латышев И.А. Семейная жизнь японцев / И.А. Латышев. – М., 1985.
Маркарьян С.Б., Молодякова Э.В. Праздники в Японии: обычаи, обряды, социальные функции / С.Б. Маркарьян, Э.В. Молодякова. – М., 1990.
Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.175 – 191.
Накорчевский А.А. Синто / А.А. Накорчевский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб, 2003.
Народы Восточной Азии. – М., 1965.
Овчинников В. Ветка сакуры: Рассказ о том, что за люди японцы / В. Овчинников. – М., 1988.
Овчинников В. Два лица Востока / В. Овчинников. – М., 2013.
Овчинников В. Сакура и дуб / В. Овчинников – М., 2014.

- Прасол А. От Эдо до Токио. Культура, быт и нравы Японии эпохи Токугава / А. Прасол. – М., 2012.
- Пронников В.А., Ладанов И.Д. Японцы (этнопсихологические очерки) / В.А. Пронников, И.Д. Ладанов. – М., 1986.
- Спешнев Н.А. Китайцы. Особенности национальной психологии / Н.А. Спешнев. – М., 2011.
- Страны и народы. Восточная Азия. – М., 1981.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.399 – 414.
- Фредерик Л. Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи / Л. Фредерик. – М., 2007.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2008.
- Шляхов А.Л. Китай и китайцы. Привычки. Загадки. Нюансы / А.Л. Шляхов. – М., 2012.
- Эберхард В. Китайские праздники / В. Эберхард. – М., 1977.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М., 1983.
- Этнография питания народов Зарубежной Азии. – М., 1981.
- Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

До Східної Азії належать такі країни, як Китай, Японія, КНДР, Південна Корея, Тайвань та Монголія, а також два адміністративних райони Китаю – Гонконг та Аоминь або Макао. На півночі Китаю розміщені пустелі (Гобі, Такла-Макан), степи; на заході – гірські системи Гімалаї, Тибет; у північно-східному регіоні (Маньчжурія) розташовані сопки, болота, ліса; у центрі й на сході течуть дві великі річки Хуанхе і Янцзи; південні райони країни досить теплі й зволожені. Японія – це острівна держава. Як і в Кореї, у Японії місцевість гориста, із чисельними терасами, виступами, покрита лісом.

У Східній Азії представлені такі мовні сім'ї: **китайсько-тибетська** сім'я, яка поділяється на *китайську* групу: китайці, хуей та *тибето-бірманську*: тибетці, іцзу, бай, лісу; **алтайська** сім'я, яка поділяється на *монгольську* групу: монголи-халха (мешканці Монголії), монголи-дариганга, внутрішні монголи (мешкають у Китаї), ойрати, дунсяни, буряти, торгути, дербети та ін.; *тюркську* групу: уйгури, казахи, киргизи, салари, тувинці та інші народи, що мешкають на північному заході Китаю; *тунгусо-маньчжурську* групу: маньчжури, евенки, ороцени та інші народи, що мешкають на північному сході Китаю; **австроазіатська** сім'я, на якій розмовляють народи, що мешкають на півдні Китаю: мяо, яо, ше, гелао, в'єтнамці, булан; **австронезійська** сім'я: гаошань – корінні мешканці о. Тайвань, пайвань, бунун, ямі (4 тис.) та ін.; **тайська** сім'я: чжуани, дун, лі, таї, маонань та ін. Окремо стоять **корейська, японська та айнська** мови.

Китайське письмо ієрогліфічне. Мовою міжнаціонального спілкування є пекінський діалект (*путунхуа*). У Кореї та Японії використовують змішане письмо, у якому слова китайського походження записують ієрогліфом, спільним для трьох мов, а суто корейські слова записуються власним письмом – *ханчжом* або *кунмуном* (у ньому 40 букв), а суто японські слова – складовим письмом – *катакана* та *хірагана*. У КНДР ієрогліфи не використовуються. Більшість населення регіону – **монголоїди**. Виділяють такі антропологічні типи: *континентальний* (північний, центральний Китай, Монголія), де є центральноазіатський та південносибірський підтипи; *тихоокеанський* (східний, північно-східний Китай, Південна Корея, КНДР), виділяють східноазіатський і південноазіатський підтипи; *японці* та *айни* займають проміжне положення між австралоїдною расою та східноазіатським антропологічним типом монголоїдної раси.

Країни Східної Азії найбільш неоднорідні в соціально-економічному аспекті. Японія, Південна Корея та Тайвань належать до країн із розвинутою багатоукладною економікою; Китай іде особливим шляхом економічного розвитку, поєднуючи принципи планового та ринкового господарювання. Монголія ступила на шлях економічних і політичних реформ після 70-річного панування тоталітарного режиму. Північна Корея є унікальною державою, де ще й досі намагаються будувати комунізм на основі командно-адміністративної системи в економіці та тоталітарного режиму в політиці.

На характер ведення господарства народів регіону великий вплив має географічне середовище: тип ландшафту, клімат, зональність, ступінь вологості, висотність тощо. У деяких районах поряд з етносами, які мають високорозвинену економіку, співіснують народи з примітивним господарством і заняттями.

Виділяють такі господарсько-культурні типи (ГКТ), які склалися у даному регіоні: ГКТип – **мисливці, збирачі та риболови**. У чистому вигляді він майже не зберігся, але пережитки цього типу ще трапляються у деяких народів: лісовими збирачами й мисливцями є *мон-кхмери, кава, булан, бенлу*; збирачами й риболовами – *айни*, частина японців; пішими мисливцями тайги й риболовами річок – *тунгуси*; гірськими (у Тибеті) збирачами, мисливцями й риболовами – *дулуни*. ГКТип – **мотичне рільництво**. Цей тип почав складатися на рубежі IV-III тис. до н.е. на середньо-китайській рівнині. Рільники вирощували чумиз, просо, розводили свиней, собак. На півдні Китаю – різні клубні та коренеплоди (ямс, таро, батат, маніок, рис). Використовувалися підсічно-вогнева та зрошувальна системи ведення рільництва. На сучасному етапі цей тип зберігся лише на півдні Китаю в народів *мяо, яо, гаошанів*. Тибетці вирощують холодостійкі культури – овес, ячмінь, гречку. ГКТип – **плугове рільництво**. Він поширився з I тис. до н.е. майже по всій території регіону. Використовувалися вже залізні знаряддя праці. Як тяглова сила виступали віслюки, коні, буйволи, воли. Крім робочих тварин, китайці та корейці розводять переважно свиней, курей, качок. У помірному кліматі вирощують пшеницю, бобові культури, сою, ріпак, арахіс, батат, бавовник, тутове дерево, незначну частину рису. У теплому кліматі (Японія, Корея, південь Китаю) – рис, цитрусові, чай, оливу, цукрову тростину. ГКТип – **скотарство**. Тюркомовні народи, монголи, а також тунгуси займаються сезонним кочуванням. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, меншою мірою верблюдів. Тибетці розводять яків, евенки, орочени займаються оленярством.

Серед ремесел у регіоні поширена гончарна справа, обробка дерева, в'язання циновок, кошиків та інших речей із лози, очерету, трави, соломи, прядіння й виробництво харчових продуктів, різьба по дереву, камінню, кості, виробництво фаянсу, фарфору, скульптурне ліплення, художнє ткацтво, вишивка по шовку та ін.

У матеріальній культурі народів Східної Азії теж можна спостерігати відмінності в залежно від географічного середовища та основних занять населення. Велике значення мали також взаємовпливи різних культур, особливо китайської, елементи якої до цього часу пронизують корейське, японське та інших народів сьогодення.

Здебільшого поселення Північного й Північно-Східного Китаю (Маньчжурії) розташовані в річкових долинах, по берегах річок або уздовж великих торгових шляхів. У прибережних поселеннях характерне **рядове** планування. У гірських районах переважають **розкидані** дрібні села. У сільських поселеннях Центрального й Південного Китаю побутує **купчасте** планування. Великі села, як і міста, мають **вулично-квартальне** планування.

У Північному Китаї переважали глинобитні або цегляні приземкуваті будинки, що стояли на високих платформах із солом'яними дахами. Інтер'єр оселі відрізняється простотою: земляна підлога, глиняне ложе (**кан**), яке вдень заміняло стільці. У кутку кухні складена невелика піч із котлом для приготування їжі. Меблів мало: низькі столики, шафи, скрині для домашнього скарбу. У теплому кліматі на півдні Китаю будинки будують за каркасно-стовповою конструкцією й на палях. Основним матеріалом оселі виступає бамбук, пальмове листя, плетені циновки. Скотарські племена живуть у переносних юртах, дерев'яна основа яких покривається повстю чи шкірою. У гірських районах люди мешкають у халабудах, покритих вовною.

Японські будинки майже однакові. Масивний чотирихилий дах розташований на каркасно-стовпових стінах. Він виступає вперед, утворюючи веранду. Тильні стіни оселі були суцільними, обклеєні напівпрозорим папером, через який проникало світло. Сам будинок стояв на палях. Уся житлова площа покривалася солом'яними матами (**татамі**). На них люди сиділи, вночі спали. Внутрішні кімнати могли розділятися рухомими перегородками (**амадо**). Інтер'єр оселі був декоративно оздоблений. Корейські домівки каркасні, у плані дво- або трикімнатні. Стіни зверху обмазують глиною й вибілюють. У центрі будинку розташовується кімната, звана “чончу”. Тут міститься ондоль (система опалення, що проходить під підлогою) із вмазаними в піч котлами.

Одяг народів Східної Азії відрізняється залежно від того, чи це скотарі, чи землероби. Для кочівників характерні штани, наплічний розперезаний халат, який заправляли на ліву сторону правою полою наверх, високі шкіряні або повстяні чоботи. Землероби носили халат, який заправляли на праву сторону лівою полою наверх.

Одяг китайців-селян складався із короткої куртки та із широких шаровар. Головним убором слугували хустка, ном. На півночі Китаю чоловіки носили коротку косу, на півдні – довгу й товсту, заплетену стрічками. Взуттям слугували шкіряні або тканні

черевики. Костюм китаянки майже був схожим на чоловічий, тільки верхній одяг був просторішим і яскравішим. Голову прикрашали шпильками, намистом, квітами, обличчя білили й рум'янили. Поширене було й татуювання.

Японський національний костюм, що в чоловіків і жінок, був схожий. Основою одягу був довгий відкритий спереду халат (*кімоно*), підперезаний у чоловіків вузьким поясом, а в жінок – широким (*обі*), який зав'язувався на спині у вигляді крил метелика або подушки. Поверх кімоно чоловіки й жінки одягали куртку (*хаорі*), а також довгі, широкі як шаровари штани (*хакама*). Жінки носили шкарпетки з окремим відділом для великого пальця на зразок рукавички (*табі*), високі дерев'яні сандалі на високих підборах (*гета*), а літом – солом'яні чи з очерету (*дзорі*). Японки прикрашали обличчя і шию пастою зі свинцевих білил і крохмалю, вищипували брови, фарбували губи в червоний, а зуби в чорний колір. Зачіски японок були своєрідні, підняті вверх, з допомогою черепахових шпильок, гребінців. Поширене було й татуювання.

Корейський одяг був дуже схожий на китайський. Носили куртки, широкі шаровари, довгі плащі, головні пов'язки та широкополі капелюхи. Жінки спідниці підв'язували вище талії довгим поясом. Корейці заплітали косу, а чоловіки, крім того, зав'язували її у вузол на тімені й вставляли туди шпильку. Некитайські народи півдня регіону носять елементи стародавнього одягу тропічної зони: пов'язки на стегна в чоловіків, короткі незшиті спідниці в жінок, короткі курточки до поясу, капелюхи з бамбука, листя, плащі-накидки з трави й соломи, дерев'яні та плетені сандалі.

Традиційне харчування народів Східної Азії завжди розцінювалось як справжнє мистецтво, яке удосконалювалося протягом століть. Національна їжа монголів – м'ясо (баранина, яловичина, конина), яке варять, сушать, в'ялять. Рослинних продуктів вживають мало: рис, горох, різні дикоростучі трави, коріння, ягоди, прянощі та ін. Монголи багато вживають молочних продуктів: кумис, ряжанку, сир та ін. Борошняні вироби готують із прісного тіста з великою кількістю жиру або молока замість води.

Основою харчування землеробських народів становили борошняні та круп'яні страви: варений на пару рис, локшина, тістечка, пшеничні коржики, пампушки, пшоняна каша, блюда з бобів, овочів, сої, а також численні м'ясні, рибні, овочеві приправи. Національною стравою тибетців є "*цзамба*" – підсмажена ячмінна мука, розбавлена молоком або чаєм. Їдять також вівсяні, гречані, кукурудзяні коржики. П'ють: рисову горілку, чорний чай, пиво. Корейська кухня переважно гостра й червона на колір, бо її щедро приправляють гострим перцем, часником. Корейці їдять свинину, собачатину, курятину, вживають багато риби й морепродуктів. Чай і молоко споживають мало. Посуд народи Східної Азії використовують різноманітний: керамічний, фаянсовий, дерев'яний, металевий, пластмасовий, у формі піали. Їдять страву дерев'яними, бамбуковими, пластмасовими, срібними паличками.

Основою соціальної організації народів регіону була так звана кланова система. **Клан** – це патрілінійна група споріднених сімей, яка проживала, як правило, в одному поселенні. Клан, як і сім'я, мали велику силу й авторитет у суспільстві. Вони розв'язували різноманітні питання, позови, турботи (майнові, громадські, інтимні та ін.). Пережитки кланової організації спостерігаються й на сучасному етапі, особливо серед емігрантів. Наприклад, китайці-емігранти проживають такими кланами (*хуацяо*) за кордоном, утворюючи цілі китайські квартали й райони в різних містах світу. За клановою системою організовані також японська (*якудза*) та китайська (*тріада*) мафії.

Культ сім'ї та додержання сімейної обрядовості в народів Східної Азії вважається необхідною умовою пристойності та громадської поведінки. Шлюби, наприклад у Японії, укладалися згідно з вибором батьків. Вимоги до майбутньої японської дружини були досить суворі. Вона повинна була мати добродійний характер, міцне здоров'я, хорошу освіту, достатній майновий стан, а для китайської додавалися ще працездатність, знання традиційного ремесла чи професії, вихованість та ін. Одружувалися досить рано – чоловіки з 15–18 років, дівчата – з 12–16. Зараз шлюбний вік молодих наближається до середньоєвропейського – після 25 років. Велику роль для подружжя відігравало складення гороскопів. Зазвичай весілля призначали на кінець осені, після збору врожаю.

Жінка в народів Східної Азії відігравала залежну роль. Вона у всьому повинна була коритися батькові, чоловікові, старшому синові. Серед китайської знаті були поширені багатоженство й конкубат (утримання коханок). Дружина не успадковувала чоловікові, але дорослі сини зобов'язані були її утримувати. Під час розлучення діти залишалися в

родині батька. Розлучення з ініціативи дружини було неможливим. Сім'ї в народів Східної Азії були багатодітними. Існувало багато звичаїв та обрядів, пов'язаних із народженням та подальшим ростом дитини. Мета укладення сімейного союзу полягала не тільки в продовженні роду, але й у піклуванні про померлих предків. Звідси й поширений у регіоні звичай усиновлення. У сім'ї та в школі дітей традиційно навчали правил хорошого тону, різним обрядам, здатності відчувати прекрасне та високе, володіти самоконтролем, оберігати природу, приносити користь суспільству, шанобливого ставлення до предків, батьків, старших, вчителів, тварин.

Духовна культура народів Східної Азії досить різноманітна, багата на жанри й має давню традицію. Японці відрізняються надзвичайною працелюбністю, чесністю, почуттям обов'язку, глибокою відданістю імператорові, державі, сім'ї, учителю, голові фірми. Їм притаманне почуття прекрасного, яке виражається в скромності, простоті одягу, інтер'єру. Так, біля будинку в японців завжди був сад. Вони проводили дозвілля любованням явищами природи ("ханамі"). Одним із найулюбленіших видів мистецтва японців є поезія (*танка*, *хоку*), театр (найвідоміші – Но й Кабукі), кольорові гравюри – "укійво", мистецтво аранжування квітів – "ікебана"; "орігамі" – мистецтво виготовлення паперових фігур; комбінування ароматів; виготовлення лакових шкатулок, а також ширм, екранів, віял, етажерок, кошків, мініатюрних фігурок – "нецке" та ін. У Японії до сьогодення зберігається ритуал чайної церемонії. Поширені також різні бойові мистецтва: дзюдо, карате-до, кендо, айкідо, джіу-джитсу, ніндзюцу. У Японії співіснують три релігії: **синтоїзм** (виховує в японців чуткість до природної краси), **буддизм** (в японській традиції дзен-буддизм), **конфуціанство** (формує японську мораль). Серед японських свят можна виділити Новий рік (*О сьогоцу*), 3 березня відзначають **День дівчаток**, 5 травня – **День дитини**, або свято ірисів, 15 листопада – свято "три-п'ять-сім".

Для Китаю було характерне поєднання трьох видів мистецтв: поезії, живопису та каліграфії. З допомогою пензлика зображуються ієрогліфи й це є, свого роду, вид мистецтва. Своєрідністю й багатством форм виділяється "китайські церемонії", тобто мережа обов'язкових та загальноприйнятих норм поведінки для кожного китайця. Специфічна й китайська міфологія. Замість культурних героїв тут мудрі правителі, замість культу великих богів, поширений культ кланових та сімейних предків, а "живі боги" витіснені символами, головне з яких – **Небо**. Крім того, китайці шанували сили й елементи природи (світила, дерева, скелі, струмки, долини) і драконів, як персоніфікацію цих сил. Китай був батьківщиною різних релігійно-філософських систем: **конфуціанство**, **даосизм**, **легізм**, **буддизм** (у китайській традиції – чань-буддизм), де конфуціанство регулює сферу моралі, етики, сімейних та державних відносин, даосизм – область наук і мистецтва, буддизм – область уявлень і загробного життя та порятунку душі.

Китай був батьківщиною винаходів у різних галузях науки й техніки: румпель, компас, багатоярусні щогли, стремена, гармати, порох, папір, друкарський шрифт, фарфор, шовк, чай, механічний годинник, традиції біологічного захисту рослин. Китайці знали традиційні методи медицини: голковколювання, припікання, масажі, лікувальну гімнастику "*у-шу*", різні види боротьби. Великі досягнення були здійснені в астрономії, складені різні гороскопи.

Крім офіційних державних свят, у багатьох районах Китаю існують свої місцеві свята. Найпопулярніше народне свято – Новий рік (*Свято весни*), який проголошується двічі: 1 січня, і в період із першого дня молодика до повного місяця (між 21 січня й кінцем лютого). Другого дня другого місяця місячного року в Китаї відзначають **Лунтайтоу** ("Дракон піднімає голову"). Метою святкування було моління про врожай і добробут родини. У кінці другого або початку третього місяця місячного року китайці справляють **Цінмін** – "свято чистоти та світла". У цей день сім'ї виїжджають на природу, щоби насолодитися настанням весни, і відвідують могили предків. Далі святкували **Дуань-у**, або свято Драконових човнів. У цей день відбуваються змагання у веслуванні на човнах, що нагадують драконів, вживають у їжу **цзунци** (клейкий рис). У 15-й день восьмого місяця місячного року китайці відзначають **Чжунцю** – свято врожаю й місяця. У цей день китайці їдять солодкі пиріжки (у формі місяця) і читають вірші при світлі місяця.

Для китайської архітектури характерний зв'язок із природою. Стародавні зодчі споруджували гігантські оборонні та іригаційні споруди, мости, гробниці, численні буддійські пагоди, палацові комплекси (найвідоміший "Заборонене місто" – імператорський палац у Пекіні). Всесвітньовідома Велика китайська стіна. Високого

розвитку в Китаї досягла садово-паркова архітектура. У Китаї танці тісно переплітаються з театром і цирком і в них багато спільних рис. Танець китайців найчастіше має характер сюжетної пантоміми: виконувалися під час ритуальних обрядів, на святах, пов'язаних із початком і закінченням польових робіт, з рибальством, з полюванням. Виділяють такі типи лялькових театрів: “театр на коромислі“, маріонеток, “пливучі ляльки“, ляльки тіньового театру. Давні традиції має китайський цирк. Циркачі виконували вправи з тарілками, жонгливання, різна акробатика, номери кінного цирку, ходіння на ходулях, по канату, вправи на турніку, фехтування, виступ фокусників та ін.

Самоназва корейців у перекладі буквально “люди країни вранішньої свіжості”. Вони мали тісні контакти з Китаєм, але трималися етнічної та культурної своєрідності, зберігали відокремленість. Корейці: терплячі, дисципліновані, працелюбні. Тут поширені такі релігії, як буддизм, християнство, конфуціанство, але видозмінені під впливом місцевих умов. Головні дійові особи корейських легенд – феї, які спускаються на землю і проводять тут реальне земне життя. Корейці славляться виробами з перламутру, лаковими витворами, бронзовим посудом, плетінням. У КНДР у дні революційних свят проводяться військові паради та народні демонстрації й влаштовуються змагання з національних видів спорту (гойдалки, стрільби з лука, боротьби), виконуються народні пісні й танці.

Християнство в Східній Азії поширено слабо, іслам сповідують тільки тюркомовні народи. Тибетці, монголи дотримуються буддійської релігійної течії ламаїзм.

Термінологічний словник

Амадо – у японців рухомі перегородки, обтягнуті папером або шовком різних конструкцій, які розділяли внутрішні кімнати будинку.

Бусідо – кодекс честі японського дворянина-самурая.

Гета – у японців високі дерев'яні сандалі на високих підборах.

Дарума – у японців ляльки з насупленими бровами й порожніми очними ямками.

Дзори – у японців солом'яні чи з очерету сандалі.

Ікебана – японське мистецтво аранжування квітів.

Кан – у китайців глиняне ложе.

Катакана – японське письмо, знаки якого походять від частин китайських ієрогліфів; використовується для запису запозичених слів європейського походження, іншомовних власних назв (країни, імена) та термінів, еквіваленти яких відсутні у японській мові.

Кімоно – традиційний японський одяг у вигляді халату, підперезаний поясом.

Курма – у китайців жіноча блузка з широкими рукавами, яка одягалася поверх спідниці.

Нецке – у японців мініатюрні фігурки зі слонов'ячої кістки, дерева та інших матеріалів, які слугували брелоком, з допомогою якого до поясу прикріплялися дрібні предмети.

Но – японський театр, у якому дійства розігруються на фоні однієї декорації, багато виконується пісень і танців.

Обі – у японок широкий пояс, який зв'язувався на спині у вигляді крил метелика, або подушки.

Ондоль – у корейців система опалення, що проходить під підлогою із вмазаними в піч котлами.

Орігамі – у японців мистецтво виготовлення паперових фігур.

Путунхуа – пекінський діалект китайської мови.

Саке – рисова японська горілка, яку п'ють у підігрітому стані.

Сасімі – у японців сира риба, нарізана кусочками.

Соба – у японців локшина з гречаного борошна.

Суші – рисові кульки з риби й приправ.

Табі – японські шкарпетки з окремим відділом для великого пальця на зразок рукавички.

Танка – вид японського неримованого вірша (п'ять рядків, тридцять один склад).

Татамі – у японців солом'яні мати площею два на два метри, якими покривали підлогу.

Торії – у японців П-подібні ворота з подвійною верхньою поперечиною.

Тріада – китайська мафія.

Удон – у японців локшина з пшеничного борошна, яка використовується для приготування супу, приправленого цибулею та спеціями.

Хакама – у японців довгі, широкі як шаровари штани.

Ханамі – у японців любовання явищами природи.

Ханчип – корейське письмо.

Хірагана – японське складове письмо, яке містить 48 знаків, записується в традиційному систематизованому фонетичному порядку; використовується для запису граматичних часток, відмінкових суфіксів, фонетичних підказок для ієрогліфів.

Хоку – вид японського неримованого вірша (три рядки, сімнадцять складів).

Хуацяо – клани китайців-емігрантів, які мешкають за кордоном.

Цзамба – у тибетців підсмажена ячмінна мука, розбавлена молоком або чаєм.

Цукуе – у японців стіл висотою 30 см із широкими заокругленими ніжками.

Чончу – у корейців основна житлова кімната будинку.

Якудза – японська мафія.

Тести для самоконтролю

1. Корейське письмо називається:
а) катакана; б) хірагана; в) ханчип.
2. Складове японське письмо називається:
а) ханчип; б) катакана; в) сингармонізм.
3. У Японії входні двері будинку відкриваються:
а) вверх; б) горизонтально; в) у сторону.
4. Тепла підлога будинків характерна для:
а) тибетців; б) корейців; в) яванців.
5. М'ясо собаки традиційно вживають у їжу:
а) киргизи; б) корейці; в) яванці.
6. Японський вірш називається:
а) укійво; б) табі; в) танка.
7. Синтоїзм – це релігія:
а) Індії; б) Китаю; в) Японії.
8. Рухомі щити, що відокремлюють внутрішні кімнати, у Японії називають:
а) татамі; б) цукуе; в) амадо.
9. Японські рисові кульки з риби й приправами називають:
а) сасімі; б) суші; в) sake.
10. Сира риба нарізана кусочками в Японії називається:
а) сасімі; б) суші; в) соба.
11. Китайська мафія називається:
а) якудза; б) хуацяо; в) тріада.
12. Японська кольорова гравюра називається:
а) укійво; б) хайка; в) нецьки.
13. У якій кухні доволі обмежене вживання спецій:
а) китайській; б) корейській; в) японській.
14. Весільний одяг китайської дівчини:
а) білий; б) червоний; в) жовтий.
15. Деформували ступні ніг дівчаткам:
а) у Японії; б) у Китаї; в) у Корей.
16. Японський театр називається:
а) Гета; б) Табі; в) Кабукі.
17. Традиційна японська боротьба називається:
а) дзюдо; б) самбо; в) сумо.

Питання для самоконтролю

1. Дайте географічну, антропологічну та етнолінгвістичну класифікацію населення Східної Азії.
2. Висвітліть господарсько-культурні типи, які склалися в народів Східної Азії.
3. Охарактеризуйте традиційні поселення й будинки японців, китайців, корейців, тибетців.
4. Опишіть традиційний одяг населення Східної Азії.
5. Зробіть порівняльний аналіз традиційного харчування народів регіону.
6. З'ясуйте особливості громадського побуту й сімейно-шлюбних відносин народів Східної Азії.
7. Проаналізуйте загальні тенденції розвитку духовної культури японців, китайців, корейців.

Тема 13. Етнографічна характеристика народів Сибіру та Північної Азії

План

1. Географічна, антропологічна, етнолінгвістична класифікація народів регіону.
2. Господарсько-культурні типи місцевого населення:
 - а) піші мисливці й риболови тайги й лісотундри;
 - б) осілі риболови в басейнах великих річок і озер;
 - в) тайгові мисливці-оленьярі й риболови;
 - г) кочові оленьярі тундри й лісотундри;
 - д) осілі мисливці за морським звіром на Тихоокеанському узбережжі;
 - е) скотарі, мисливці й землероби степу й лісостепу.
3. Соціальна організація, сім'я та сімейно-шлюбні відносини сибірських народів.
4. Загальний огляд духовної культури народів Сибіру.

Питання для самостійного вивчення

- Етногенез та етнічна історія народів Сибіру та Північної Азії.
- Етнічні процеси в народів Сибіру та Північної Азії.
- Дати етнографічну характеристику евенкам.
- Дати етнографічну характеристику якутам.
- Дати етнографічну характеристику бурятам.

Завдання для самостійної роботи

1. На контурній карті нанести розміщення основних етнічних груп Сибіру та Північної Азії.

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Традиційне харчування населення Сибіру та Північної Азії.
- ❖ Сімейно-шлюбні відносини населення Сибіру та Північної Азії.
- ❖ Традиційний одяг населення Сибіру та Північної Азії.
- ❖ Календарні свята та обряди народів Сибіру та Північної Азії.
- ❖ Традиційні заняття народів Сибіру та Північної Азії.

Список рекомендованої літератури

- Алексеенко Е.А. Кеты. Историко-этнографические очерки / Е.А. Алексеенко. – Л., 1967.
- Василевич Г.М. Эвенки / Г.М. Василевич. – Л., 1969.
- Историко-этнографический атлас Сибири / Под ред. М.Г. Левина, Л.П. Потапова. – М., 1961.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.192 – 207.
- Народы мира. Народы Сибири. / Под ред. М.Г. Левина, Л.П.Потапова. – М., 1956.
- Потапов Л.П. Алтайский шаманизм / Л.П. Потапов. – Л., 1991.
- Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифов / А.М. Сагалаев. – М., 1992.
- Смоляк А.В. Этнические процессы у народов Амура и Сахалина / А.В. Смоляк. – М.,1975.
- Смоляк А.В. Традиционное хозяйство и материальная культура народов Нижнего Амура и Сахалина: этногенетический аспект / А.В. Смоляк. – М.,1984.
- Социальная организация у народов Сибири: традиция и современность: Сб. ст. – СПб., 2017.
- Тиводар М.П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.482 – 491.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
- Чешко С.В. Етнологія і соціальна антропологія: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.
- Етнологія (Етнографія): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

У природному плані Північну Азію часто поділяють на: Західний Сибір, Східний Сибір, Південний Сибір, Примор'я та Приамур'я утворюють окремий регіон – Далекий Схід. У літературі цей регіон ще називають Сибіром та Далеким Сходом або азіатською частиною Росії. Більшість території краю (2/3) – це райони Крайньої Півночі й вічної мерзлоти. Клімат – суворий, континентальний. Регіон має широку гідрографічну мережу, яка належить переважно до річкових систем Обі-Іртишу, Єнісею-Ангари, Лени, Амуру та

ін. При домінуванні тайгової зони (лісами вкрито понад 70% площі), у високих широтах смуга лісотундри північніше переходить у зону тундри, на півдні в лісостеп і далі в степові та гірничо-степові ділянки.

У регіоні проживає біля 32 млн осіб. Азіатська частина Росії порівнюючи з європейською заселена мало. Населення азіатської частини Росії багатонаціональне. Біля 85% усього населення (26,5 млн осіб) складають росіяни, які розселені по всій території. Біля 4,4% (1,5 млн) становлять українці. Корінне населення Північної Азії становить близько двох мільйонів осіб. Це 30 народів, з яких 25 загальною чисельністю біля 210 тис. осіб. Найчисельніша **алтайська** мовна сім'я, яка поділяється *тюркську* групу: якути, тувинці, західносибірські татари, алтайці, хакаси, шорці, долгани, тофалари; *монгольську* групу: буряти, сойоти та *тунгусо-маньчжурську* групу: евенки, евени, негідальці, нанайці, ульчі, удегейці, ороки, орочі. У Західному Сибіру з давніх часів формувалися етнічні спільності **уральської** мовної сім'ї: *фіно-угорської* групи: ханти й мансі та *самодійської* групи: ненці, селькупи, нганасани, енці. Мови низки народів північно-східного Сибіру й Далекого Сходу чукотську, коряцьку, нівхську, ітельменську, юкагірську заведено називати "**палеоазіатськими**", що вказує на давність цих мов. Самостійне місце серед мов Сибіру займають мови ескімоська, алеутська, кетська. Зараз поряд із вільним розвитком рідної мови й писемності, усе більше поширення двомовності й розширення функції російської мови у всіх сферах громадського життя.

Серед корінного населення Північної Азії можна виділити такі антропологічні типи великої **монголоїдної** раси: *байкальський* або *палеосибірський* (серед тунгусомовних груп населення від Єнісею до Охотського узбережжя), *центральназіатський* (серед значної частини алтайців, тувинців, якутів, бурятів), *арктичний* (ескімоси, чукчі, коряки), *амуро-сахалінський* (нівхи). У населення Західного Сибіру переважає **уральська** раса, яка виникла в результаті давнього змішання монголоїдних і європеїдних груп.

В історико-культурному сенсі територію Північної Азії можна в минулому поділити на дві великі області: **південну** – область давнього скотарства й землеробства й **північну** – область промислового мисливсько-рибальського господарства й оленярства. Суворі кліматичні умови, тяжкодоступні простори тайги та тундри, малосприятливі для розвитку тут скотарства й землеробства, віддаленість від культурних областей південних районів – усе це затримувало розвиток господарства, сприяло роз'єднанню окремих народів Півночі й консервації в них архаїчних форм культури та побуту. У регіоні можна виділити такі історико-етнографічні області: Західносибірську, Ямало-Таймирську, Саяно-Алтайську, Східносибірську, Амуро-Сахалінську та Північно-Східну.

Серед народів Північної Азії в минулому можна виділити такі господарсько-культурні типи:

1. Піші мисливці й риболови тайги та лісотундри. Цей тип був представлений в евенків, ороків, удегейців, окремих груп юкагірів, кетів і селькупів, частково в хантів, мансі, шорців. У господарстві цих народів велике значення мало полювання на лісового звіра (лося, оленя, ведмедя, пушнину та ін.), яке поєднувалося з рибальством у тайгових річках і озерах. Мисливською зброєю виступали лук, самостріли, рушниця, капкани. Зимові поселення склалися із землянок, напівземлянок. Літні поселення більш мобільні, що пов'язано з пересуванням по тайзі.

2. Осілі риболови в басейнах великих річок і озер. Цей господарський тип був характерний для нівхів, нанайців, ульчів на Амурі, ітельменів на Камчатці, хантів, частини селькупів, приобських мансі. Риболовство було основним джерелом існування впродовж усього року. Застосовувалися різні способи рибного промислу: сітками, вершами, перегороджуванням водойм, острогами, вудками, гачками та ін. Мисливство мало тут лише допоміжне значення. Зазвичай рибу в'ялили й сушили, частину її зберігали у квашеному вигляді в ямах. Їздили на собаках, яких годували рибою. Водний транспорт: великі плоскодонні човни, одnodеревки, берестянки. Взимку жили в колективних землянках, влітку – у наземних берестяних чумах. Усі групи зберегли хутряний довгополий одяг, пізніше стали носити покупний одяг із тканини.

3. Тайгові мисливці-оленярі й риболови. Цей господарський тип був поширений серед евенків, евенів, долган, тофаларів, юкагір, ороків, північних якутів переважно в лісах і лісотундри Східного Сибіру, від Єнісею до Охотського моря, але частково й на захід від Єнісею (лісові ненці, північні селькупи, оленярські кети). Промисел цих народів полягав у добуванні диких лосів і оленів, хутрових звірів. Рибальство було допоміжним

заняттям. На відміну від осілих риболовів і арктичних мисливців, мисливці-оленярі тайги вели кочовий спосіб життя. Олені використовувалися головню для транспорту (під сідло й під в'юк). Житлом слугував **конічний чум**, покритий оленьчими шкурами або зшитим у широкі смуги вивареним у кип'ятку лубом. Одяг був пристосований до постійної ходьби на лижах і їзди верхи на оленях. На ногах носили шкіряні унти, а також ногавиці – довгі гамаші з ровдуги або сукна. Головний убір робили зі шкури з голови оленя, отвори від очей і рогів зашивали й орнаментували бісером. У харчуванні домінувала білкова їжа. Поширене сиродіння, як м'яса, так і риби, а також їх варіння.

4. Кочові оленярі тундри й лісотундри. Цей господарсько-культурний тип до XVII ст. був поширений в арктичній зоні від Уралу до Чукотки. Зараз стада диких оленів збереглися тільки на Таймирі й північно-західній Якутії. Типовими представниками цього виду занять були ненці, кочові чукчі, коряки. У їх господарстві головну роль відіграло оленярство. Олень давав населенню м'ясо для харчування, шкури для одягу, взуття, і речі для облаштування житла та ін. Мисливство й рибальство мали допоміжне значення. Оленярі тундри їздили на санках – нартах, (були легкі й вантажні), запряжених 2-4-5 оленями. Матеріальна культура оленярів небагата, але вона була пристосована до кочового побуту й до тяжких природних умов. Житлом ненців слугував розбірний конічний чум, покритих оленьчими шкурами (влітку – лубом). Вогнище перебувало в центрі будинку. Одяг був хутряний (**малиця**), у вигляді довгого мішка з рукавами й капюшоном, який одягали через голову. Взуттям слугували високі хутряні чоботи – **піми**. Житло (**яранга**) – кістяк будувався із жердин різної довжини й складався з двох частин: нижньої циліндричної й верхньої конічної. Головними харчовим продуктом було м'ясо домашнього оленя, воно складало до 85% всієї їжі. Решта – риба, яку їли переважно сирю (свіжу й морожену), менше вареною. Вживали ягоди (морошку, буях, чорницю) та ін.

5. Осілі мисливці за морським звіром на Тихоокеанському узбережжі й островах. В арктичних мисливців (осілих чукчів, почасти осілих коряків, ескімосів, алеутів) господарство було засновано на добуванні морського звіра (моржа, тюленя, кита та ін.), полювання на птицю, збиральництво яєць на “пташиних базарах”. Основними об'єктами сухопутного полювання був дикий північний олень, сніговий баран, бурий ведмідь та ін. Хутро було головним засобом обміну. Морського звіра били гарпуном із наконечником, що відділявся, списами, палицями, вогнепальною зброєю. Взимку мисливець стеріг здобич біля отворів на льоду, а весною й літом виходив на промисел у море на шкіряній **байдарці** та **каяку**. Засобами пересування були лижі-ракетки та собачі упряжки. М'ясо тварин складало основу харчування, йшло на корм собакам. Шкури нерп використовувалися для шиття одягу і взуття; шкури моржів – для будівництва яранги, для обтягування байдарок; кістки кита йшли на полоззя для нарт та ін. Поселення морських звіробовів стаціонарні, розташовувалися по берегах заток, гирл річок. До XIX ст. житлом приморських мешканців слугувала напівземлянка, яку робили зі щелеп та ребер кита, потім покривали його дереном і засипали зверху землею. Пізніше стали будувати ярангу. Традиційний одяг був хутряний і складався з двох частин: нижня – хутром до тіла, верхня – хутром зовні. Одяг був суцільний, тому одягався через голову. Основу харчування складало м'ясо й жир морських тварин. Рибу їли сирю.

6. Скотарі, мисливці й землероби степу та лісостепу. Основою господарства цього типу було розведення великої рогатої худоби й коней (у якутів), або великої рогатої худоби, коней, овець, регіонально верблюдів, яків (в алтайців, хакасів, тувинців, бурят, західносибірських татар). У всіх цих народів до приходу росіян скотарство було розвинуто значно більше землеробства. Але з XVIII ст. землеробське господарство займає все більше місце в західносибірських татар, поширюється воно й серед традиційних скотарів південного Алтаю, Туви й Бурятії. Із зернових культур переважали просо і ячмінь. Землеробські заняття призвели до зміни матеріально-побутових форм скотарських народів: виникали міцні осілі поселення, кочові юрти й напівземлянки змінювалися зрубними будинками (були зрубні юрти – **айл** із конічним дахом). Традиційний одяг скотарського населення Сибіру був схожий із центральноазіатським і належав до типу розстібного (хутряний, суконний чи повстяний халат, овчина шуба). Алтайки, бурятки поверх шуби одягали довгу безрукавку з розрізом спереду – **“чегедек”**. Взуття шкіряне, без каблука, із загнутим носком, повстяне. Кочове й напівкочове населення харчувалося переважно м'ясними та молочними продуктами: сир, сирна висушена маса, кисляк, масло, вершки, сметана. Якути заморожували кисле молоко. Літом їли баранину, конину,

телятину. Чай пили з додаванням молока, солі, масла або баранячого жиру. Рослинна їжа виступала або у вигляді добавок у молочні чи м'ясні страви, або як окрема страва – каші, прісний хліб, борошняні вироби у фритюрі. Під російським впливом у харчовий раціон, вслід за хлібом, стали входити сіль, цукор, горілка.

Відзначені вище господарські типи, при всіх відмінностях між ними, показували загалом низький рівень розвитку народів Північної Азії. У деяких народів регіону виразно виступали пережитки первіснообщинного родового ладу. Але вже у XVII–XVIII ст. соціально-економічні відносини й форми суспільного життя в багатьох народів Сибіру досягли порівняно високого ступеня розвитку. Етнографічні матеріали XIX ст. констатують переважання в народів Північної Азії відносин **патріархально-общинного устрою**, пов'язаного з натуральним господарством, простими формами сусідсько-родинної кооперації, общинної традиції володіння угіддями. Головною соціально-виробничою одиницею соціальної структури в народів Північної Азії була **територіально-сусідська община**. Як територіально-господарське об'єднання це могло бути окреме осіле поселення, група взаємопов'язаних промислових стійбищ, локальна група напівкочівників. Ці територіально-сусідські общини зберігали багато рис колективізму, наприклад, спільний промисел на сухопутного та морського звіра, колективна ловля риби, об'єднаний випас оленів, групове кочування, взаємодопомога при зборі врожаю, при косовиці, в евенків зберігався звичай **німат**, за яким м'ясо вбитого звіра розподілялося між усіма господарствами стійбища. Пережитки можливої материнської родової організації в народів Північної Азії можна спостерігати в слідах матрилокального шлюбу в юкагірів, ескімосів, ітельменів, нівхів; в **авункулаті** (особливої ролі дядька з материнської сторони).

Плем'я в народів Сибіру – це стійка етнографічна та територіальна спільність, що складалася з родів і фратрій, мала свою мову, ряд спільних рис культури, усвідомлювані самим населенням. Для племені характерна відсутність організації самоврядування, невелика чисельність і широта розселення. Для народів Західного Сибіру була характерна **дуально-фратріальна організація**. Община, незалежно від племінної належності, ділилася на дві фратрії, які виконували функції регулювання екзогамії. Тюркомовним народам Південного Сибіру (бурятам, якутам) у XIX ст. була властива специфічна **улусно-племінна організація**, яка поєднувала в собі порядки й звичаєве право патріархальної общини з панівними інститутами військово-ієрархічного устрою й деспотичною владою племінної знаті. У бурятів було характерним поділ на роди та кості – **ясу**.

Головною формою сім'ї в народів Північної Азії була індивідуальна (мала) сім'я. Вона включала голову сім'ї, його дружину, дітей, інколи батьків. Звичаєве право допускало й полігамію, однак вона трапляється головно в багатих сім'ях. Укладенню шлюбу передувало сватання. Суворо дотримувався звичай екзогамії й виплати калиму за наречену. Інколи практикувалося відпрацювання за наречену в сім'ї її батьків або викрадення молодої. Було поширене видання заміж дівчат у ранньому віці (11–15 років). Головою сім'ї й розпорядником майна був чоловік. Становище жінки в сім'ї та громаді народів регіону було досить принизливим. Народжуваність у народів Сибіру була високою, у більшості сімей нараховувалося від 5 до 10 дітей, у якутів, бурятів інколи до 20 і більше. Однак через тяжкі умови життя, погане харчування й догляд була висока дитяча смертність. Була практика усиновлення дітей малодітними сім'ями.

Основу традиційного світогляду народів Сибіру становлять уявлення про множинність світів. Верхній світ – небо – асоціюється з позитивним началом. Середній світ населений людьми й численними духами, пов'язаними або з Верхнім, або з Нижнім світами. Господарями Нижнього світу є злі духи, які уособлюють негативне начало. Існує й горизонтальне сприйняття картини світу, у якій Північ і Захід сприймаються як негативна сторона, Південь і Схід – позитивна сторона. Іншою світоглядною складовою народів Сибіру є концепція множинності “душ”. Найбільш важливими є реінкарнація душі – це душа-дихання, яка передається в наступні покоління, чим забезпечується життя роду, і тілесна душа, яка після смерті йшла в Нижній світ.

Здебільшого віряни в Північній Азії сповідують **православ'я**. Багато тут прихильників **старообрядництва**, яких називають ще старовірами (більшість із них є росіяни). Друга за чисельністю прихильників релігія в регіоні – **буддизм (ламаїзм)**. Його сповідують східні буряти. **Ісламу** дотримуються в основному західносибірські татари. Дохристиянські релігії народів Північної Азії як правило визначаються поняттям

шаманство (або **шаманізм**). Характерною рисою шаманства є віра в те, що певні люди – **шамани** – мають здатність, приводячи себе у своєрідний стан (**камлання**), вступати в безпосереднє спілкування з духами – захисниками й помічниками шамана в боротьбі з хворобами, голодом, пропажами та іншими нещастями. У бурятів шаманство набуло ускладнених форм під впливом буддизму, а з кінця XVII ст. загалом стало змінюватися цією релігією. У юрті шамана були **онгони** – зображення духів або душі предків, які створювалися у вигляді людських фігур, намальованих на матерії, дощечках, а інколи й на скелях. У частини хакасів, алтайців, тувинців, бурятів набуло поширення синкретичне вірування (версія буддизму) – **бурханізм** – поклоніння богу Бурхану. У народів Північної Азії були поширені різні анімістичні уявлення, існував також **промисловий культ**, пов'язаний із жертвоприношеннями духам-покровителям гір, лісів, джерел та ін.; “господарям” окремих явищ природи; побутовали різні форми **сімейно-родового культу**. Повсюди набув поширення **культ ведмеда**.

Майже кожна етнічна група регіону має своєрідні фольклорні твори, різноманітність яких знаходить своє пояснення в різниці історичних доль, у різному походженні цих народів. Значний вплив на фольклор народів Північної Азії виявляла усна народна творчість росіян. Багате та різноманітне образотворче мистецтво народів Сибіру. Тут необхідно відзначити оздоблення вишивкою (шовком і бісером) та аплікацією (із кусків шкіри та тканини) одягу. Особливою областю прикладного образотворчого мистецтва є різьблення по мамонтової кістці й моржевому іклу та металу, інкрустація металом на побутових предметах – кістяних деталях оленьчої упряжки, люльках, кресалах, прикрашання орнаментом луб'яного посуду, художня різьба дерев'яного посуду, хатнього начиння.

Стародавнім є бурятський національний танець **йохор**. Танцюристи, тримаючись за руки, формували коло і, розхитуючись, рухалися по колу, піднімаючи то одну, то іншу ногу під час ритмічного наспіву пісні, з частим повторенням слова йохор. Особливий вид мистецтва бурятів – музично-драматичні шаманські й буддійські ритуальні дієства, містерії, богослужіння (**хурали**). У якутів розвинутий богатирський епос (**олонхо**), який виконується співцями на святах. Найбільш поширені жанри алтайського фольклору – героїчні сказання, які виконувалися співаками в супроводі двострунного дерев'яного **топшура**, що нагадував домбру. Музичним інструментом евенків був металевий **варган** у формі ліри, з припаяним до середини ободу язичком. Розвитку етнічної самосвідомості й культури корінних народів Північної Азії активно сприяють комплексні наукові інститути гуманітарного профілю, які вивчають національні традиції, історію, мову, мистецтво.

Термінологічний словник

Авункулат – особлива роль дядька з материнської сторони в народів Сибіру.

Аїл – восьмикутна зрубна юрта з конічним дахом в алтайців, бурятів, якутів.

Байдарка – шкіряний човен довжиною до 10 м, який мав весла й вітрило з оленьчих шкур.

Бурханізм – синкретичне вірування (версія буддизму) у народів Сибіру.

Варган – музичний металевий інструмент у формі ліри, з припаяним до середини ободу язичком.

Іглу – куполоподібне житло зі снігу в ескімосів.

Ідолопоклонство – у релігії – наділення неживих предметів (зображень божества) надприродною силою, перетворення їх в об'єкт бездумного поклоніння.

Йохор – бурятський національний танець.

Каяк – малий шкіряний човен із двоперим веслом в ескімосів, чукчів та коряків.

Конічний чум – будинок народів Сибіру, кістяк якого складався із 30-50 жердин, покритих оленьчими шкурами (влітку – лубом).

Малиця – верхній одяг з оленьчих шкір, який одягали хутром всередину.

Нарти – сани (були легкі й вантажні), запряжені 2-4-5 оленями.

Німат – звичай в евенків, за яким м'ясо вбитого звіра розподілялося між усіма господарствами стійбища.

Ногавиці – довгі шкіряні гамаші.

Піми – високі хутряні чоботи в народів Сибіру.

Олонхо – якутський богатирський епос, який виконується співцями на святах.

Онго́ни – це зображення духів або душі предків у бурятів, які представлялися у вигляді людських фігур, намальованих на матерії, дощечках, а інколи й на скелях.

Ровдуга – замша з оленьчої або лосиної шкіри, з якої виготовляли одяг.

Совик – верхній одяг з оленьчих шкір, який одягали хутром зовні.

Улігери – бурятські поеми.

Унти – шкіряне або хутряне взуття народів Сибіру.

Фанза – система опалення в народів Приамур'я, яка складалася з дерев'яних або глиняних труб, що прокладалися від вогнища під нарами й виводилися в димохід біля будинку.

Чегедек – довга безрукавка з розрізом спереду, яку одягали заміжні алтайки та бурятки поверх шуби.

Чувал – пристінний камін до зрубних юрт.

Яранга – житло кочових чукчів і коряків, кістяк якого будувався із жердин різної довжини й складався з двох частин: нижньої циліндричної та верхньої конічної.

Яса – у бурятів поділ громади на роди та кості, які об'єднували кровних родичів.

Тести для самоконтролю

1. Оленьчий одяг ненців, що одягається хутром всередину, називається:
а) совик; б) роговиця; в) малиця.
2. Оленьчий одяг ненців, що одягається хутром зовні, називається:
а) совик; б) роговиця; в) малиця.
3. Сніговий будинок ескімоса називається:
а) вігвам; б) іглу; в) яранга.
4. Житлом кочових чукчів і коряків слугувала:
а) яранга; б) чум; в) вігвам.
5. Ровдуга – це:
а) хутрянний одяг; б) замшевий одяг; в) повстяний одяг.
6. Камлання – це:
а) специфічний стан людини, введення себе в транс;
б) особлива якість людського характеру, здатність вести за собою людей;
в) оповідь, яка передає уявлення народів про походження світу, явищ природи.
7. Бурханізм – це:
а) вид святкового дійства; б) вид вірування; в) вид ритуальної дії.
8. Стародавній бурятський національний танець називається:
а) олонхо; б) йохор; в) онгон.
9. Пристінний камін до зрубних юрт називається:
а) балаган; б) чувал; в) фанза.
10. Ногавиці – це:
а) довгі замшеві або суконні гамаші; б) шкіряне взуття; в) хутрянні чоботи.
11. Зображення духів або душі предків у вигляді людських фігур, намальованих на матерії, дощечках, а інколи й на скелях у бурятів називається:
а) олонхо; б) йохор; в) онго́ни.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте географічний, антропологічний та мовний склад населення азійської частини Росії.
2. Опишіть господарсько-культурні типи: піші мисливці й риболови тайги й лісотундри; осілі риболови в басейнах річок і озер; тайгові мисливці-оленьярі й риболови; кочові оленьярі тундри й лісотундри; осілі мисливці за морським звіром на Тихоокеанському узбережжі й островах та скотарі, мисливці й землероби степу й лісостепу.
3. Проаналізуйте регіональні особливості поселень і будинків народів Північної Азії.
4. Опишіть традиційний чоловічий і жіночий одяг сибірських народів.
5. Визначте національну кухню народів Сибіру та Далекого Сходу.
6. З'ясуйте особливості громадського побуту народів Північної Азії.
7. Висвітліть сімейно-шлюбні відносини сибірських народів.
8. Охарактеризуйте духовну культуру народів регіону.
9. Виясніть календарні звичаї та обряди народів Північної Азії.

Тема 14. Господарсько-культурні типи доколумбової Америки

План

1. Історико-географічний та мовний поділ Америки.
2. Колонізація Америки європейцями й формування її сучасного етнічного складу.
3. Характеристика господарсько-культурних типів доколумбової Америки:
 - а) давні культури Північної Америки, арктичні мисливці й риболови, індіанці Північно-Західного узбережжя Північної Америки, мисливці на оленя карибу;
 - б) мисливські племена степових районів Америки, вогнеземельці.
4. Землеробські народи Америки:
 - а) землероби сходу й південного сходу Північної Америки;
 - б) індіанці “пуэбло”.

Питання для самостійного вивчення

- З'ясувати основні етапи етнічної історії народів Америки.
- Розкрити сучасні етнічні процеси в Канаді, США, Латинській Америці.
- Дати етнографічну характеристику індіанцям басейну р. Амазонка.

Завдання для самостійної роботи

1. На контурній карті нанести розміщення основних господарсько-культурних типів доколумбової Америки із вказанням їхньої мовної належності.

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Становище індіанців, негритянського населення, чиканос та інших етнічних і расових груп у сучасній Америці.
- ❖ Звичаї та обряди населення Америки (регіон за вибором).
- ❖ Традиційний одяг індіанців Америки.
- ❖ Громадський побут та сімейно-шлюбні відносини індіанців Америки.

Список рекомендованої літератури

- Аверкиев Ю.П. Индейцы Северной Америки / Ю.П. Аверкиев. – М., 1974.
Биока Э. Яноама (Индейцы Южной Америки) / Э. Биока. – М., 1972.
Индейцы Америки. – М., 1955.
Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
Культура и быт народов Америки. – Л., 1967.
Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С. 208 – 232.
Морган Л.Г. Лига ходеносауны или ирокезов / Л.Г. Морган. – М., 1983.
Народы Америки. – М., 1959.
Семья у народов Америки. – М., 1991.
Стингл М. Индейцы без томагавков / М. Стингл. – М., 1984.
Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар.– Львів, 2004. – С. 254-262, 332-349.
Уайт Д.М. Индейцы Северной Америки. Быт, религия, культура / Д.М. Уайт. – М., 2006.
Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера: индейцы и эскимосы / Л.А. Файнберг. – М., 1991.
Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
Етнологія (Етнографія): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

Сучасне населення двох материків Америки нараховує приблизно 950 млн осіб (у Північній Америці – майже 565 млн, у Південній Америці – 385 млн). Археологічні матеріали свідчать, що людина з'явилася в Америці приблизно 30–40 тисяч років до н.е. (є точки зору, що 50 тисяч і навіть 100 тисяч років до н.е.) і прийшла з території Північно-Східної Азії через перешийок, що з'єднував Чукотку й Аляску. Заселення території континентів проходило кількома хвилями. У Південній Америці людина з'явилася приблизно у 15–17 тис. років до н.е. Корінне населення називають *індіанцями*. Таку назву їм дали мореплавці, котрі помилково вважали, що відкрита Х. Колумбом земля є Західною Індією. Є різні точки зору щодо кількості індіанців до приходу європейців. Називають

цифру 8, 15, 20, 50 і навіть 100 млн осіб. Основна частина індіанського населення у XV ст. мешкала в гірських районах південної Мексики (13-15 млн осіб) і в Андах (8–10 млн осіб), де сформувалися цивілізації майя, ацтеків, інків, у Північній Америці проживало 1,5–2 млн індіанців, у Вест-Індії – приблизно 500 тисяч, в останніх районах континентів – 2,5–3,5 млн осіб.

Усі індіанці мають деякі спільні антропологічні ознаки, за якими учені формують **американоїдну** малу расу великої **монголоїдної** раси: світло-жовтий або червонувато-коричневий відтінок шкіри, тверде пряме волосся, широке обличчя, прямий ніс (інколи з горбинкою, так званий “орлиний”), рідко трапляється епікантус.

Північна Америка більш сприятлива для розселення людей. Тільки західна її частина зайнята гірською системою Кордильєр. Остання територія – це порівняно плоска рівнина (**прерії**), на сході якої розташовані невеликі гори Аппалачі. Помірний клімат регіону тільки на півдні є посушливим, а на півночі характеризується холодною зимою і прохолодним літом. Значні площі Південної Америки, що лежать у тропічній зоні, зайняті американськими джунглями – сельвою. На півночі й південному сході материка були області більш засушливих американських саван. Більш сприятливим був південь континенту – трав’янисті степи (**пампа**). З півночі на південь всю західну частину Південної Америки займає значна гірська система Анд. У гірських долинах умови для життя людини виявилися найбільш сприятливими, і з часом тут стали виникати перші індіанські цивілізації. Подібні умови були й на території Мезоамерики.

Серйозне етнографічне вивчення життя індіанців почалося порівняно пізно, наприкінці XIX – на початку XX ст. До цього часу багато племен і цілі народи були знищені в колоніальних війнах, а ті, що залишилися, сильно змінили свій спосіб життя. З огляду на різний ступінь європейського впливу й різну долю індіанських племен, реконструювати хоч би в основних рисах життя індіанців до появи європейців вдається з великими труднощами, після досить складних досліджень.

Проблемою є класифікація мов індіанців Америки. Одні дослідники нараховують до 2000 мовних сімей (кожна мова – це сім’я), інші – біля 100, треті – до 50. За граматичною структурою індіанські мови **полісинтетичні**, що сильно утруднює побудову генеалогічних систем спорідненості окремих американських мов між собою. Назвемо лише основні мовні сім’ї та групи індіанських племен.

Ескімосько-алеутська сім’я: **ескімоси** (**інуйті**), що мешкають у приполярних областях Аляски, Північної Канади, Гренландії та **алеути**, які розселені на Алеутських островах та Алясці. **Атапаська** сім’я або **на-дене**: **навахо**, **атапаски**, **апачі** та ін., які були розселені від Аляски до Каліфорнії й Мексики, переважно в західних та центральних районах Північної Америки. **Алгонкіно-вакашська** сім’я: **оджибве**, **делавари**, **могікани** та ін., які були розселені на північному сході, у районі Великих Озер і по р. Св. Лаврентія. Сім’я **хока-сіу**: **дакота**, **ірокези**, **мускоги**, **сіу** та ін., які мешкали в центральних і східних районах Північної Америки. **Юто-ацтекська** сім’я: **ацтеки**, **міштеки**, **сапотекі**, **толь теки**, займали південний захід Північної Америки (**ацтеки**, **міштеки**, **сапотекі**, **тольтеки**). Сім’я **майя-соке**: **майя**, **кіче**, **хуастекі**, **соке**, **туанаки** та ін., поширені на півострові Юкатан і в сусідніх областях південної Мексики. Сім’я **чібча**, групи індіанців Мезоамерики та півночі Південної Америки. **Аравакська** сім’я: **араваки**, **ботокуди**, **хіваро** та ін., були поширені на островах Карибського моря й на півночі Південної Америки. Представники **карибської** сім’ї були розселені на північ від Амазонки й на островах Карибського моря. Сім’я **тупі-гуарані**, племена розселилися від Анд до Атлантики в середній частині південної Америки. Сім’я **кечуа**, мова кечуа – найбільша індіанська мова (10 млн носіїв), що збереглася в Перу, Еквадорі, Болівії (це колишня мова імперії інків). Сім’я **аймара**, зараз розмовляє індіанське населення в Болівії та Перу. **Арауканська** мова (**мапуче**), була поширена серед багатьох племен, які населяли сучасну Аргентину й південну частину Чилі. Сім’я **пуельче**, яка була поширена в центральних районах Аргентини. Сім’я **чон**: **она**, **алакалуфі**, **ягана** та ін. Більшість країн Америки мають багатонаціональне населення.

У серпні 1492 р. експедиція **Христофора Колумба** відкрила для європейців Новий світ, назвавши острова Вест-Індією, а їх жителів – індіанцями. У 1499–1501 рр. **Америго Веспуччі** в складі іспанської експедиції досяг берегів сучасної Гвіани, перетнув Панамський перешийок і вийшов до берегів Тихого океану. У 1507 р. картограф М. Вальдемюллер назвав материк Америкою на честь А. Веспуччі й наніс цю назву на карту і глобус. У 1502 р. **Ф. Магеллан** очолив іспанську експедицію, яка досліджувала

Південну Америку. Пройшовши через протоку (названу його іменем), яка відокремлює Південну Америку від Вогняної Землі, він вийшов в океан, який його супутники назвали Тихим. З другої половини XVI ст. майже вся Південна Америка була перетворена в колонії Іспанії та Португалії. У XVII-XVIII ст. майже вся територія Латинської Америки була колонізована іспанцями, португальцями та французами. У цей же період невеликі території захопили Англія (Ямайка, Британський Гондурас, Барбадос) та Нідерланди (Суринам). У першій половині XIX ст. більшість колоній на території Латинської Америки добилися незалежності. У всіх незалежних країнах було встановлено республіканський устрій. Тільки в Бразилії до 1889 р. зберігалася монархія.

Сучасну політичну карту Латинської Америки утворюють 33 суверенні країни, з населенням понад 560 млн осіб. У регіоні збереглося 12 невеликих колоніальних володінь (проживає понад 5 млн осіб), які належать США, Великобританії, Франції та Нідерландам. У формуванні населення регіону велику роль відіграла еміграція з Європи та Африки. Ще в колоніальний період тут з'явилося населення зі змішаними расовими ознаками: **метиси** (від шлюбів європейців і індіанців), **мулати** (від шлюбів європейців і негрів) і **самбо** (від шлюбів негрів та індіанців). У більшості країн Латинської Америки переважають метиси. Населення європейського походження становить майже чверть населення регіону, негри – 10%, індіанців – біля 15%. У більшості країн Центральної й Південної Америки державною мовою є **іспанська**. У Бразилії розмовляють **португальською** мовою. У країнах Карибського басейну державними мовами є **англійська** та **французька**.

Перше поселення європейців (французькі колоністи) у Північній Америці з'явилося в 1605 р. в Акадії. Колонізація Америки англійцями розпочалася в 1607 р. з боку Атлантичного узбережжя (Вірджинія). Більшість колоністів займалися сільським господарством. Для роботи на плантаціях, починаючи з 1619 р. стали завозити рабів з Африки. Трагічною сторінкою американської історії можна вважати постійні утиски, війни, приниження, які зазнали індіанські племена з боку американських колоністів. У колонізації Північної Америки значну роль відіграли іспанці, які зуміли успішно поєднати місіонерство із грубою військовою силою. Сферою їх впливу були території Флориди, Нової Мексики та Каліфорнії.

На сьогодні в США проживає європеїдного населення майже 78%, а негроїдного – 13,1%, або відповідно 260 та біля 43 млн осіб; індіанців, ескімосів, алеутів (1,2%, або менш ніж 4 млн осіб); вихідців з Азії та Океанії – (5%, або понад 16 млн осіб); іспаномовних американців – понад 36 млн та осіб інших національних груп – 24 млн. Українців та осіб українського походження в США за оцінками даними мешкає біля 1,5–2 млн. Корінні жителі Канади – індіанці та ескімоси (інуїти) становлять біля 4,2% загальної кількості населення (понад 1,5 млн). Державотворчою основою Канади (тут мешкає 36,3 млн осіб) є **англоканадці** (біля 22 млн осіб, які розмовляють англійською мовою) і **франкоканадці** (біля 8 млн осіб використовують французьку мову). Майже 8 млн осіб представлені етнічними групами: розмовляють німецькою (9,8%), італійською (4,5%), китайською (4,5%), українською (3,8%) та ін. У Канаді проживає майже 1,3 млн українців і осіб українського походження.

В етнографії заведено класифікувати народи Америки, які жили до появи європейців, не за мовним, а за господарсько-культурним принципом або за “культурними ареалами”. Такий поділ не враховував багатьох аспектів – історичних (народи переселялися, змінювали спосіб життя), етногенетичних та етноісторичних (народи, споріднені за мовою й походженням, виявлялися в різних ареалах, і, навпаки, різні за походженням народи об'єднувалися в одну групу). Але цей принцип класифікації рельєфно відображає стадіальний рівень розвитку окремих груп.

а) давні культури Північної Америки

Протягом перших десяти тисяч років життя в Америці давні індіанці в культурному сенсі нічим не відрізнялися від своїх предків, які мешкали десь на території Північно-Східної Азії. Про це свідчать розкопки в **печері Сандія** в північноамериканському штаті Нью-Мексико (датується культура приблизно 25 тисяч років до н.е.). Населення займалося виключно полюванням на верблюдів, мамонтів, бізонів. Зброєю був спис із кам'яним наконечником. Пізніше до американських земель рушила ще одна хвиля “переселенців” з Азії. Вони розбрелися по всій території континенту. Так утворилася самостійна гілка монголоїдної раси.

Першою широко поширеною археологічною культурою Америки була **культура Кловіс**, названа за місцем знахідок біля міста Кловіс у штаті Нью-Мексико. Датується приблизно 12–11 тис. до н.е. Для цієї культури характерні своєрідні наконечники стріл із кременю. Люди займалися полюванням, збиральництвом, вели бродячий спосіб життя, рухаючись невеликими сімейними групами Північною й Центральною Америкою. Перша повністю сформована культура в Америці існувала приблизно в 11–10 тис. до н.е. Дослідники її називають **“фолсомською культурою”**, названою за місцем, де були знайдені її пам’ятки в штаті Нью-Мексико. Фолсомські люди були ще мисливцями, які користувалися списами із наконечниками з кремнію, але значно меншого розміру, ніж у попередньої культури Кловіс. Першою землеробською культурою в Америці була культура **“кочизі”**. У цей час (3–3,5 тис. до н.е.) вперше почали вирощувати кукурудзу, обробляти . холодним методом мідь, але люди ще займалися полюванням та рибальством. За культурою “кочизі” на обох узбережжях Північної Америки прийшла культура **“куп мушель”** чи, швидше, **“кухонних куп”**. Індіанські рибалки кидали на цю гору-звалище кістяні голки, ножі та ін., зроблені із мушель (звідси й інша назва культури). За “кочизі” в Північній Америці виникає нова землеробська культура, в основі якої лежало також вирощування кукурудзи – культура **“баскет мейкерз” – “корзинщиків”** (приблизно 200 р. до н.е. – 400 р. н.е.). Люди використовували водонепроникні кошики, що мали форму горщика, у яких варили кашоподібну страву; жили в печерах.

б) індіанці пуебло

Свої поселення (ми зараз називаємо їх **пуебло**) індіанці: атапаські племена – навахо, апачі, юто-ацтекські народи – папаго, піма та ін. будували на плоских підчищеннях (налічувало до 4 тисяч осіб). Структурою пуебло нагадували бджолині стільники. Побудовані з каменя і глини будинки являли собою багатокімнатні, а іноді й багатопверхові споруди. У приміщення спускалися з плоского даху по драбині. У плані поселення нагадувало неповне коло, незамкнена частина якого була повернута до річки. Жителі пуебло створили розгалужену зрошувальну систему. Вирощували маїс, гарбузи, червоний стручковий перець, салат, квасоллю, тютюн. Поля обробляли дерев’яною мотикою та палицею із загостреним кінцем. Індіанці приручали собак, розводили індиків, черепах. Чоловіки також ткали, виготовляли зброю, гончарні вироби. Жінки обробляли поля, будували житла. Чоловічий одяг індіанців складався зі штанів, туніки, мокасинів; жіночий – з бавовняної сукні, накидки. У пуебло жінки відігравали значну роль. Вони стояли на чолі сім’ї. Після одруження чоловік селився до будинку своєї дружини. Після розлучення з будинку мав піти саме чоловік. Жителі кожного пуебло поділялися на ряд родових груп, які утворювали фратрію. Усіма роботами в общині, як і релігійними обрядами керували спеціально обрані два розпорядники – **касіки**. Обиралося і два військових вожді. Повелителів індіанців хоронили в **маундах** – штучно насипаних земляних курганах. Релігійні уявлення індіанців пуебло були нерозривно пов’язані із землеробськими навичками. Найважливіший із них – танець змій та **качина** – дух предків. Усі релігійні обряди відбувалися переважно у святилищі – **ківі**.

в) індіанці сходу й південного сходу Північної Америки

До даної культури належать алгонкінські племена – делавари, могікани, маями та ін. На південь від них мешкали п’ять ірокезьких племен (сенека, кайюга, онондага, онейда та могавки). Південніше них були розселені племена мускоги, сіу та ін. Прикладом культури цих землеробських племен можуть слугувати ірокези. Основою їх господарства було землеробство на підсічно-вогневій системі. Ділянки землі ірокези відвойовували в лісу, розчищаючи й спалюючи гілки та дерева. Вирощували кукурудзу, гарбузи, кабачки, бобові, тютюн, помідори. Знаряддя праці були примітивними: кам’яні мотики, загострені дерев’яні палиці. Через відсутність удобрення полів, їх швидке виснаження, ірокезькі поселення вимушені були через 10–15 років переселятися в інше місце. Істотним доповненням до землеробства було збиральництво (в їжу використовували ягоди, горіхи, жолуді, коріння, листя рослин, кленовий сік та ін.) та полювання. Знаряддями й способами полювання виступали – пастки, капкани, загони, переслідування звірів та ін.

Ірокези жили в поселеннях по 20–100 будівель (3–5 тисячі осіб), часто обнесені частоколом для захисту від ворогів, і навколо яких були розбиті сади й поля. В основі соціальної організації ірокезів була материнська родова община – **овачіра**. Як правило, община займала один “довгий будинок” (ця споруда мала каркас зі стовпів і жердин, крита корою дерев), загалом кілька десятків людей. У кожній родині була своя кімната.

Якщо виникала нова сім'я, будинок добудовували з торця. Одружені хлопці йшли в овачіри своїх дружин, при розлученнях чоловіки уходили до своєї родової овачіри. Рід обирав родових старійшин – *сахемів*, які представляли інтереси роду на племінній раді, вирішували питання землекористування в межах свого племені. Племя ірокезів розпадалося на дві екзогамні фратрії. Поява європейців, збільшення міжплемінних конфліктів і насилля підштовхнуло до створення *Ліги ірокезів* (союзу п'яти ірокезьких племен). Загальна рада цієї ліги складалася з 50 сахемів. Для керівництва військовими діями обирали два військових вожді. Подібні союзи відомі також у племен сіу, дакота. Одяг ірокезів складався із замшевих сорочок, пов'язок на стегна, *мокасинів*, шкіряної накидки. З приходом колоністів костюм індіанців набував європейського вигляду. Чоловіки-ірокези розмальовували тіло та робили татування. Зачіска складалася з пучка волосся, прикрашеного пір'ям.

Релігійні уявлення ірокезів та інших землеробських народів мали багато спільних рис. Більшість індіанських племен вірили у вищу духовну істоту, або *Великий Дух* – невидиме, але повсюди поширене божество, яке створило все, що було хорошим і корисним. Вірили також і в *Злого Духа*, який створив усе, що було погане і згубне для людини (смерть, хвороби). Кожний із духів правив своїм “царством”. Інші нижчі духи поділялися відповідно на добрі та злі. Велике значення мало шанування сил природи. Найяскравіші міфологічні образи: *Сонце, Місяць, Мати-Земля, Батько-Небо, Вода, Вогонь*, деякі рослини. Наприклад, вірили в *Духа маїсу, Духа бобів* та *Духа гарбуза*, які уявлялися в образі трьох красивих жінок-сестер. Ця тріада відома під назвою “*Деохейко*”, що означає “наші годувальниці”. Ірокези вірили, що тютюн їм був даний як засіб спілкування зі світом духів. Куріння люльки миру (*калумету*) використовували на зустрічах племен, у знак миру і дружби. Найпоширеніший міф в індіанців про боротьбу двох потужних супротивників – гігантського рогатого змія та громової птиці. Ірокезькі свята проходили в певний час року й відзначалися щорічно за одними й тими ж встановленими обрядами, які передавалися з року в рік. У них було шість головних свят: свято клена, який дав людям солодкий сік, свято сівби, свято суніці, як першого плоду землі, свято маїсу, свято збору врожаю, свято Нового року, який відзначали близько першого лютого. Серед індіанців Північної Америки поширені родові культу, вшанування тотемних тварин.

У XVIII ст. доля ірокезьких племен та інших землеробів Північної Америки докорінно змінилася. Європейські колоністи стали витіснити індіанців із їх земель. На початок XIX ст. більшість індіанців перебували в резерваціях США й Канади й були позбавлені можливості займатися своїми традиційними заняттями. Довгий час вони були обмежені в громадянських правах, зазнавали дискримінації.

2) арктичні мисливці й риболови

На арктичному узбережжі Північної Америки мешкають *ескімоси*. Вони займалися полюванням, рибальством і в деякій мірі збиральництвом. Полювали на морських тварин (тюленів, моржів, китів), влітку на оленів-карибу, ведмедів, на хутрових звірів, птахів, ловили рибу. Збирали ягоди. Головною зброєю виступали списи, ремінні сіті, лук, стріли, поворотний гарпун, від якого відділявся кістяний чи залізний наконечник. Для плавання використовували *кааяк, байдарку*. Від пори року і способів полювання залежав тип поселень і жител ескімосів. Влітку будинком у них слугував *чум*, покритий шкірами або лубом. Взимку ескімоси селилися на узбережжі великими групами сімей у напівземлянках та сніговому будинку – *іглу*. Одяг ескімосів шився із хутра оленя, тюленя, рідше з хутра лисиці, ведмедя, птахів. Як спідню білизну використовували шкіряні до колін шаровари. На ноги одягали панчохи зі шкіри оленя, тюленя, або плетені з трави, а поверх – хутрянні мокасини, які підв'язувалися до поясу. Їжа ескімосів – переважно оленяче м'ясо, жир, риба. Їли багато й часто (п'ять раз на день). М'ясо й сало різали ножом невеликими кусочками, додаючи туди сушені й сирі ягоди, коріння, рослини.

Ескімоси живуть порівняно невеликими групами. Які-небудь форми племінної організації в них не спостерігалися. На чолі ескімоської громади стояв старійшина, який вирізнявся серед інших людей авторитетом. Становище жінки в ескімоській сім'ї досить пригнічене. Укладення шлюбу досі має форму викрадення нареченої. На сучасному етапі переважають патріархальні відносини – успадкування від батька до сина, патрилокальні шлюби, ведення родоvodu за батьківською лінією. Сім'ї ескімосів малодітні через суворі умови, високу дитячу смертність. Ескімоси майже не зазнали християнізації, зберегли

анімістичні вірування, шаманство і промислові культури. Згідно з ескімоською міфологією природа населена духами, добрими й злими, наприклад, **Інца** – господарка або охоронниця предметів, тварин, явищ природи, стану людини; **Седна** – господарка морських тварин; **Ворон**, що виступає як культурний герой. Серед ескімосів поширене різьблення по дереву, по кості, рогу, художня аплікація та вишивка.

д) індіанці Північно-Західного узбережжя

Господарство індіанців північно-західної частини Тихоокеанського узбережжя (алеути, хайда, селищ, вакаші, тлінкіти) базувалося на морському звіробійному промислі та рибальстві: морські бобри, сивучі, моржі, котики, нерпи, кити, лососі. Основним плавзасобом виступала байдарка. Знаряддями морського полювання виступали гарпуни, списи, ножі, сокири, лук, стріли, сіті. На птахів полювали з допомогою **боли**, пасток, петель. Жінки плели циновки, кошики. Одяг був схожий на одяг сусідніх ескімосів. Поселення складалося з двох-чотирьох хаотично розміщених землянок різних розмірів (до 160 м), збудованих із кісток та плавників китів, зверху покритих сухою травою, шкірами. Зверху будинку лишали кілька чотирикутних отворів для виходу диму. В оселю заходили зверху по драбині. Внутрішні стовпи будинку відділяли місце проживання окремої сім'ї. Найбільшим об'єднанням індіанців було плем'я, яке поділялося на фратрії, а ті, зі свого боку, на роди. Останні мали свого захисника-тотема, який вважався їх спільним предком. На чолі племені стояла племінна рада, куди входили старійшини від родів. Рада встановлювала порядок використання мисливських угідь, організовувала морський промисел, слідкувала за охороною племінних володінь від нападів сусідніх народів, оголошувала війну для захоплення рабів. Керував полюванням і війнами обраний вождь. Індіанці регіону влаштовували спеціальне свято – **потлач**, під час якого господар сім'ї запрошував гостей, частував їх їжею, розважав піснями й танцями, а потім обдарував. В індіанців регіону широко використовувалася праця рабів, яких захоплювали під час війн. Багато дійшло до нас міфів про тварин-покровителів, духів, надприродні сили й істоти. Особливо цікава казка про **Ворона** й **Воронятко**. Реалістичне було різьблення по кості (фігурки птахів, морських тварин).

е) мисливці на оленя карібубу

У внутрішніх областях Аляски, у лісових районах сучасної Канади й США мешкали численні племена мисливців, риболовів і збирачів, які розмовляли на атапаських (оджибве, наскапі та ін.) та алгонкінських (чайпеваї, могікани та ін.) мовах. Залежно від кочувань оленьчих стад (влітку – на північ, взимку – на південь), будувалися сезонні переміщення мисливських груп. Масовий забій оленів дозволяв заготовлювати значні запаси м'яса, жиру, шкір. Полювали також на лосів, ведмедів, бобрів, птахів, ловили рибу. Зброю (списи, лук і стріли, капкани, **томагавки** виготовляли з дерева, кості, каменя. Мідь використовувалася для обміну та для прикрас. Житлом слугував гостроконечний чум – **вігвам**, критий корою, лубом (влітку), шкурами оленя (взимку). Усе майно під час перекочувань переносили на собі або вантажили на невеликі волокуші, які тягли собаки. Одяг шився із замші й складався із сорочки, штанів, куртки, на ногах – шкіряні мокасини та хутрянні ногавиці. Увесь одяг прикрашався орнаментом із різнокольорових кусочків хутра, шкіри, узорами із прикрашених голок дикобраза. Хатне начиння виготовлялося з лубу, кори, дерева, шкіри (миски, кошики, циновки, сумки). З лубу робилися легкі човни – **каное**, які на перекатах і на суші легко переносилися.

є) мисливські племена степових районів Америки

До появи європейців у цих степових районах мешкали порівняно нечисленне населення мисливців. Європейська колонізація й масові переселення індіанських племен призвели до збільшення населення цього ареалу. Водночас відбулися істотні зміни в житті індіанців, що було пов'язане з появою коней і вогнепальної зброї. У преріях мешкали племена: дакота, кедо, команчі, сіу, навахо та ін. Основою їх життя було полювання на бізонів. Племена вели кочовий спосіб життя, переміщуючись вслід за стадами тварин. Становище стало змінюватися у XVII – XVIII ст. Індіанці приручали завезені європейцями коні й використовували їх для полювання, яке ставало набагато продуктивнішим. Знаряддями полювання виступали: списи, дротики, лук, стріли, ножі, томагавки, рушниці. Накопичення багатств – шкури бізонів, хутро, стада коней – не тільки збільшило майнову диференціацію всередині племені, але і призвело до частих грабунків, війн. Підвищилася роль військових вождів в організації оборони від набігів сусідів і походів на чужі володіння. Стали виникати військові союзи племен. Жили індіанці прерій у

гостроконечних чумах – *mini*, покритих шкірами бізонів. Одяг шили з хутра та замші. Зберігалися родові культи, культи тотемів окремих родів, культ сонця. Поряд із шаманами, більшу роль у якості розпорядників релігійних культів стали відігравати вожді. Самобутня культура індіанців прерій проіснувала до середини ХІХ ст., коли тут з'явилися європейці, які послідовно знищували місцеве населення й відтісняли їх до резервацій.

У степах Південної Америки мешкали різномовні племена мисливців на гуанако, страусів та іншу дичину (*керанті*, *хет*, *техуельче*, *чон* та ін.). До появи європейців вони були пішими мисливцями й збирачами. Зброєю виступали лук, стріли, ласо, пращі, бола. Поява коней змінила життя патагонців. Стало переважати масове облавне полювання, після якого м'ясо заготовлювали про запас. Жінки займалися збиральництвом, вели домашнє господарство, переробляючи продукти для харчування. Головною одиницею стала група сімей (30-40 осіб), на чолі якої стояв вождь, влада якого стала майже спадковою. Сини селилися в одному довгому наметі з батьком. Такий намет (*тольдо*) мав задню довгу спільну стіну, спільний дах, а житло сімейних пар відокремлювалося одне від одного завісами зі шкур. Одягом у чоловіків виступала пов'язка на стегна, у жінок – шкіряний фартух. У прохолодну погоду одягали на плечі хутряний плащ. На ногах носили мокасини. Після появи на цих землях європейців розпочалася війна між ними та індіанськими племенами, яка завершилася майже поголовним знищенням індіанців.

ж) вогнеземельці

На півдні Південної Америки розташований архіпелаг Вогняна Земля. Клімат тут прохолодний і вологий. Тут мешкали три племена: *она*, *алакалуфи* та *ягана*. У несприятливих для життя людини умовах вогнеземельці створили свою спеціалізовану мисливсько-збиральницьку культуру. Полювали на гуанако, займалися збиральництвом, морським промислом (тюлені, морські видри, моржі, кити, качки, лебеді, альбатроси, чайки). Човен будувався з кори бука, зшитого китовим вусом. Посередині човна насипалася земля й розводився вогонь, щоби зігрітися. Знаряддями полювання були лук, стріли, гарпуни, пращі, списи, вудки, ліска, плетені кошики, які використовували для ловлі риби. Усе виготовлялося із кістки, мушлі, дерева, кременя, шкір, кишок, сухожилля тварин. Вогонь добували висіканням, застосовуючи пірит і кремій. Оселі були конічної форми, складені із похилих жердин і вкритих шкурами гуанако чи травою. Одяг жителів Вогненної Землі був мінімальний – накидки зі шкіри гуанако, тюленя, видри, шкіряне взуття та головні убори. Діти не носили ніякого одягу. У їжу вогнеземельці вживали м'ясо гуанако, тюленів, ракоподібних, рибу, гриби, ягоди. М'ясо й рибу запікали, смажили.

Племена поділялися на екзогамні родові групи. Чоловік повинен був обирати собі дружину з іншого роду чи навіть племені. Шлюби були моногамні, але не виключалася й полігамія. Главою сім'ї був чоловік, але й жінка мала чітко регламентовані права: вона готувала їжу, займалася збиральництвом, наглядала за дітьми, а чоловік – полював, виготовляв знаряддя праці й зброю, будував житло. Рід був батьківським, на чолі якого стояв досвідчений, поважний мисливець. Взаємини всередині роду були побудовані на принципах взаємодопомоги. Відносини між родами та племенами носили мирний, добросусідський характер. Рівень розвитку культури жителів архіпелагу був край низький. Тут не знайдено ні примітивного живопису, ні скульптури. Легенди й міфи нечисленні: про потоп, про Сонце, про явища природи, про злих і добрих духів, про богатирів. З приходом на Вогненну Землю в другій половині ХІХ ст. європейців почалося поголовне вимирання корінного населення. Їх косили хвороби, завезені європейцями, спиртне, кулі колоністів.

Отже, ціла низка культур, що виникли на землях Північної та Південної Америки, створили своєрідні традиції в духовній та матеріальній сферах. Надбання цих культур збагатили світ самобутніми проявами людського життя.

Термінологічний словник

Амулет – предмет, що його носять на тілі як оберіг від хвороб, ран, злого ока і ворожого чародійства.

Байдарка – відкритий, плоскодонний шкіряний човен.

Бола – метальна зброя в індіанців у вигляді зв'язки ременів, на кінці яких кріпиться каменюка чи кістяне грузило.

Вампум – це нитки з нанизаними на них мушлями, на які індіанці “записували” історію свого роду, він був також символом чистоти та щирості.

Вігвам – житло індіанців північної Америки.

Іглу – ескімоський сніговий будинок, кістяк якого складався із кусків щільного снігу, викладених по спіралі справа наліво у формі півсфери.

Калумет – люлька миру в індіанців.

Каное – видовбаний легкий берестяний човен у північноамериканських індіанців.

Касіки – в індіанців пуебло спеціально обрані два розпорядники, які керували всіма роботами в общині, як і релігійними обрядами.

Качина – дух предків в індіанців пуебло.

Каяк – малий шкіряний човен із двоперим веслом в ескімосів, чукчів і коряків.

Ківа – святилища індіанців пуебло.

Маунди – штучно насипані земляні кургани, у яких хоронили індіанських вождів.

Метиси – нащадки від міжрасових шлюбів. В Америці метисами називають нащадків від змішаних шлюбів між європеїдами та індіанцями.

Мокасини – м'яке взуття, зшите з одного чи двох шматків шкіри; аналог постолів.

Овачіра – ірокезька материнська родова община.

Пампа – великі рівнинні степові простори Південної Америки.

Потlach – вид обміну, святкове роздаровування гостям матеріальних скарбів господаря.

Прерії – великі рівнинні степові простори помірної кліматичної області Північної Америки.

Пуебло – поселення індіанців Північної Америки.

Самбо – у Латинській Америці нащадки від шлюбів між індіанцями та неграми.

Сахем – ірокезький родовий старійшина.

Скватер – колоніст, що займав вільну, необроблену ділянку землі в час колонізації США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, а в Австралії – скотар, що орендує для своїх стад необроблені ділянки землі.

Талісман – предмет, який, за релігійними уявленнями, приносить щастя й удачу.

Тіпі – гостроконечний індіанський чум, покритий шкірами бізонів.

Тольдо – намет індіанців пампи, що мав задню довгу спільну стіну, спільний дах, а житло сімейних пар відокремлювалося одне від одного завісами зі шкур.

Томагавк – 1) бойовий кийок з укріпленням на кінці кам'яним ударником; 2) бойова метална сокира.

Торбаси – м'які чоботи з оленьчої шкіри хутром зовні в індіанців Північної Америки.

Тотемізм – віра в надприродний зв'язок родової групи людей із представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів.

Тести для самоконтролю

1. Бола – це зброя:

а) ескімосів; б) індіанців пуебло; в) індіанців пампи.

2. Будинок індіанців прерій називається:

а) тіпі; б) тольдо; в) вігвам.

3. Будинок індіанців пампи називається:

а) тіпі; б) тольдо; в) вігвам.

4. Будинок індіанців мисливців на оленя карибу називається:

а) тіпі; б) тольдо; в) вігвам.

5. Прерії – це великі рівнинні степові простори:

а) Південної Америки; б) Північної Америки; в) Вест-Індії.

6. Пампа – це великі рівнинні степові простори:

а) Південної Америки; б) Північної Америки; в) Вест-Індії.

7. Потlach – це:

а) колоніст, що займав вільну, необроблену ділянку землі в час колонізації

Америци;

б) вид обміну, святкове роздаровування гостям матеріальних скарбів господаря;

в) спосіб передачі етнічного досвіду від одного покоління до наступного у

вигляді звичаїв, правил поведінки та ін.

8. Томагавк – це:

а) м'які чоботи з оленьчої шкіри хутром на зовні;

б) однолозні сани в індіанців Канади;

в) бойовий кийок з укріпленням на кінці кам'яним ударником.

9. Пуебло – це вид індіанського:
 - а) одягу; б) знаряддя праці; в) поселення.
10. Овачіра – це ірокезька:
 - а) община; б) сім'я; в) дружина.
11. Ківа – це індіанське:
 - а) поселення; б) святилище; в) божество.
12. Маунди – це індіанські:
 - а) штучно насипані земляні кургани; б) поселення; в) городні ділянки.
13. Касіки – це:
 - а) жерці; б) общинники; в) військові вожді.
14. Сахеми – це:
 - а) жерці; б) родові старійшини; в) військові вожді.
15. Качина – це індіанський:
 - а) дух предків; б) дух тварин; в) дух рослин.
16. Калумет – це індіанська:
 - а) сімейна реліквія; б) люлька миру; в) прикраса вождя племені.
17. Кувада – це:
 - а) невидима священна й таємна надприродна сила, що проявляється в щоденних справах;
 - б) частина роду, створена близькими родичами, які виводили себе від реального, а не міфічного предка;
 - в) обрядова симуляція батьком акту народження дитини з метою відкритої демонстрації своїх прав на неї.
18. Персонажем ескімоської міфології є – господарка морських тварин, її називають:
 - а) Інті; б) Седна; в) Етра.
19. До атапаської мовної сім'ї належать племена:
 - а) ірокези; б) делавари; в) апачі.
20. До мовної сім'ї хока-сіу належать племена:
 - а) ірокези; б) навахо; в) могікани.
21. До алгонкіно-вакашської мовної сім'ї належать племена:
 - а) навахи; б) делавари; в) дакота.
22. Найбільша індіанська мова на сучасному етапі – це:
 - а) аймара; б) майя; в) кечуа.
23. Першою землеробською культурою в Північній Америці вважається:
 - а) “фолсомська культура”; б) культура “кочизі”; в) культура “корзинників”.
24. Маїс – це:
 - а) квасоля; б) вид гарбуза; в) кукурудза.
25. Мокасини - це індіанські:
 - а) штани; б) взуття; в) головні убори.
27. Ритуальний танець народів пуебло виконувався із:
 - а) зміями; б) кондорами; в) маїсом.
28. Об'єднання п'яти племен здійснили:
 - а) майя; б) делавари; в) ірокези.
29. Білий шнурок із нанизаними на них мушлями, який вважався в індіанців символом чистоти й ширості, називався:
 - а) калумет; б) вмпум; в) деохейко.
30. Одномісний закритий човен, довжиною 3-4 і шириною 0,5 метра, дерев'яний кістяк якого обтягували шкірою, залишаючи круглий отвір по середині, називається:
 - а) байдарка; б) каное; в) каяк.
31. Відкритий, плоскодонний шкіряний човен, довжиною від 6 до 8, шириною 1,5 метра, називається:
 - а) байдарка; б) каное; в) каяк.
32. Легкий човен із лубу називається:
 - а) байдарка; б) каное; в) каяк.
33. Культурним героєм в індіанській міфології виступає:
 - а) орел; б) ягуар; в) ворон.
34. «Морськими козаками» за вправність на морі називали:
 - а) ескімосів; б) алеутів; в) ірокезів.

Питання для самоконтролю

1. З'ясуйте історико-географічний поділ Америки.
2. Назвіть основні мовні сім'ї індіанських народів.
3. Висвітліть етапи колонізації Америки європейцями.
4. З'ясуйте специфіку сучасного етнічного складу Америки.
5. Охарактеризуйте господарсько-культурні типи доколумбової Америки: індіанців пуббло, землеробів Східного узбережжя Північної Америки (ірокези), ескімосів, індіанців Північно-Західного узбережжя Північної Америки, мисливців на оленя карибу, мисливських племен степових районів Америки, вогнеземельців.

Тема 15. Державні утворення Америки в доколумбову епоху

План

1. Міста-держави майя та їхня культура.
2. Держава ацтеків: становлення, структура, культура, обряди, звичаї.
3. Імперія інків: формування, соціальний устрій, матеріальна та духовна культура.

Питання для самостійного вивчення

- З'ясувати питання знищення цивілізацій майя, ацтеків, інків європейцями в другій половині XV – XVI ст.
- Проаналізувати проблему наслідків європейської колонізації для народів Америки.

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Майя	Ацтеки	Інки
Державний та соціальний устрій			
Заняття, ремесла, промисли			
Матеріальна культура			
Духовна культура			

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Культура стародавніх майя.
- ❖ Культура стародавніх ацтеків.
- ❖ Культура стародавніх інків.

Список рекомендованої літератури

- Ацтеки: імперія крові и величия (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. О. Перфильев. – М., 1997.
- Берёзкин Ю.Б. Инки: исторический опыт империй / Ю.Б. Берёзкин. – Л., 1991.
- Боден Л. Инки. Быт. Культура. Религия / Л. Боден. – М., 2004.
- Брэй У. Ацтеки. Быт, религия, культура / У. Брэй. – М., 2005.
- Галич М. История доколумбовых цивилизаций / М. Галич. – М., 1991.
- Гуляев В.И. Древние Майя / В.И. Гуляев. – М., 1983
- Древние цивилизации / Под ред. С.С. Аверинцева. – Л., 1971.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Затерянный мир майя (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. Н.Усовой. – М., 1997.
- Кенделл Э. Инки. Быт, религия, культура / Э. Кенделл. – М., 2005.
- Кинжалов Р.В. Культура древних майя / Р.В. Кинжалов. – М., 1983.
- Кинжалов Р.В. Орел, кецаль и крест. Очерки о культуре Месоамерики / Р.В. Кинжалов – СПб., 1991.
- Кнорозов Ю.В. Иероглифические рукописи майя / Ю.В. Кнорозов. – Л., 1975.
- Ко М. Майя. Исчезнувшая цивилизация: легенды и факты / М. Ко. – М., 2010.
- Кузьминцев Б.А. Тайна жрецов майя / Б.А. Кузьминцев. – М., 1975.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С.233 – 252.
- Нерсесов Я.Н. Тайны Нового света. От древних цивилизаций до Колумба / Я.Н. Нерсесов. – М., 2006.
- Саагун Б. де, Куприненко С.А. Общая история о делах Новой Испании. Книги X – XI: Познания ацтеков в медицине и ботанике / Ред. и пер. С.А. Куприненко. – К., 2013.
- Стингл М. Тайны индейских пирамид / М. Стингл. – М., 1982.
- Стингл М. Индейцы без томагавков / М. Стингл. – М., 1984.
- Сустель Ж. Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания / Ж. Сустель. – М., 2007.
- Сустель Ж. Ацтеки. Воинственные подданные Монтесумы / Ж. Сустель. – М., 2010.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.306 – 331.
- Уитлок Р. Майя. Быт, религия, культура / Р. Уитлок. – М., 2005.
- Хаген В. Ацтеки, майя, инки. Великие царства древней Америки / В. Хаген. – М., 2010.

Хемминг Д. Завоевание империи инков. Проклятие исчезнувшей цивилизации / Д. Хемминг. – М., 2003.

Хэммонд И. Конкистадоры. История испанских завоеваний. XV – XVI вв. – М., 2002.

Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.

Цивілізації мира – історія розвитку древніх цивілізацій // <http://www.historie.ru>

Методичні рекомендації

Доколумбові цивілізації майя, ацтеків, інків до сьогодні привертають велику увагу своєю загадковістю, своєрідністю, високим рівнем розвитку матеріальної та духовної культури. На початку нашої ери в північно-західній частині Центральної Америки утворилася культура майя. Вони продовжили й розвинули досягнення своїх попередників – ольмеків. Цивілізація майя почала формуватися в докласичну добу (1000 до н.е. – 320 н.е.), досягла розквіту в класичний період (320–987) і продовжувала існувати в гірській Гватемалі та на півострові Юкатані аж до прибуття конкістадорів. У X ст. н.е. майя залишили своє колишнє місцеперебування (центральні низовини) і переселилися на півострів Юкатан. Структура міста-держави майя X–XVI ст. (їх було 16) була схожою на давньогрецькі: метрополія та її сільськогосподарська округа. Найбільші з них: **Чичен-Іца, Майяпан, Ушмаль, Паленке, Копан**.

У містах споруджувалися численні палаци, східчасті храми, обсерваторії, триумфальні арки, колонади, лазні, “акрополі”, які будувалися з грубо обробленого каміння, обмазаного вапном. Фасад прикрашався кам'яним рельєфом, на якому вирізалися ієрогліфічні записи та різні фантастичні тварини. Плани житлових будинків прямокутні, квадратні чи овальні. Стіни житла були з прутів тростини. Будинки заможних городян будувалися з глини, дерева або каміння. Дах – дерев'яний або із сухого пальмового листя чи стебел кукурудзи. Вікон не було, повітря і світло надходило через вузькі двері. Будинки планувалися навколо великих площ, вулиці перетиналися під прямим кутом.

Основою економіки майя було підсічно-вогневе землеробство. Вирощували маїс, бобові, гарбузи, бавовну, перець, тютюн, займалися бджільництвом, розводили собак, індиків. Займалися полюванням, рибальством. Виділявся стан ремісників: ювелірів, архітекторів, гончарів, ковалів, майстрів із виготовлення масок, взуття. Велася торгівля.

На чолі міста стояв правитель – **халач-вінік** (велика людина), влада якого була необмеженою, довічною та спадковою. Панівний прошарок становила численна знать: чиновництво, військові, жрецтво. Основне населення – общинники – вели натуральне господарство. Усі роботи виконувалися колективно. Общинники обробляли поля знаті, платили податки, будували палаци, храми, піраміди, широкі кам'яні дороги. Були й раби: військовополонені, злочинці, боржники, сироти.

Одяг майя виготовлявся на ткацьких верстаках із бавовни та волокон агави й був майже схожим як для жінок, так і для чоловіків. Він складався з куска тканини, який огортали навколо стегон до колін у вигляді тупоногого трикутника, короткої сорочки й довгих квадратних плащів. Намисто, персні, прикраси з нефриту, перлів, із золота та міді доповнювали святкове вбрання майя. На ногах носили шкіряні сандалі. Практикувалося татуювання та розфарбування обличчя й тіла, що стало знаком станової відмінності.

Релігійні уявлення пронизували всі сторони життя майя. Пантеон божеств у них був досить різноманітним і складним: боги родючості, води, мисливські боги, божества вогню, зірок і планет, смерті, війни. Головний бог – **Іцамна** (володар Всесвіту чи бог Сонця). Наступним за рангом був бог кукурудзи **Йум Кааш**, потім бог на ім'я **Ах Пуч** (бог смерті), далі **Кукулькан**, що керував вітрами. За баченнями майя (як і ацтеків) Всесвіт складався з тринадцяти небес (у кожного був свій бог) та дев'яти підземних світів (ними також правили боги, це свого роду потойбічний світ, пекло). Характерною рисою релігійних поглядів народів Мезоамерики було уявлення про те, що вся історія Всесвіту ділиться на певні періоди, які змінюють один одного. З моменту створення роду людського минуло вже чотири таких цикли. Нині людство живе в епоху п'ятого циклу, який мусив закінчитися загибеллю Всесвіту 23 грудня 2012 р. від руху Землі.

Культура майя характеризується складними та витонченими ритуалами, метою яких було вшанування божеств і отримання від них різних благ. У жертву приносили квіти, плоди, страви, тканини, вироби з глини, кістки. Регулярно здійснювалися й людські жертвоприношення. У майя відправленням релігійних обрядів у кожному з міст-держав керував головний жрець. Він стежив також за вихованням дітей знаті, передавав іншим

жерцям релігійні знання, основи ієрогліфічного письма, астрономію, астрологію та ін. Стародавні майя приділяли увагу вивченню календаря та літочислення, математики, астрономії, медицини та історії. Крім того, вони володіли деякими практичними знаннями з географії, метрології, кліматології, сейсмології та мінералогії. Однак усі ці галузі позитивних знань були тісно переплетені з релігійними вченнями про божества, знамення.

Великим досягненням майя в галузі математики була розробка позиційної системи ліку й математичного поняття нуля. Майя користувалися двадцятирічною системою числення. Власний бог був у кожного дня календаря майя та цифри. Майя мали розвинутий календар і систему літочислення. Існувало три календарі майя: сонячний, який поділявся на 18 місяців по 20 днів і в кінці додавали ще п'ять днів без назви (у ці дні вони не працювали); другий календар складався з 260 днів (13 місяців по 20 днів у кожному, або 20 тижнів, що складався з 13 днів); третій – нараховував 584 дні, це період оберту Венери. У календарі майя були ще два більш великих цикли: 4-річний, у якому повторювалися назви днів і кількості місяців, і 52-річний (складався з тринадцяти 4-річних циклів). Стародавні майя вміли розраховувати наступ сонячних затемнень. Астрономічні спостереження проводилися з вершин пірамід храмів неозброєним оком.

Високо рівня досяг розвиток медицини. Застосовували хірургічні способи: накладалися шини; рани зшивалися волоссям; пухлини та нариви розтиналися; катаракти вискоблювалися обсидіановими лезами. Під час операцій хворому давали наркотичні засоби. У фармакології застосовувалися понад 400 лікарських рослин.

Чудову архітектуру (палаці, ступінчасті піраміди) доповнювали скульптура та живопис. Основні теми: божества, правителі, їх побут та війни. Матеріалом скульптур було дерево, камінь, мушлі, кістка та ін. Маски, музичні інструменти, знаряддя праці виготовлялися з дерева. Живопис майя представлений розписом на стінах храмів, стел, на предметах побуту й культу, у “кодексах”. Значного розвитку досягла в майя література: епічні перекази про долі тих чи інших племен, міфи, казки, трудові, військові та любовні пісні, загадки, прислів'я. До нашого часу збереглися епічні твори “*Пополь-Вух*” (“Книга народів”), “*Чілам-Балам*” (“Пророцтва Ягуара”). Спів і музика були частиною життя майя. Музичні інструменти: барабани, брязкальця, бубни, труби, флейти, свистки. Танці мали ритуальний характер. Великим визнанням користувалися в майя драматичне мистецтво. Відома драма-балет “*Рабіналь-Ачі*”. Майя знали ієрогліфічну писемність, у якій є поділ знаків на кореневі, граматичні та фонетичні. Нею писалися кодекси (папір робили з лубу фікуса), прикрашалися стели, храми, барельєфи.

У долині Мексики розвивалися прадавні культури: ольмеки, сапотеки, тольтеки й, нарешті, ацтеки (етнонім – *теночки*). Згідно з власними легендами, ацтеки покинули свою батьківщину Ацтлан – звідси й назва народу – у XII ст. (північний захід нинішньої Мексики) і майже ціле століття поневірялися по країні, перш ніж осісти в XIII ст. на пустельних островах у західній частині озера Тескоко. Тут вони заклали в 1325 році місто **Теночтітлан**, яке стало пізніше їхньою столицею. Історія ацтеків складається з трьох частин: період мандрів, що закінчився заснуванням Теночтітлана (XII ст. – 1325), період зміцнення становища ацтеків у Мексиканській долині (1325–1440) і період розширення та завоювань, який закінчився, коли ацтеки самі були завойовані іспанцями в 1521 році. Імперія охоплювала 38 провінцій, 489 залежних міст, біля 15 мільйонів осіб. Найважливішим чинником, який об'єднував племена, була мова *науатль*, на якій говорили всі народи Мексиканської долини. Ацтеки не нав'язували свою форму правління підкореним народам, їм дозволялося зберігати правлячі династії за умови своєчасної виплати данини, не втручалися в місцеві звичаї підлеглих племен.

На чолі імперії стояв володар, влада якого була спадковою й переходила від брата до брата або від батька до сина. Допомогала йому управляти країною царська рада, яка складалася з 20 осіб (від кожного роду по одному представнику). Члени ацтекського суспільства поділялися на знать (*текухлі*): чиновництво, воєначальники, судді, жерці, вчителі, писарі, які не сплачували податків та простолюдини (*масеуаллі*): землероби, рибалки, ремісники, торговці. Соціальною основою ацтекської держави була родова община – *кампулла*, на чолі якої стояв старійшина – *кампуллека*. Він відав розподілом землі між общинниками, будівництвом громадських споруд, збором податей та ін. Були купці – *почтека*. Рабами були злочинці, військовополонені.

Місто Теночтітлан було великим і квітучим, із населенням 120–130 тисяч осіб. З материком столиця була зв'язана кам'яними шляхами-дамбами. Ядро міста утворював

його ритуально-адміністративний центр, всередині якого містилися головні міські храми, житла жерців, школи, майданчик для ритуальної гри в м'яч. Навколо центру тіснилися житлові квартали простолюдинів. Житла були однокамерними, прямокутними, стіни – з очерету або каміння. Деякі будинки стояли на палях. Дах – плоский або двосхилий із соломи, листя агави або пальми. Серед господарських споруд були лазні – *темаскаль*. На базарній площі велася торгівля. Еквівалентом обігу виступали какао-боби.

Основою господарства ацтеків було землеробство на основі штучного зрошення. Використовувалися і плавучі сади – *чинампа*. Вирощували маїс, помідори, какао-боби, бобові, гарбузи, бавовник, стручковий перець чилі, амарант, авокадо та інші фрукти. Розводили м'ясні породи собак, індиків, курей і качок, полювали на оленів, диких свиней. Агава давала волокно для одягу, сумок, сандалет. Тонше волокно виходило з бавовни, яке носила тільки знать. Знаряддями праці були палка-копачка, мотика.

Поширене було ткацтво; гончарство, виготовляли зброю (спис, щит, лук, стріли, кам'яні й металеві сокири, ножі), займалися ювелірною справою. Дорогоцінними металами оздоблювали речі побуту, зброю, будинки, одяг. Виготовляли декоративні вишивки, аплікації, діадеми. Ацтеки споруджували дамби, канали, палаці, храми, водогони з бамбукових трубок, водоспади. Основу раціону ацтеків становила рослинна їжа. З маїсового борошна робили *тортильї*, кашу, яку приправляли перцем або підсолоджували медом, готували *тамале* – конвертики з товченого маїсу, начинені різними інгредієнтами, вживали рибу та морепродукти, дичину. Розводили індички та їстівні собаки. Звичайний напій бідняків – вода, але заможні пили шоколад. Вживали алкогольний напій із соку агави (*октлі*) та наркотики.

Основу чоловічого вбрання становила пов'язка на стегнах, плащ, туніка, а жіночого – довга спідниця, яка закріплюлася на талії вишитим поясом, довга блуза. Простолюдини ходили босоніж. Сандалі носили тільки знатні люди й воїни. Дорослі чоловіки носили волосся рівно підстриженим на рівні шиї, а на лобі робили чубчик. Знатні воїни голили голови, залишивши тільки пасмо над вухом. Жінки завжди носили довге волосся, у яке вплітали стрічки й укладалося навколо голови у вигляді двох дуг над лобом. Ацтеки носили намиста, підвіски, на руках і ногах пов'язки, вуха, носову перегородку, нижню губу проколювали й вставляли прикраси. Обличчя, тіло, волосся розфарбовували.

Традиційна сім'я ацтеків була малою або розширеною (до чотирьох поколінь), патрилокальною або нелокальною. Шлюб – екзогамний. Правителі укладали шлюб, як правило, із жінками інших міст-держав. Приблизно до 15-річного віку діти здобували домашню освіту. Хлопчики освоювали військову справу, вчилися управляти господарством, а дівчатка уміли готувати, прясти й вести домашнє господарство.

Духовна культура ацтеків розвивалася на основі досягнень попередніх народів, насамперед, тольтеків та майя. Ацтеки висунути на перше місце в пантеоні божеств свого племінного бога **Віцилопочтлі**, який асоціювався із Сонцем. Культ останнього вимагав кривавих людських жертв. Крім того, серед ацтеків існувала віра в духів, богів дощу, гір, печер, колодязів, культ предків. Кожному божеству ацтеки споруджували храми, де жерці й жриці відправляли його культ. Розвагами в ацтеків були *патоллі*, гра, що нагадує нарди.

Ацтеки мали циклічний відлік часу. Сонячний 365-денний календар (застосовувався для сільськогосподарського циклу) поєднували з ритуальним 260-денним (використовувався для пророцтв і прогнозів людської долі). Обидва календарі з'єднувалися в 52-річний цикл. На високому рівні була в ацтеків медицина. Вони добре знали анатомію тіла, функції його органів. Музика ацтеків тяжіла більше до ритмічності, ніж до мелодійності. Тому велику роль відігравали різні барабани, тріскачки химерних форм із глини, дерева. Мелодійну музику створювали флейти, глиняні свищики.

У багатих сім'ях були свої трупи професіоналів. Гостей розважали піснями, танцями, пантомімою, декламуванням віршів, а також п'єсами, у яких актори надягали спеціальні костюми, щоби грати свої ролі. Більшість писемних пам'ятників теночків було знищено іспанцями. До нас дійшло кілька екземплярів книг, написані піктографічним письмом на оленячих шкурах та паперу з лубу фікуса. Вчені продовжують працювати над їх розшифруванням. Найзначніші пісні та промови ацтеків передавалися з покоління в покоління в усній традиції. Основними категоріями прози були історичні хроніки й так звані "*Настанови старших*" – розлогі менторські промови, адресовані молодим людям. Пісні та гімни виконувалися на святах або на базарах. Вони мали релігійний, військовий, календарний, любовний зміст.

Інки створили гігантську імперію в Південній Америці – **Тауантіносуйу** (“Держава чотирьох сторін світу”), яка простяглася смугою з півночі на південь і включала території сучасних Колумбії, Перу, Чилі, Еквадору, Болівії та Аргентини.

Археологічні дослідження свідчать, що здобутки інки успадкували від попередніх культур, а також від підкорених ними сусідніх народів. Наприклад, культура **Чавін** (1200 – 400 до н.е.) – люди будували красиві храми, піраміди, виготовляли кераміку, різнокольорові тканини; культура **Паракас** (400 р. до н.е. – 400 р. н.е.), відома похованнями (мумії, закутані в чудово виткані шалі, тюрбани та багатою вишивкою одяг); культура **Мочика** (I–VIII ст. н.е.) залишила чудові храми, побудовані із висушеної на сонці цегли, яскраво орнаментовану кераміку, мали складну соціальну структуру, будували дороги, створили кур’єрську службу, обробляли золото, срібло, мідь. У долині Наска була ще одна культура **Іка-Наска** (II ст. до н.е. – VI ст. н.е.). Тут були знайдені прекрасні зразки ткацтва, чудова кераміка, наземні й підземні водогони, акведуки, дерев’яне святилище-календар **Естакерію**. Найбільшою загадкою є велика мережа ліній, що утворюють дивовижні узорі, малюнки розміром у десятки метрів. Імперія **Тіауанако** (1000-1300) у сучасному Перу та Болівії, відомі кам’яними спорудами, культом Сонця, керамікою. Імперія **Чиму** (1250-1470) знані гончарством, архітектурою (піраміди, храми), зрошувальними садами, водосховищами.

Історія свідчить, що лише у XII чи XIII ст. виник войовничий племінний союз інків, що пішли з околиць озера Тітікака й вирушили на північ, підкоряючи багато землеробських народів, які заселяли гірські долини, і поширили свою владу майже на все узбережжя Анд та більшість гірських областей. На початок XVI ст. імперія інків охоплювала територію в 1 млн км², де проживало від 8 до 15-16 млн осіб. Держава інків проіснувала з 1438 до 1533 року, коли останнього їхнього правителя Атуальпу задушили іспанські агресори, а держава припинила існування в 1572 р. Успішне підкорення інками сусідніх народів здійснювалося за допомогою передової на той час у регіоні армії, яка складалася з чотирьох армійських з’єднань по 40 тисяч осіб.

Первинною ланкою держави були **айлью** – великі сім’ї, роди, сільські громади, створені за чоловічою лінією. До складу айлью могло входити кілька родин, що жили поруч і займалися колективною працею. У великому селищі, як правило, проживало кілька громад, кожна з яких займала свій комплекс обгороджених стіною будівель. Кожен підкорявся обраному вождю й розпорядженням ради старійшин, які давали свої поради з різних питань. Кілька таких громад, розташовані в одному районі, перебували під владою вождя; райони, зі свого боку, утворювали провінцію і, у кінцевому підсумку, об’єднувалися в “одну з чвертей землі” (**суйю**), якою правив чиновник, що підпорядковувався Верховному Інку й був його близьким родичем. Кордони провінцій імперії сходилися в її столиці Куско.

Сапа Інка (“Єдиний Інка”, “Син Сонця”) вважався земним богом. У його руках зосереджувалася політична, економічна, законодавча та військова влада, яку стримували лише вплив стародавніх звичаїв та страх заколоту. Кілька ближчих сановників складали державну раду країни, яка могла висловити правителю свої пропозиції та ідеї. Нового імператора вибирала державна рада. Кандидатами були сини головної дружини, яка була його власною рідною сестрою, тим самим зберігалася божественне походження правителя. В Інки було сотні наложниць. Сини Верховного Інки вчили мову кечуа, релігію Сонця, історію інків, різні науки, вузликіве письмо, гарним манерам, військовій справі.

Соціальна структура інкської держави визначалася походженням і особистими заслугами. В імперії було дві групи знаті: столична (отримали призначення на найвищі посади й вважалися прямими (за чоловічою лінією) нащадками Манко Капака – інкського першопредка) і провінційна (вожді підкорених народів, що визнали владу інків). У категорію знаті можна було потрапити за видатні військові, інженерні, наукові, мистецькі здібності. Панівна група в імперії була одночасно й кастою, та етносом.

Уся земля в імперії поділялася на три частини: поля родини, “поля Сонця”, прибуток із неї йшов жерцям і на жертвоприношення та поля Інків, або держави, призначені для забезпечення Сапа Інки та його свити, а також державного апарату, у фонд вдів, сиріт і літніх людей. Землі жрецького фонду й держави оброблялися жителями спільно у вільний час. Лише зорав ці поля, пурік приймався за свої. Потім селяни обробляли поля тих своїх родичів, які служили в армії та тих, хто був немічний.

Податки в індіанців виражалися в громадських роботах, які називалися “*mima*”: праця на полях, рудниках, дорогах, на будівництві мостів, храмів перевезення військового озброєння, служба носіями паланкінів або кур’єрами (*часкі*). Точний облік виконаних робіт вівся з допомогою вузликового письма (*кіну*).

Основа господарства інків – землеробство та тваринництво. Вирощували 40 видів картоплі, 20 сортів маїсу, квасоллю, кабачки, червоний перець, гарбуз, маніок, авокадо, арахіс, бавовну, батат, рис, кіноа, амарант, ананаси, шоколад, помідори, папайю, полуницю, шовковицю, кущі коки.

Природні умови змушували створювати зрошувальні спорудження: дамби, канали, випрямляти річища річок, засипати або осушувати болота, направляти воду в пустельні райони. Поля розташовувалися терасами (*анденес*). Земля оброблялася вручну, спеціальною двометровою дерев’яною жердиною, який мав упор для ноги (*такля*) та мотикою. Розводили лам, альпак, вікунью, індиків, собак, качок, морських свинок, ловили рибу, займалися збиральництвом та полюванням. Серед ремесел найбільшого поширення набули: ткацтво, виготовлення глиняного посуду, гобеленів, обробка металу (золота, срібла, бронзи, міді, платини, тумбаги – сплаву золота й міді), видобували олово, ртуть.

Роздрібна торгівля в імперії носила суто місцевий характер, а комерція була урядовою монополією. В інків не було грошей, обміном ставав бартер, формою якого були ярмарки – міські та сільські, що влаштовувалися кожні десять днів.

В інкському суспільстві життя людей було суворо регламентоване і в принципі ніхто не був вільний у виборі ні місця проживання, ні роду занять, ні в що одягатися, ні часу, що відводилося тим чи іншим видам діяльності, ні навіть із ким укласти шлюб. Усе це регулювалося, з одного боку, звичаєм, а з іншого боку – практикою державного керування. За тим, щоби прості люди чесно виконували свої обов’язки перед державою, слідкував численний штат чиновників. В імперії докладалося всіх зусиль, щоби попередити будь-які соціальні невдоволення. Жоден її громадянин не був забутий під час отримання того мінімуму, який йому забезпечував елементарне існування. У мирний час доросла здорова людина сама турбувалася про задоволення своїх потреб. Однак турботи про старих, хворих, вдів, сиріт, калік, ветеранів війни брала на себе держава.

Будинок простолюдина був прямокутний без вікон, побудованим із каменю або висушеної на сонці цегли; його обмазували глиною; дверима слугувало драпірування з вовняної тканини. Дах був конічний, з трави й тримався на дерев’яних опорах. Підлога була земляна, на яку можливо клали шкури лам або альпак. У будинку не було ніяких меблів; індіанець сидів на долівці, або на тканій підстилці, або навприсядки. Спав він на землі, або на шкурах лам чи на ковдрі. Одяг, військові обладунки висіли на кілочках. Поселення мало прямокутний план.

Чоловіки носили короткі штани до колін (ознака зрілості), пончо з вовни альпаки. Довге волосся перепліталися різнокольоровими вовняними нитками. На свято індіанець одягав особливий головний убір, довгу туніку аж до щиколоток, на ногах сандалі. Жіночий одяг являв собою довгий прямокутний шматок тканини з вовни альпаки, шаль, кінці якої скріплювалися мідною, срібною або золотою шпилькою. Волосся жінки заплітали, стягували й перев’язували вовняними стрічками, а вуха проколювали й носили в них мідні, золоті або зроблені з черепашок сережки. У холодну погоду всі інки носили вовняні довгі й теплі плащі. Кожна громада мала зберігати характерну для неї манеру носіння волосся, тому зачіски були різними залежно від місця проживання та племені.

Хоча закони інків не фіксувалися письмово, в основу права були покладені чіткі принципи: кримінальний злочин, здійснений представником еліти, кваліфікувався більш серйозною провинною, ніж провинна простої людини; якщо злочин був здійснений не за ініціативою правопорушника, а за вказівкою іншої особи, покаранню підлягав ініціатор порушення закону, а не сам виконавець. Неприпустимі були богохульство, безбожництво, неробство, лінощі, неправда, крадіжка та вбивство. Судді виголошували, як правило, досить суворі рішення: смертна кара, посилення на рудники, підвішування за волосся над прірвою, бичування, катування, вигнання, публічна ганьба. Щоби запобігти повстань підкорених народів, інки практикували переселення їх у різні частини імперії, етнічно змішували населення, насильно впроваджували в країні єдину мову – кечуа.

Геліоцентрична релігія інків, головним богом якої вважався **Інті** – бог Сонця, була офіційною вірою, державною ідеологією їх імперії. Були й інші боги, наприклад, **Віракоча**, який створив всесвіт і всіх богів, **Ільяпа** – бог дощу та ін. Серед народів імперії

були поширені також культу землі, місяця, різні тотемістичні уявлення (поклоніння орлу, соколу, ягуару, ламі). Деяким богам приносилися людські жертвоприношення, застосовувалося й людоджерство. Для своїх потреб інки використовували сонячний та місячний календарі, могли лікувати різні хвороби, застосовували наркотичні засоби для хірургічних операцій та інструменти.

Інки були чудовими будівничими. Вражають своєю величністю й монументальністю храми, палаці, піраміди, зрошувальні канали, дамби, водогони, а також чудові дороги, які сполучали столицю з окремими частинами імперії. Жерці тримали у своїх руках не тільки наукові розрахунки з астрономії, вони зберігали тайну кіпу. Інки використовували гімни, легенди, міфи, епоси (найвідоміший – “Ольянтай”). В інків було багато свят, які вони пишно відзначали: календарні, релігійні, день маїсу, свято Верховного інки, його дружини та ін. Разом зі святами проводилися спортивні змагання, ігри, а також танці, пісні. Цивілізація інків, як і майя та ацтеків, була нещадно розграбована і зруйнована завойовниками. Але досягнення доколумбових цивілізацій Америки, елементи їх матеріальної та духовної культури не зникли безслідно. Сьогодні вони органічно вплелися в мистецтво й побут країн Латинської Америки.

Термінологічний словник

Айлью – велика сім'я, рід чи сільська община в імперії інків.

Анденес – терасовані поля в інків.

Віцилопочтлі – племінний бог ацтеків, який вимагав кривавих жертв.

Кампулла – родова община в ацтеків.

Кецалькоатль (“Пернатий Змій”) – бог тольтеків, любитель та вчитель мистецтв, релігії.

Кіпу – вузликове письмо стародавніх інків, що являло собою різнобарвні шнурочки із зав'язаними на них вузликами.

Масеуаллі – в ацтеків простолюднине.

Міта – податки індіанців імперії інків, які виражалися в громадських роботах.

Науатль – мова ацтеків, на якій говорили всі народи Мексиканської долини.

Октлі – в ацтеків алкогольний напій, який готувався із соку агави.

Патоллі – гра в ацтеків, що нагадує нарди.

Пончо – плащ індіанців Південної Америки у вигляді чотирикутного шматка тканини з вирізом посередині для голови.

Почтека – в ацтеків купці.

Пурік – працездатний чоловік в імперії інків.

Такля – в інків двометрова дерев'яна жердина з упором для ноги.

Тамале – конвертики з товченого маїсу, начинені різними інгредієнтами.

Тауантінсуйу (“Держава чотирьох сторін світу”) – імперія інків у Південній Америці.

Текухлі – ацтекська знать.

Темаскаль – в ацтеків лазня – прямокутна з плоским дахом або кругла з напівсферичним дахом будівля.

Теночки – етнонім ацтеків.

Тортильї – в ацтеків тонкі круглі прісні коржі з маїсового борошна.

Халач-вінік – у майя правитель міста-держави.

Часкі – кур'єри-гінці в державі інків.

Чинампа – плавучі сади ацтеків, створені із засипаних землею гілок, які були на спеціальних плотах прямо на озері Тескоко.

Чунья – в інків картопляне борошно.

Тести для самоконтролю

1. Вузликоне письмо інків називається:
а) тіпі; б) кіпу; в) іглу.
2. Який календар найточніший:
а) народів майя; б) юліанський; в) григоріанський.
3. Епічний твір майя називається:
а) “Кориканча”; б) “Ольянтай”; в) “Чилам-Балам”.
4. Розшифрувати письмо майя вдалося російському досліднику:
а) Ю. Березіну; б) Ю. Кнорозову; в) В. Гуляєву.
5. Плавучі сади ацтеків називалися:

- а) чинампа; б) темаскаль; в) текухлі.
6. Ацтекська родова община називалася:
а) масеуаллі; б) кампулла; в) айлью.
7. Інкська велика сім'я чи родова община називалася:
а) масеуаллі; б) кампулла; в) айлью.
8. Стародавній бог тольтеків називався:
а) Віцилопочтлі; б) Кецалькоатль; в) Тескатліпокі.
9. Стародавній бог ацтеків називався:
а) Віцилопочтлі; б) Кецалькоатль; в) Тескатліпокі.
10. Головний бог у майя називався:
а) Іцамна; б) Каіпе-Тотека; в) Інті.
11. Столицею інків було місто:
а) Ханан; б) Хурін; в) Куско.
12. Плащ, який носили інки, а зараз носять майже всі індіанці Латинської Америки називається:
а) рончо; б) пончо; в) кончо.
13. Писана історія майя починається:
а) 292 р. до н.е.; б) 392 р. до н.е.; в) 492 р. до н.е.
14. До приходу європейців у майя було:
а) 15 міст-держав; б) 16 міст-держав; в) 17 міст-держав.
15. Еквівалентом обміну в майя виступали:
а) золоті пластини; б) керамічні фігурки; в) какао-боби.
16. Правителя міста-держави майя називали:
а) іцамна; б) халач-вінік; в) майяпан.
17. Виявом жіночої краси в майя вважалося:
а) витягнута мочка вуха; б) косоокість; в) плеската голова.
18. Поняття "нуль" у майя зображалося у вигляді:
а) какао-бобів; б) мушлі; в) сонця.
19. Стародавня драма майя називається:
а) "Пополь-Вух"; б) "Ольянтай"; в) "Рабіналь-ачі".
20. Папір майя робили з лубу:
а) папірусу; б) фікусу; в) ліани.
21. Столицею ацтеків було місто:
а) Кориканча; б) Теночтітлан; в) Куско.
22. Вельможа в ацтеків мав титул:
а) "Чоловік-Змія"; б) "Жінка-Змія"; в) "Правитель-Змія".
23. Царська рада в ацтеків складалася з:
а) 15 осіб; б) 20 осіб; в) 25 осіб.
24. Ацтекські купці називалися:
а) масеуаллі; б) текухлі; в) почтека.
25. У середині II ст. до н. е. на території Перу виникла культура:
а) Наска; б) Чавін; в) Мочіка.
26. Правителі інків себе називали:
а) "сини місяця"; б) "сини сонця"; в) "сини неба".
27. Земля общинників в імперії інків поділялася на:
а) дві частини; б) три частини; в) чотири частини.
28. Робота на будівництві державного значення в імперії інків мала назву:
а) мита; б) такля; в) паракас.
29. Головним богом в інків вважався:
а) Іцамна; б) Ільяпа; в) Інті.
30. Бог інків, який створив всесвіт і всіх богів називався:
а) Віракоча; б) Ільяпа; в) Інті.
31. Святилище інків мало назву:
а) Хурін; б) Ханан; в) Кориканча.
32. Під час похорон родичі померлих інків:
а) брили голову; б) одягали маски; в) розфарбовували тіло й обличчя.
33. Інки померлих:
а) муміфікували; б) спалювали; в) закопували в землю.

34. Епічний твір інків називається:

а) “Пополь-Вух”; б) “Ольянтай”; в) “Чилам-Балам”.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості суспільного ладу стародавніх майя.
2. Опишіть заняття і традиційну матеріальну культуру майя.
3. Проаналізуйте світоглядні уявлення й досягнення стародавніх майя в різних сферах діяльності.
4. Визначте соціальну структуру ацтекської держави.
5. Висвітліть особливості матеріальної культури ацтеків.
6. З’ясуйте релігійні уявлення й духовну культуру стародавніх ацтеків.
7. Визначте чинники, що призвели до утворення імперії інків.
8. Розкрийте соціальну структуру держави інків.
9. Назвіть головні досягнення у сфері матеріальної та духовної культури стародавніх інків.

Тема 16. Етнографічна характеристика народів Австралії та Океанії

План

1. Географічна, антропологічна та етнолінгвістична характеристика населення Австралії та Океанії.
2. Традиційна культура австралійських аборигенів.
3. Етнографічна характеристика народів Меланезії, Полінезії та Мікронезії.

Питання для самостійного вивчення

- З'ясувати походження та етнічну історію народів Австралії та Океанії.
- Дати етнографічну характеристику англоавстралійцям та англоновозеландцям.
- Розкрити життя та досягнення населення острова Пасхи (рапануї).

Завдання для самостійної роботи

Заповнити таблицю:

Вид діяльності	Меланезія	Полінезія	Мікронезія
Заняття, ремесла			
Матеріальна культура			
Соціальний устрій, сімейно-шлюбні відносини			
Духовна культура			

Теми доповідей та повідомлень

- ❖ Звичаї та обряди маорі.
- ❖ Звичаї та обряди папуасів.
- ❖ Духовна культура народів Океанії.
- ❖ Повсякденне життя аборигенів Австралії.
- ❖ Повсякденне життя аборигенів Океанії.

Список рекомендованої літератури

- Берндт Р., Берндт К. Мир первых австралийцев / Р. Берндт, К. Берндт. – М., 1981.
- Бутинов Н.А. Папуасы Новой Гвинеи / Н.А. Бутинов. – М., 1968.
- Даниельсон Б. Полинезия – земля в океане / Б. Даниельсон. – М., 1970.
- Етнографія та побут народів світу. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://04.com.ua>
- Кабо В.Р. Модель мира у охотников и собирателей аборигенов Австралии / В.Р. Кабо // Природа. – 1988. – №3. – С. 26 – 31.
- Мазьєр Ф. Загадочный остров Пасхи / Ф. Мазьєр. – М., 1970.
- Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищ. навч. закладів: Навч. посіб. / О.М. Марченко. – 2-е вид, пер. і доп. – Кіровоград, 2010. – С. 253 – 265.
- Миклухо-Маклай М.М. Серед дикунів Нової Гвінеї / М.М. Миклухо-Маклай. – К., 1961.
- Народы Австралии и Океании. – М., 1956.
- Непомнящий Н.Н. Остров Пасхи / Н.Н. Непомнящий. – М., 2005.
- Никитин В. О жизни и обычаях папуасов / В. Никитин // Вокруг света. – 1987. – № 4.
- Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – К., 2006. – 359 с.
- Прошлое и настоящее Австралии и Океании. – М., 1979.
- Пучков П.И. Население Океании / П.И. Пучков. – М., 1967.
- Пучков П.И. Этническое развитие Австралии / П.И. Пучков. – М., 1983.
- Роус Ф. Аборигены Австралии / Ф. Роус. – М., 1989.
- Соболева Е. О нравах и обычаях народов Западной Полинезии // Азия и Африка сегодня. – 1988. – №2. – С.17 – 21.
- Страны и народы. Австралия и Океания. – М., 1981.
- Стингл М. По незнакомой Микронезии / М. Стингл. – М., 1978.
- Стингл М. Приключения в Океании / М. Стингл. – М., 1989.
- Стингл М. Таинственная Полинезия / М. Стингл. – М., 1991.
- Тиводар М. П. Етнологія: Навч. посіб. / М.П. Тиводар. – Львів, 2004. – С.215 – 251.
- Хоптяр Ю.А. Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільськ, 2008.
- Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: Учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М., 2013.

Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии. – М., 1992.

Этнология (Этнография): Учебник / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М., 2014.

Методичні рекомендації

Австралія – єдина країна, яка займає весь материк. У самій країні вона називається Австралійський Союз. Більша частина її території має екстремальні умови для життя та діяльності людини, а величезні відстані утруднюють зв'язки між окремими районами. Австралія потерпає від посух, повеней і лісових пожеж. Тваринний світ теж своєрідний: 40 видів сумчастих, завезено багато нових видів рослин і тварин (вівці, кролі та ін.).

Океанією називають сукупність островів південно-західної та центральної частини Тихого океану. За походженням є острови материкові, вулканічні та коралові. Простори Океанії займають 60 млн км², але загальна площа суші складає лише 1,26 млн км². З них на Нову Гвінею та два острови Нової Зеландії припадає 1,1 млн км² (90%). Інші 200 тис. км² суші припадають на сім тисяч островів. Океанія поділяється на три історико-географічні регіони, де розміщено 25 державних утворень (11 самостійних держав і 14 володінь): Меланезію, Мікронезію та Полінезію. Розміщення островів в екваторіальних і тропічних широтах зумовило теплий, рівний, м'який клімат із помірно високими температурами повітря (середня +20°C), які пом'якшуються вітрами з океану. На островах багата рослинність та ендемічний тваринний світ, мальовничі мозаїчні ландшафти, які приваблюють тисячі туристів з усіх куточків світу.

Здебільшого корінне населення Австралії та Океанії належить до великої **австралоїдної** раси, представники якої мають такі ознаки: переважно темне забарвлення шкіри, широкий ніс, товсті губи. Виділяють декілька типів австралоїдної раси: *австралійські аборигени, папуаси, меланезійці, полінезійці, мікронезійці*. Народи **чаморро** й **белау** (захід регіону) становлять *південноазіатський* антропологічний тип **монголоїдної** раси. На сучасному етапі на окремих територіях Океанії через історичні, соціально-економічні, військово-політичні чинники частина місцевого населення метисовані вихідцями з Європи, Америки, Південної та Південно-Східної Азії.

Корінним населенням Австралії вважаються **аборигени**, яких до початку європейської колонізації на материк мешкало приблизно 300 тисяч. Зараз аборигенів разом із метисами нараховується майже 150 тисяч осіб (1,5% населення країни). Вони розмовляють на 200 мовах, які належать до так званої **австралійської філи (надсім'ї)**. Австралійська філа поділяється на 20 груп, найбільша – **пама-ньюнга**, на якій розмовляє 60% аборигенів. Понад 18 млн осіб (75%) у країні становлять **англо-австралійці** – нащадки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії. В Австралії мешкає приблизно 24,6 млн осіб.

В Океанії проживає майже 19 млн осіб. Чисельність аборигенів приблизно вдвічі перевищує кількість вихідців з інших регіонів світу. Аборигени Океанії в мовному сенсі утворюють дві великі групи: папуаські народи та народи, що розмовляють мовами австронезійської сім'ї. Загальна чисельність **папуаських народів** майже 1000 (20% усіх народів світу). Без Індонезії в Меланезії їх біля 700. Найбільш компактно папуаси розселені в Новій Гвінеї. Мови папуасів об'єднують у філи. Найбільші: **трансновогвінейська** – розмовляють 85% папуаських народів, **сенік-раму** – 8%, **торічеллі** – 7%. Папуаські народи невеликі за чисельністю. Найбільші етноси: **чімбу** (250 тис.), **енга** (195 тис.), **гимба** (145 тис.). Носіями папуаських мов є приблизно 4,6 млн осіб. Для кращого спілкування між такими різними за мовами папуаськими етносами була створена штучна мова – **піджин-інглиш** – суміш англійської, папуаських і меланезійських мов. Ця мова є загальноновживаною в уряді, парламенті Нової Гвінеї, її вчать у школах.

Більшість меланезійців, полінезійців та мікронезійців за мовами належать до *східноокеанійської* групи **австронезійської** мовної сім'ї. У Меланезії проживає майже 200 етносів. Найбільший народ – **толаї** (90 тис.). Найбільш етнічно згуртовані полінезійські народи, яких нараховується біля 40. З них п'ять найбільших: **новозеландські маорі** (600 тис., або 15% населення Нової Зеландії, ще біля 155 тис. їх мешкають в Австралії), **самоанці** (500 тис.), **таїтяни** (180 тис.), **гавайці** (понад 100 тис.), **тонгаїці** (100 тис.). У Мікронезії проживає 15 етносів (понад 115 тис. осіб). Найбільшими є: **чаморро** (80 тис.), **кірибаті** (70 тис.), **маршалці** (35 тис.), **белау** (палау) (2 тис.).

У Новій Зеландії (загальна чисельність населення 4,8 млн) майже 3,6 млн осіб (75%) становлять **англо-новозеландці** – нащадки переселенців з Англії, Шотландії,

Ірландії. Населення Фіджі на 57% становлять фіджійці (513 тис.), 37,5% – фіджііндійці (340 тис.). Приблизно 85 тис. (30%) французів проживає у Новій Каледонії, ще 30 тис. (10%) їх мешкає у Французькій Полінезії. Більшість населення Гавайських островів становлять американці та японці. Проживають там також філіппінці (ілоки), китайці, корейці, португальці, значна кількість метисів. Повністю метисованим є населення о. Піткерн, о. Норфолк, о. Гуам, о. Науру.

Австралійські аборигени – представники найбільш ранньої з доступних нашому безпосередньому спостереженню стадій розвитку людства – стадії общинно-родового устрою. Тому їхнє життя й культура являє винятковий інтерес для сучасної людини. Сьогодні невелика кількість аборигенів (приблизно 30%) малонаселених районів Центральної Австралії живе так само, як їхні пращури. Більшість же корінних жителів переселилася в міста. Аборигени вели первісний бродячий спосіб життя, полюючи на тварин, збираючи рослини й займаючись рибальством. Головними знаряддями виступали: *бумеранг* (вдосконалена метальна палиця), списи, списометалка (*вумера*), палка-копачка, шліфовані кам'яні сокири, тесла, ножі, зернотерки, сіті, гарпуни. Землеробства, гончарства, металу аборигени не знали. Одомашнена була лише собака *динго*. Аборигени традиційно жили просто неба чи споруджували навіси з гілок та кори. Одяг аборигенів складався з пов'язок, виготовлених зі шкури кенгуру (інколи із власного волосся чи трави), які носилися на стегнах та прикрас, татувань, рубцювань, що вигадливо прикрашали тіла. Основою харчування були продукти збиральництва, мисливства та рибальства. Приблизно 90% раціону аборигенів займала рослинна їжа, яку збирали жінки. Посуд виготовляли зі шкір тварин, панцирів черепах, листя, кори дерева. У золі пекли коржі, м'які зерна трав розмочували у воді, отримуючи пасту, яку інколи їли в сирому вигляді, горіхи, клубні, коріння, фрукти.

У традиційному житті австралійських аборигенів велике значення належало племенам (нараховували від 100 до 3000 осіб), що мали таку внутрішню структуру: *локальні спадкоємні групи* (створювалися кількома від трьох – до восьми сім'ями), *клани* або *роди*, *шлюбні класи*, *фратрії*. Родинні стосунки регулювали все соціальне життя аборигенів. Вони зберігали у своїй пам'яті родовідне дерево 5-6 поколінь. Істотне значення в житті аборигенів мали розподіл, обмін харчами всередині племені та між родичами. Основними постачальниками м'ясної їжі була молодь. Старші чоловіки, які досягли віку 35-45 років, а також, хто був вождем, шаманом чи знахарем, отримували як компенсацію більшу частку мисливської здобичі молодих чоловіків.

В аборигенів Австралії полігамія була законною формою шлюбних стосунків (максимальна кількість дружин – 20 чи 25), однак більшість шлюбів моногамні – один чоловік і одна дружина. Окремі сім'ї склалися з чоловіка, двох-трьох дружин і дітей.

Раннє дитинство в аборигенів абсолютно невимушене. Лише в період ініціацій здійснюється більш-менш формалізоване вивчення молоді. Довготривалі, складні, пов'язані із сильними потрясіннями обряди формують у молодій людині ті психічні та вольові якості, які вважаються необхідними для дорослого чоловіка – мисливця та воїна. Перші церемонії ініціації не розкривають перед юнаком усіх таємниць. Він продовжує вивчати таємні обряди, міфи протягом усього життя. Ініціації дівчат – це обряди, які просто знаменували настання статевої зрілості й почасти пов'язані з любовною магією.

Одноосібна спадкова влада була не характерна для аборигенів Австралії. “Колегіальне” правління старших чоловіків лише припускало виділення найбільш впливової та авторитетної людини. Розв'язання конфліктів відбувалося з допомогою ради племені, а також шляхом випробувань.

Основою релігійних вірувань австралійських аборигенів був тотемізм. Кожне плем'я, рід, сім'я мали власного тотема, якого не можна було ні вбити, ні образити, бо це рівнозначно вбивству свого предка. Людина та його тотем належали до однієї соціальної єдності, жили одним життям. Аборигени – анімісти, тому вся природа наповнена в їх уявленні добрими або злими духами. Істотною частиною вірувань і пов'язаних із ними обрядів австралійських аборигенів була магія. В уявленнях аборигенів знахарі та чаклуни наділені надприродними силами. Для більшості австралійських аборигенів існує лише один верховний бог – **Байяме** – творець усіх обрядів та церемоній племені.

Мистецтво аборигенів нерозривно пов'язане з тотемізмом. Особливо яскраво це виявляється під час виконання традиційних священних обрядів – *карроборі*, що являють собою синтез ритуальних танків, пантоміми, живопису на тілі та пластики. Музика

аборигенів виконується на *діджериді* – довгій дерев'яній трубі, сопілці, барабанах. Образотворче мистецтво аборигенів носить нереалістичний, символічний характер. Усі види мистецтва – пісні, поетична творчість, оповідальний фольклор, інсценування, образотворче мистецтво (наскельні малюнки, розписи на стінах печер та на корі дерев), окрім задоволення естетичних потреб, є засобами обміну інформацією та думками. Прихід європейців докорінно змінив традиційне життя аборигенів майже в усіх його сферах. Сьогодні жодному товариству аборигенів не вдалося зберегти свою цілісність і незалежність. Однак традиційне життя остаточно не згасло.

Характер занять океанійських народів залежить від рівня їх соціально-економічного розвитку та природно-географічних умов. Більшість населення займається ручним мотичним землеробством. Вирощують батат, таро, ямс, бобові, хлібне, какаоє дерево, цукрову тростину, кокосову, сагову пальму, у Полінезії – кабачкові, у Східній Мікронезії – чорний перець, цитрусові. Головними знаряддями праці виступають: кам'яна сокира, тесла, саджальний кіл, палка-копачка, вузька залізна лопата. Одомашненими тваринами є: свині, кури, собаки. Крім того, на о. Пасха розводили овець і були приручені ластівки, фрегати. Одним із головних занять океанійців було також морське рибальство. Човни були різних модифікацій (одно- і двокорпусні, з балансиrom і без, з косим вітрилом і веслами, різної місткості). Для ловлі риби використовували списи, гарпуни, верші, отрути, гачки, сіті. Повсюди було поширене полювання на птахів, змій, диких свиней. Зброєю виступали: спис, палиця, лук, стріли, дерев'яні мечі, різцями в яких виступали зуби акул, вставлені в дерев'яну основу. Океанійці виготовляли човни, посуд, одяг, знаряддя праці, зброю та ін. Гончарство було поширене лише в Меланезії, Західній Мікронезії та на о. Пасха. Східні мікронезійці (на Канарських островах) знали ткацький верстак. Поширене було різьблення по дереву, кості, плетіння циновок із рослин, а на Гавайських островах – із пір'я; виробництво *тану* – тканини з лубу дерева.

Поселення в Океанії різні за розмірами (від 100–150 осіб до декількох тисяч) і плануванням (на узбережжі – рядові, квартального плану, у лісах – хутори або окремо стоячі будівлі). Будинку океанійців були простої конструкції і являли собою каркас із паль, балок і крокви, пов'язаних ліанами й мотузками з рослинного волокна; дах критий травою або пальмовим листям. Головне призначення житла – не захист від холоду, а від сонця і тропічних злив. Вони бували наземні, стоячі на палях, прямокутні чи круглі в основі, були невеликі, у папуасів були довгі (до 10 м) общинні будинки, у яких жили лише чоловіки й там зберігалося особисте майно його мешканців. У тропічному кліматі дерев'яні споруди недовговічні, їх доводилося будувати знову буквально через три-чотири роки. Серед меблів поширені лавки, стільці, комоди.

Одяг океанійців був майже відсутній. Чоловіки носили пов'язку на стегнах із тапи, а жінки – спідницю з трави. Папуаски носили сумку (*білум*), яку плели з рослинних волокон. Поширене було штучне знівечення, татуювання і прикрашання тіла. Причому, чоловіки прикрашали своє тіло багатше, яскравіше й більше, ніж жінки. Повсюди було поширене проколювання вушних раковин, куди вставлялися зуби акул, людини, квіти, пір'я. Молодь носила браслети товщиною до 10 см, гребні, намиста, пов'язки на лоб, шию. Одяг народів Океанії служив розпізнавальним знаком належності до племінної та соціально-вікової групи.

У їжі народів Океанії, які мешкали на островах та узбережжі широко була представлена риба та інші продукти моря. М'ясо було рідкістю. Їжу готували на вогнищі поруч із будинком. Спрагу тамували водою, соком незрілого кокосового горіха, а також слабо збудливим напоєм. Поширений був звичай жувати бетель.

За своїм соціально-економічним розвитком регіони Океанії істотно відрізняються один від одного. Народи Меланезії стояли на стадії розкладу первісного ладу (найбільш відсталими є папуаси внутрішніх районів о. Нова Гвінея). До приходу європейців народи Мікронезії стояли на стадії пізнього розкладу первіснообщинного ладу. Найрозвинутішою частиною Океанії була Полінезія, де формувалася станова-кастовий устрій, а на островах Таїті, Тонга, Самоа йшов процес утворення протодержави. Основною господарською одиницею океанійців була община, представлена трьома видами: *родова* (об'єднувала родичів), *гетерогенна* (складалася з декількох родів, господарство велося великими патріархальними сім'ями, які володіли ділянками землі, човнами, знаряддями праці), *сусідська* (зазнала впливу європейців, складалася з представників різних родів, господарство велося парною сім'єю). Основною соціальною одиницею в папуасів, канаків

(мешканці о. Нова Каледонія) був батьківський рід. У Меланезії й Мікронезії рід був материнський. Полінезія родової організації суспільства не знала.

У Меланезії вже була майнова та соціальна нерівність. На чолі общини стояли старійшини, племені – вожді. Щоби зменшити вплив материнських родових відносин, створювалися чоловічі союзи, які проявляли активність під час свят, а також вони виконували поліційні функції, карали порушників. У Мікронезії соціальне розшарування поглиблювалось. Виділялися окремі стани (вищі, нижчі), які виконували певні функції, мали своєрідний одяг, вживали окрему від інших їжу. У Полінезії соціальне дроблення було ще значніше. Формувався станово-кастовий устрій, на вершині якого стояли спадкові вожді, далі йшла еліта (старійшини, чиновники, військові), яким належали кращі землі. Основою суспільства виступали вільні общинники, а найбільш знедоленими були раби (переважно військовополонені). Засобами обміну виступали мушлі, намиста, браслети, сокири, шліфовані кам'яні диски з отвором у середині та ін.

Сім'ї в основному були моногамні, у Меланезії траплялася полігамія (у папуасів кожна з дружин жила у своєму будинку й займалася обробкою городу, урожай із якого частково надходив у розпорядження чоловіка), а на Нових Гебридах – поліандрія. Становище жінки в Полінезії та Мікронезії в соціальному плані було вищим, ніж в інших регіонах Океанії. Так, у Новій Зеландії та Мікронезії жінки брали участь у громадських справах, військовій раді, займалися рибальством. Перед весіллям проходив обряд сватання. Родичі нареченого йшли не в сім'ю нареченої, а до старійшини сватати дівчину, рішення якого було остаточним. Існував викуп за наречену, який збирав не жених, а його численні родичі. Молодим надавався випробувальний термін 5-6 місяців. Лише після його закінчення укладався шлюб. Сім'ї були багатодітними.

Для народів Океанії характерні такі первісні вірування, як тотемізм, магія, анімізм, культ черепа предка. У Полінезії душі знатних вождів приєднувалися до пантеону богів. Скрізь була поширена віра в “ману” – безлику, надприродну силу, яка могла позитивно чи негативно впливати на долі людей, хід речей, клімат, передбачати майбутнє. Виразниками надприродних сил були знахарі, чаклуни, у Полінезії – спеціальна каста жерців. Фольклор народів Океанії (пісні, казки, легенди) тісно пов'язаний із релігійними віруваннями. Головними сюжетами виступали історії про заселення островів, про культурних героїв, відважних мореплавців, міфологічних істот, тварин (свині, акули, птахи). Пісні й танці повсякчас супроводжують океанійців: під час праці, ігор, проведення обрядів тощо. Народи Океанії, а, особливо, полінезійці, були досить вправними в подоланні великих відстаней в океані. Вони уміло орієнтувалися за зірками, планетами, використовували примітивні карти з камінців, гілочок, гарбузів. Гавайці – відомі плавці між океанійських хвиль на дощці. Головними музичними інструментами в народів Океанії виступали: барабани, флейти, труби, ріг із раковин. Населення островів Палау й Пасхи знало піктографічну писемність (утрачена й забута). Острів Пасхи відомий також своїми мегалітичними кам'яними спорудами людей.

Отже, прихід європейців істотно змінив традиційне життя народів Океанії. Однак традиційна матеріальна, духовна культура, побут океанійців не згасли й зберігають свою чарівність та своєрідність.

Термінологічний словник

Аборигени – корінні жителі країни або місцевості, які живуть у ній із давніх часів.

Білум – у папуасок сумка, яку плели з рослинних волокон.

Бумеранг – метальна зброя в австралійських аборигенів.

Вумера – списометалка в австралійських аборигенів.

Дінго – одомашнена собака в австралійських аборигенів.

Карроборі – священні обряди австралійських аборигенів, що являють собою синтез ритуальних танків, пантоміми, живопису на тілі та пластики.

Мана – невидима священна й таємна надприродна сила, що проявляється в щоденних справах і вчинках людини.

Піджин-інглиш – штучна мова, суміш англійської, папуаських і меланезійських мов, розмовляють у Папуа-Новій Гвінеї.

Тапа – м'яка матерія, виготовлена з вимоченої й сильно витовченої кори дерева.

Філа (надсім'я) – це група мов, спорідненість яких всередині більш відокремлена, ніж у мовній сім'ї. Характерна для австралійських аборигенів та папуасів.

Тести для самоконтролю

1. Тапа – це:
 - а) тканина із лубу дерева; б) гончарний виріб; в) головний убір.
2. Тасманійці жили:
 - а) у землянках; б) у дуплах дерев; в) у печерах.
3. Нова Зеландія входить до:
 - а) Полінезії; б) Меланезії; в) Мікронезії.
4. Острів Фіджі входить до:
 - а) Полінезії; б) Мікронезії; в) Меланезії.
5. Острів Пасха входить до:
 - а) Меланезії; б) Полінезії; в) Мікронезії.
6. Острів Тонга входить до:
 - а) Меланезії; б) Полінезії; в) Мікронезії.
7. Нова Каледонія входить до:
 - а) Меланезії; б) Полінезії; в) Мікронезії.
8. Папуа-Нова Гвінея входить до:
 - а) Меланезії; б) Полінезії; в) Мікронезії.
9. Найбільша група австралійської філи (надсім'ї) називається:
 - а) торічеллі; б) пама-ньюнга; в) сепік-раму.
10. Найбільші папуаські народи – це:
 - а) самоанці; б) енга; в) тунгару.
11. Найбільший меланезійський народ має назву:
 - а) толаї; б) чімбу; в) белау.
12. Уперше Океанію європейці побачили:
 - а) в 1411 р.; б) в 1511 р.; в) в 1611 р.
13. Практика, коли аборигенів Океанії європейці обманним шляхом заманювали на судна й завозили на інші острови для продажу плантаторам, називається:
 - а) “полювання на чорних драконів”; б) “полювання на чорних акул”;
 - в) “полювання на чорних дроздів”.
14. Вумера – списометалка – є зброєю:
 - а) маорійців; б) австралійських аборигенів; в) папуасів.
15. Ткацький верстак знали мешканці:
 - а) о. Фіджі; б) Каролінських островів; в) о. Пасха.
16. Бумеранг – це зброя:
 - а) маорійців; б) австралійських аборигенів; в) папуасів.
17. Катамаран – це човен:
 - а) полінезійців; б) папуасів; в) австралійських аборигенів.
18. Австралійські аборигени не знали:
 - а) обробки дерева; б) гончарства; в) шліфування каменя.
19. Австралійськими аборигенами була одомашнена:
 - а) свиня; б) криль; в) собака.
20. Одомашненими тваринами океанійців є:
 - а) свиня; б) кінь; в) корова.
21. Родової організації суспільства не знали народи:
 - а) Полінезії; б) Мікронезії; в) Меланезії.
22. Ритуальний танок австралійських аборигенів називається:
 - а) жок; б) діджерид; в) карроборі.
23. Головним богом в австралійських аборигенів вважався:
 - а) Байяме; б) Ільяпа; в) Баядер.
24. Довга дерев'яна труба австралійських аборигенів називається:
 - а) жок; б) діджерид; в) карроборі.
25. Овець традиційно розводили на:
 - а) о. Фіджі; б) о. Кука; в) о. Пасха.
26. Двосхилий дах будинку у вигляді перевернутого човна був характерний для народів:
 - а) Полінезії; б) Мікронезії; в) Меланезії.
27. Мочки вух розтягували дощечками мешканці:
 - а) о. Фіджі; б) о. Нова Каледонія; в) о. Пасха.

28. До приходу європейців найрозвинутішою частиною Океанії була:
а) Полінезія; б) Мікронезія; в) Меланезія.
29. Батьківський рід був характерний для народів:
а) маорійців; б) папуасів; в) рапануїв.
30. Поліандрія була характерна для мешканців:
а) Нової Зеландії; б) Нової Каледонії; в) Нових Гебрид.
31. Відомий норвезький дослідник Тур Хейєрдал вважав найкращими мореплавцями у світі:
а) полінезійців; б) мікронезійців; в) меланезійців.
32. Плавали між хвиль у Тихому океані:
а) маорійці; б) гавайці; в) папуаси.
33. Піктографічну писемність знали мешканці:
а) о. Фіджі; б) о. Тонга; в) о. Пасхи.
34. Під час привітання терлися носами:
а) араби; б) полінезійці; в) французи.

Питання для самоконтролю

1. Дайте географічну, антропологічну та етнолінгвістичну характеристику населення Австралії та Океанії.
2. Висвітліть основні етапи походження та етнічної історії народів регіону.
3. Розкрийте традиційну матеріальну та духовну культуру австралійських аборигенів.
4. З'ясуйте специфіку суспільного ладу та сімейно-шлюбних відносин в австралійських аборигенів.
5. Визначте головні риси традиційної матеріальної культури народів Океанії.
6. Які традиційні заняття були поширені серед народів Океанії?
7. Охарактеризуйте особливості традиційного суспільного ладу та сімейно-шлюбних відносин народів Океанії.
8. Розкрийте релігійні, світоглядні уявлення, звичаї, обряди, фольклор, прикладне мистецтво народів Океанії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Аверкиев Ю.П.** Индейцы Северной Америки / Ю.П. Аверкиев. – М.:Наука, 1974. – 350 с.
- Алексеев А.** Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки / А. Алексеев. – Новгород: тип. Новгор. Губ. правл, 1868. – 189 с.
- Алексеев В.П.** Этногенез / В.П. Алексеев. – М.:Высшая школа, 1986. – 176 с.
- Алексеев Е.А.** Кеты. Историко-этнографические очерки / Е.А. Алексеев. – Л.: Наука, 1967. – 266 с.
- Алхазова Н.Д.** В Королевстве, где говорят по-английски: Обычаи, традиции, праздники: / Н.Д.Алхазова. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 224 с.
- Альбедиль М.Ф.** Забытая цивилизация в долине Инда / М.Ф. Альбедиль. – СПб.: Наука, 1991. – 177 с.
- Анохин Г.И.** и др. Брак у народов Северной и Северо-Западной Европы / Г.И. Анохин и др. – М.: Наука, 1990. – 176 с.
- Арутюнов С.А.** Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С.А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – 247 с.
- Арутюнов С.А.** Япония: народ и культура / С.А. Арутюнов. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 65 с.
- Асоян Б.Р.** Все еще удивительная Африка / Б.Р. Асоян. – М.: Мысль, 1987. – 176 с.
- Ацтеки: империя крови и величия (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. О. Перфильев. – М.: Терра, 1997. – 168 с.**
- Байбурин А.К.** Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А.К. Байбурин. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
- Байбурин А.К., Топорков А.Л.** У истоков этикета: этнографические очерки / А.К. Байбурин, А.Л. Топорков – Л.: Наука, 1990. – 165 с.
- Бакленд Р.** Цигане. Тайны жизни и традиции / Р. Бакленд. – М.: ФАИР ПРЕСС, 2003. – 118 с.
- Беккер де Д.** Гейши. История, традиции, тайны / Д. де Беккер. – М.: Центрполиграф, 2013. – 318 с.
- Беловинский Л.В.** История русской материальной культуры / Л.В. Беловинский. – М.: Вузовская книга, 2003. – 424 с.
- Берёзкин Ю.Б.** Инки: исторический опыт империй / Ю.Б. Берёзкин. – Л.: Наука, 1991. – 232 с.
- Берндт Р.М., Берндт К.Х.** Мир первых австралийцев / Р.М. Берндт, К.Х. Берндт. – М.: Наука, 1981. – 260 с.
- Бернштам Т.А.** Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. / Т.А. Бернштам. – Л.: Наука, 1988. – 280 с.
- Бибикова О.П.** Арабы. Историко-этнографические очерки / О.П. Бибикова. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2008. – 444 с.
- Бларамберг И.** Кавказская рукопись. (Историческое и этнографическое описание народов Северного Кавказа) / И. Бларамберг – Ставрополь, 1992. – 239 с.
- Богучарский Е.** Мусульманский этикет / Е. Богучарский. – М.: Рипол Классик, 2010. – 272 с.
- Боден Л.** Инки. Быт, религия, культура / Л. Боден. – М.: Центрполиграф, 2004. – 256 с.
- Бокарнус С.Э.** Обрядность и ассимиляционные процессы у серболужичан / С.Э. Бокарнус // Этносы и этнические процессы. – М., 1991. – С. 262 – 269
- Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М.: Наука, 1988. – 235 с.**
- Брак у народов Западной и Южной Европы / Под ред. Ю.В. Иванова и др. – М.: Наука, 1989. – 248 с.**
- Брэй У.** Ацтеки. Быт, религия, культура / У. Брэй – М.: Центрполиграф, 2005. – 240 с.
- Бромлей Ю.В.** Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1976. – 216 с.
- Бромлей Ю.В.** Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1988. – 390 с.
- Бромлей Ю.В., Марков Г.Е.** Этнография: Учебник / Ю.В. Бромлей, Г.Е. Марков. – М.: Высшая школа, 1982. – 320 с.
- Бутинов Н.А.** Папуасы Новой Гвинеи / Н.А. Бутинов. – М.: Наука, 1968. – 252 с.
- Вамбери Г.** Очерки жизни и нравов Востока / Г. Вамбери. – СПб.: В. Ковалевский, 1876. – 320 с.
- Варзар І.М.** Політична етнологія як наука / І.М. Варзар. – К.: Школяр, 1994. – 221 с.
- Василевич Г.М.** Эвенки / Г.М. Василевич. – Л.: Наука, 1969. – 305 с.

- Вейс Г.** История культуры народов мира / Г. Вейс. – М.: Эксмо, 2005. – 144 с.
- Викторова Л.П.** Монголы / Л.П. Викторова. – М.: Наука, 1980. – 224 с.
- Власова М.Н.** Русские суеверия: Энциклопедический словарь / М.Н. Власова. – СПб.: Азбука, 2000. – 670 с.
- Волощук Г.А., Ничипоренко А.В.** Особенности кухни народов мира / Г.А. Волощук, А.В. Ничипоренко. – К.: Рэклама, 1990. – 126 с.
- Гадло А.** Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура: Учебное пособие / А. Гадло. – СПб, 1998. – 436 с.
- Галич М.** История доколумбовых цивилизаций / М. Галич. – М.: Мысль, 1991. – 410 с.
- Гольдман Е.Е.** Дурной глаз. Книга об обычаях и суевериях народов мира / Е.Е. Гольдман. – М.: Прометей, 1991. – 245 с.
- Громыко Л.А.** Маски и скульптуры Тропической Африки / Л.А. Громыко. – М.: Искусство, 1979. – 350 с.
- Громов Г.Г.** Методика полевых этнографических исследований / Г.Г. Громов. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 108 с.
- Григорьева Т.П.** Япония: путь сердца / Т.П. Григорьева. – М.: Альфа-М, 2008. – 392 с.
- Гуляев В.И.** Древние Майя: Загадки погибшей цивилизации / В.И. Гуляев. – М.: Знание, 1983. – 176 с.
- Гумилев Л.Н.** Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: Ариис-пресс, 2004. – 557 с.
- Гура А.В.** Брак и свадьба в славянской народной культуре: Семантика и символика / А.В. Гура. – М.: Изд-во "Индрик", 2012. – 936 с.
- Гусева Н.Г.** Индия: тысячелетие и современность / Н.Г. Гусева. – М.: Наука, 1971. – 144 с.
- Гусева Н.Г.** Эти поразительные индийцы / Н.Г. Гусева. – М.: АСТ: "Астрель", 2007. – 480 с.
- Данн Ч.** Традиционная Япония. Быт, религия, культура / Ч. Данн. – М.: Центрполиграф, 2006. – 222 с.
- Джанибеков У.Д.** Эхо... По следам легенды о золотой домбре (об истории и этнографии казахского народа) / У.Д. Джанибеков. – Алма-Ата: Онер, 1990. – 303 с.
- Долин А., Попов Г.** Кэмпо – традиция воинских искусств / А. Долин, Г. Попов. – М.: Наука, 1990. – 429 с.
- Древние цивилизации / Под общей ред. Г.М. Бонград-Левина. – М.: Мысль, 1982. – 479 с.
- Друц Е.А., Гесслер А.Н.** Цыгане: Очерки / Е.А. Друц, А.Н. Гесслер. – М.: Советский писатель, 1990. – 336 с.
- Дубович І.** Країнознавчий словник-довідник / І. Дубович. – Львів: Вид. Львівського ун-ту ім. І. Франка, 2002. – 586 с.
- Еремеев Д.Е.** Ислам: образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
- Жуковская Н.Л.** Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика: Учеб. пособие / Н.Л. Жуковская; Рос. акад. наук. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Восточная литература, 2002. – 246 с.
- Завьялова О.И.** Токио и токийцы: будни, выходные, праздники / О.И. Завьялова. – М.: Наука, 1990. – 152 с.
- Затерянный мир майя (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. Н.Усовой. – М.: ТЕРРА, – 168 с.
- Збигнев Л.С.** Секс в культурах мира / Л.С. Збигнев. – М.: Мысль, 1991. – 255 с.
- Зеленин Д.К.** Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 522 с.
- Инки. Владыки золота и наследники славы (Исчезнувшие цивилизации) / Пер. с англ. Л. Каневский. – М.: Терра, 1997. – 168 с.
- Иорданский В.Б.** Звери, люди, боги. Очерки африканской мифологии / В.Б. Иорданский. – М.: Наука, 1991. – 319 с.
- Итс Р.Ф.** Введение в этнографию / Р.Ф. Итс. – Л.: Изд-во Лен-кого ун-та, 1991. – 168 с.
- Искусство в еврейской традиции. – Иерусалим, 1989. – 202 с.
- Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран: Сб.ст. / Отв. ред. Г.Е. Марков – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 199 с.
- Историко-этнографический атлас Сибири / Под ред. М.Г. Левина и Л.П. Потапова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 498 с.
- Карлов В.В.** Этнокультурные процессы новейшего времени / В.В. Карлов. – М.: ИЭА, 1995. – 219 с.

- Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев / АН СССР. Ин-т этнографии / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – 221 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Передней Азии: Годовой цикл / Отв. ред.: Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1989. – 336 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Годовой цикл / Отв. ред. Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
- Календарные обычаи и обряды народов Юго-Восточной Азии: Годовой цикл / Отв. ред. Р.Ш. Джарылгасинова, М.В. Крюков. – М.: Наука, 1993. – 364 с.
- Капица Ф.С.** Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: Справочник / Ф.С. Капица. – 3-е изд. – М.: Флинта-Наука, 2001. – 215 с.
- Кейзер Р.** Тайны жрецов майя и ацтеков: Предсказания на тысячелетия: Пер. с англ. / Р. Кейзер. – М.: Вече, 1997. – 541 с.
- Кенделл Э.** Инки. Быт, религия, культура / Э. Кенделл. – М.: Центрполиграф, 2005. – 250 с.
- Кинжалов Р.В.** Культура древних майя / Р.В. Кинжалов. – М.: Наука, 1983. – 364 с.
- Кинжалов Р.В.** Орел, кецаль и крест. Очерки о культуре Месоамерики / Р.В. Кинжалов – СПб.: Наука, 1991. – 187 с.
- Киссе А.И.** Возрождение болгар Украины / А.И. Киссе. – Одесса, “Optimum“, 2006. – 288 с.
- Кислюк К.В., Кучер О.М.** Религієзнавство / К.В. Кислюк, О.М. Кучер. – 3-е вид., перероб. і доп. – К.: Кондор, 2004. – 646 с.
- Кнорозов Ю.В.** Иероглифические рукописи майя / Ю.В. Кнорозов. – Л.: Наука, 1975. – 272 с.
- Ко М.** Майя. Исчезнувшая цивилизация: легенды и факты / М. Ко. – М.: Центрполиграф, 2010. – 237 с.
- Ковалев Н.И., Куткина М.Н., Карцева Н.Я.** Русская кухня / Н.И. Ковалев, М.Н. Куткина, Н.Я. Карцева. – М.: Деловая литература, 2000. – 520 с.
- Козлова К.И.** Очерки этнической истории марийского народа / К.И. Козлова. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 342 с.
- Короткова М.В.** Путешествие в историю русского быта / М.В. Короткова. – М.: Дрофа, 2006. – 256 с.
- Корочанцев В.А.** Африка под покровом обычая / В.А. Корочанцев. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
- Корочанцев В.А.** Бой тамтамов будит мечту (о народах Западной и Центральной Африки) / В.А. Корочанцев. – М.: Мысль, 1987. – 270 с.
- Костюм народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Отв. ред. О.А. Сухарева; АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1979. – 240 с.
- Країни і народи: Азія, Африка, Америка, Австралія / Під ред. Л.О. Багрова. – К., 2002.
- Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1987. – 558 с.
- Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А.Х. Клеванский. – М.: Наука, 1988. – 576 с.
- Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В.А. Дьяков. – М.: Наука, 1993. – 528 с.
- Криворучко А.П.** Культура повседневности народов арабских стран: учебное пособие / А.П. Криворучко. – М.: МГЛУ, 2012. – 266 с.
- Крюков Н.Д.** Система родства китайцев / Н.Д. Крюков. – М.: Наука, 1972. – 333 с.
- Кудрявцев М.К.** Община и каста в Индостане / М.К. Кудрявцев. – М.: Наука, 1971. – 284 с.
- Кузеев Р.Г.** Происхождение башкирского народа / Р.Г. Кузеев. – М.: Наука, 1974. – 576 с.
- Кузьминцев Б.А.** Тайна жрецов майя / Б.А. Кузьминцев. – М.: Молодая гвардия, 1975. – 252 с.
- Кулик С.Ф.** Черный феникс: Африканские сафари / С.Ф. Кулик. – М.: Мысль, 1988. – 512 с.
- Культура и быт народов Америки / Отв. ред. Л.П. Потапов. – Л.: Наука, 1967. – 307 с.
- Культура и быт народов Зарубежной Европы. Этнографическое исследование / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1967. – 256 с.
- Культура и быт народов стран Тихого и Индийского океанов / Отв. ред. Р.Ф. Итс. – М.-Л., 1966. – 423 с.
- Культура и искусство Индии и стран Дальнего Востока. – Л.: Аврора, 1975. – 136 с.
- Лаврентьева Л.С., Смирнов Ю.И.** Культура русского народа / Л.С. Лаврентьева, Ю.И. Смирнов. – СПб.: Паритет, 2004. – 448 с.
- Латышев И.А.** Семейная жизнь японцев / И.А. Латышев. – М.: Наука, 1985. – 290 с.

- Лащук Л.П.* Формирование народности коми / Л.П. Лащук. – М.: Наука, 1972. – 356 с.
- Лэнг Д.* Грузины. Хранители святынь / Д. Лэнг. – М.: Центрполиграф, 2008. – 456 с.
- Лёве М.* Китай династии Хань. Быт, религия, культура / М. Лёве. – М.: Центрполиграф, 2005. – 224 с.
- Лурье С.В.* Историческая этнология / С.В. Лурье. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 448 с.
- Львова Э.С.* Этнография Африки / Э.С. Львова. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 246 с.
- Львова Э.С.* Культура народов Тропической Африки вчера и сегодня. Взаимодействие культур и тенденции развития / Э.С. Львова. – М.: Логос, 1996. – 231 с.
- Льюис Р.* Османская Турция. Быт, религия, культура / Р. Льюис. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 240 с.
- Мазьер Ф.* Загадочный остров Пасхи / Ф. Мазьер. – М.: Наука, 1970. – 144 с.
- Малые народы Южной Азии / Отв. ред. М.К. Кудрявцев. – М.: Наука, 1978. – 245 с.
- Малые народы Индокитая. – М.: Наука, 1983. – 184 с.
- Малые народы Индонезии, Малайзии и Филиппин. – М.: Наука, 1982. – 255 с.
- Маркарьян С.Б., Молодякова Э.В.* Праздники в Японии: обычаи, обряды, социальные функции / С.Б. Маркарьян, Э.В. Молодякова. – М.: Наука, 1990. – 248 с.
- Марков Г.Е., Пименов В.В.* Этнология: Учебник для высших учеб. заведений / Г.Е. Марков, В.В. Пименов. – М.: Наука, 1994. – 383 с.
- Марченко О.М.* Етнографія слов'янських народів. Курс лекцій для студ. вищих навч. закладів: Навч. посіб./ О.М. Марченко. – Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2009. – 236 с.
- Марченко О.М.* Загальна етнографія. Курс лекцій для студ. вищих навч. закладів: Навч. посібник / О.М. Марченко. – Друге вид., пер. і доп. – Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2010. – 301 с.
- Маслова Г.С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX – начала XX вв. / Г.С. Маслова. – М.: Наука, 1984. – 216 с.
- Мельников М.Н.* Васюганье: путь в никуда? / М.Н. Мельников. – Новосибирск: Новосибирское книжное изд-во, 1989. – 191 с.
- Мерцалова М.Н.* Костюм разных времен и народов / М.Н. Мерцалова. – Т. 1 – 4. – М., 1993 – 2000.
- Миклухо-Маклай М.М.* Серед дикунів Нової Гвінеї / М.М. Миклухо-Маклай. – К.: Молодь, 1961. – 327 с.
- Мириманов В.Б.* Искусство Тропической Африки / В.Б. Мириманов. – М.: Искусство, 1986. – 312 с.
- Мифы, культура, обряды народов Зарубежной Азии: Сб. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- Морган Л.Г.* Лига ходеносауны или ирокезов / Л.Г. Морган. – М.: Наука, 1983. – 301 с.
- На земле сингалов и тамиллов (о Шри Ланке) / И. Сучков, Кумаран Велупиллаи – М., 1992. – 192 с.
- Народы Австралии и Океании / Под ред С.А. Токарева, С.П. Толстова. – М., 1956. – 852 с.
- Народы Америки / Отв. ред. С.А. Токарев. – М.: изд. АН СССР, 1959. – 684 с.
- Народы Африки. Этнографические очерки / Под редакцией Д.А. Ольдерогге, И.И. Потехина. – М.: изд. АН СССР, 1954. – 732 с.
- Народы Восточной Азии / Под ред. Н.Н. Чебоксарова и др. – М.: АН СССР, 1965. – 1028 с.
- Народы Европейской части СССР / Под ред В.А. Александрова. – М.: Наука, 1964. – Т.1. – 984 с.
- Народы Европейской части СССР / Под ред С.П. Толстова. – М.: Наука, 1965. – Т.2. – 948 с.
- Народы Зарубежной Европы: В 2-х т. / Ред. С.А. Токарев, Н.Н. Чебоксаров – М.: Наука, 1964. – Т.1. – 999 с.; М.: Наука, 1965. – Т.2. – 639 с.
- Народы мира. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 640 с.
- Народы и религии мира / Гл. ред. В.А. Тишков. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 928 с.
- Народы мира. Народы Южной Азии / Под ред. Н.Р. Гусевой. – М.: Изд-во АН СССР, 1990. – 930 с.
- Народы мира. Юго-Восточная Азия / Под ред А.А. Губера и др. – М. Изд-во АН СССР, 1964. – 760 с.
- Народы Передней Азии / Под ред. Н.А. Кисалкова, А.И. Першица. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 640 с.
- Народы Поволжья и Приуралья: Историко-этнографические очерки. – М.: Изд-во АН СССР, 1985. – 307 с.

- Нельга О.В.** Теорія етносу / О.В. Нельга. – К.:“Тандем“,1997. – 368 с.
- Непомнящий Н.Н.** Остров Пасхи /Н.Н. Непомнящий. – М.:Вече,2005. – 256 с.
- Нерсесов Я.Н.** Тайны Нового света. От древних цивилизаций до Колумба / Я.Н. Нерсесов. – М.: Вече,2006. – 320 с.
- Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців. Колективна монографія / Керів. та ред. В.В. Масненко. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – 200 с.
- Овчинников В.** Ветка сакуры: Рассказ о том, что за люди японцы / В. Овчинников.– М.: Молодая гвардия, 1988. – 222 с.
- Овчинников В.** Два лица Востока / В. Овчинников. – М.:АСТ,2013. – 352 с.
- Овчинников В.** Сакура и дуб /В. Овчинников. – М.:АСТ,2014. – 608 с.
- Ольденбург С.Ф.** Культура Индии / С.Ф. Ольденбург. – М.: Наука, 1991. – 277 с.
- Османов М.О.** Некоторые вопросы изучения хозяйственно-культурных типов / М.О. Османов // Советская этнография. – 1991. – №2. – С.52 – 61.
- Островська Г.Й.** Кухні народів світу. Курс лекцій /Г.Й. Островська. – Тернопіль, 2018. – 162 с.
- Пандей Р.Б.** Древнеиндийские домашние обряды /Р.Б. Пандей. – М.:Высшая школа, 1990. – 319 с.
- Патлем Э.** Восемь лет среди пигмеев / Э. Патлем. – М.: Мысль,1961. – 184 с.
- Пилипенко М.Ф.** Этнография Белоруссии: Учебное пособие / М.Ф. Пилипенко. – Минск: Высшая школа, 1981. – 192 с.
- Пименов В.** Вепсы / В. Пименов //Наука и жизнь. – 1991. – №3. – С.26 – 31.
- Полікарпов В.С.** Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – К.:Знання,2006. – 359 с.
- Поляков С.П.** Историческая этнография Средней Азии и Казахстана / С.П. Поляков. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 172 с.
- Потапов Л.П.** Алтайский шаманизм / Л.П. Потапов. – Л.: Наука,1991. – 321 с.
- Прасол А.** От Эдо до Токио. Культура, быт и нравы Японии эпохи Токугава /А. Прасол. – М.: Астрель: CORPUS,2012. – 174 с.
- Пронников В.А., Ладанов И.Д.** Японцы (этнопсихологические очерки) / В.А. Пронников, И.Д. Ладанов. – М.:Наука,1986. – 348 с.
- Прошлое и настоящее Австралии и Океании. – М.: Наука,1979. – 251 с.
- Пучков П.И.** Население Океании / П.И. Пучков. – М.: Наука, 1967. – 239 с.
- Пучков П.И.** Этническое развитие Австралии /П.И. Пучков.– М.:Наука,1983.–196 с.
- Романюк М.Ф.** Белорусская народная одежда / М.Ф. Романюк. – Минск: Изд-во “Беларусь“,1981. – 161 с.
- Роус Ф.** Аборигены Австралии / Ф. Роус. – М.: Прогресс, 1989. – 320 с.
- Русская изба: Иллюстрированная энциклопедия: Внутреннее пространство избы. Мебель. Хозяйственная утварь / Автор-составитель Д.А. Баранов и др. – СПб.: Искусство-СПБ,1999. – 374 с.
- Русские: история и этнография / Под ред. В.И. Власовой и В.А. Тишкова. – М.:АСТ: Олимп,2008. – 751 с.
- Русский традиционный костюм: Иллюстрированная энциклопедия. – Автор-составитель Н. Соснина, И. Шангина. – СПб.: Искусство-СПБ, 1999. – 430 с.
- Сагалаев А.М.** Алтай в зеркале мифов / А.М. Сагалаев.–Новосибирск: Наука,1992. – 176 с.
- Садохин А.П.** Этнология / А.П. Садохин. – Учебник для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарики, 2006. – 287 с.
- Североамериканские индейцы. – М.: Наука, 1978. – 385 с.
- Сегеда С.П.** Антропология: Навч. посібник / С.П. Сегеда. – К.:Либідь,2001. – 336 с.
- Семиряга М.И.** Лужичане / М.И. Семиряга. – М.,Л.:АН СССР, 1955. – 244 с.
- Семья у народов Америки. – М.: Наука, 1991. – 314 с.
- Сикевич З.В.** Социология и психология национальных отношений / З.В. Синкевич. – СПб.:Изд-во В.А. Михайлова, 1999. – 203 с.
- Смоляк А.В.** Этнические процессы у народов Амура и Сахалина / А.В. Смоляк. – М.: Наука,1975. – 232 с.
- Смоляк А.В.** Традиционное хозяйство и материальная культура народов Нижнего Амура и Сахалина: этногенетический аспект / А.В. Смоляк. – М.: Наука,1984. – 246 с.
- Снесарев А.Е.** Этнографическая Индия / А.Е. Снесарев. – М.: АН СССР, 1971. – 279 с.

- Социальная организация у народов Сибири: традиция и современность: Сб. ст. – СПб.: МАЭ РАН, 2017. – 312 с.
- Спешнев Н.А.** Китайцы. Особенности национальной психологии / Н.А. Спешнев. – М.: Центрполиграф, 2011. – 336 с.
- Стингл М.** Тайны индейских пирамид / М. Стингл. – М.: Прогресс, 1982. – 248 с.
- Стингл М.** Индейцы без томагавков / М. Стингл. – М.: Прогресс, 1984. – 454 с.
- Стингл М.** Приключения в Океании / М. Стингл. – М.: Правда, 1989. – 590 с.
- Стингл М.** Таинственная Полинезия / М. Стингл. – М.: Наука, 1991. – 223 с.
- Страны и народы. Республики Кавказа и Закавказья. – М.: Мысль, 1964. – 298 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия. – М.: Мысль, 1979. – 270 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Юго-Западная Азия. – М.: Мысль, 1979. – 282 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Западная Европа. – М.: Мысль, 1979. – 379 с.
- Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. – М.: Мысль, 1979. – 310 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Восточная Европа. – М.: Мысль, 1980. – 349 с.
- Страны и народы. Общий обзор. Северная Америка. – М.: Мысль, 1980. – 320 с.
- Страны и народы. Австралия и Океания. – М.: Мысль, 1981. – 290 с.
- Страны и народы. Восточная Азия. – М.: Мысль, 1981. – 337 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Северная Европа. – М.: Мысль, 1981. – 276 с.
- Страны и народы. Общий обзор Латинской Америки. – М.: Мысль, 1981. – 340 с.
- Страны и народы. Африка. Восточная и Южная Африка. – М.: Мысль, 1981. – 280 с.
- Страны и народы. Общий обзор. Северная Африка. – М.: Мысль, 1982. – 350 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Восточная и Центральная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 230 с.
- Страны и народы. Зарубежная Азия. Южная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 265 с.
- Страны и народы. Южная Азия. – М.: Мысль, 1982. – 342 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М.: Мысль, 1983. – 367 с.
- Страны и народы. Южная Америка. – М.: Мысль, 1983. – 320 с.
- Страны и народы. Советский Союз. Общий обзор. Российская Федерация. – М.: Мысль, 1983. – 478 с.
- Страны и народы. Республики Прибалтики, Молдавии, Украина, Белоруссия. – М.: Мысль, 1984. – 335 с.
- Страны и народы. Зарубежная Европа. Южная Европа. – М.: Мысль, 1983. – 260 с.
- Сустель Ж.** Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания / Ж. Сустель. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 287 с.
- Сустель Ж.** Ацтеки. Воинственные подданные Монтесумы / Ж. Сустель. – М.: Центрполиграф, 2010. – 248 с.
- Тавадов Г.Т.** Этнология. Учебник для вузов / Г.Т. Тавадов. – М.: Проект, 2002. – 352 с.
- Талалаж С., Талалаж Я.** Самые невероятные в мире – секс, ритуалы, обычаи / С. Талалаж, Я. Талалаж. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 205 с.
- Тарас А.Е.** Краткий курс истории Беларуси IX – XXI вв. / А.Е. Тарас. – Минск., 2013. – 544 с.
- Татары Среднего Поволжья и Приуралья / Под ред. Н.И. Воробьева, Г.М. Хисамутдинова. – М.: Наука, 1967. – 537 с.
- Тиводар М.П.** Етнологія: Навч. посібник / М.П. Тиводар. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
- Токарев С.А.** История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1978. – 352 с.
- Токарев С.А.** История русской этнографии / С.А. Токарев. – М.: Наука, 1966. – 453 с.
- Токарев С.А.** Основы этнографии / С.А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1968. – 360 с.
- Токарев С.А.** Ранние формы религии / С.А. Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
- Торукало В.П.** Нация: история и современность / В.П. Торукало. – М.: ИЭА РАН: ЦИМО, 1996. – 320 с.
- Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. Н.П. Лобачева, М.В. Сазонова – М.: Наука, 1989. – 276 с.
- Традиционное мировоззрение народов Передней Азии: Сб.ст. / Отв. ред. М.А. Родионов. – М.: Восточная литература, 1992. – 224 с.
- Уайт Д.М.** Индейцы Северной Америки: Быт, религия, культура / Д.М. Уайт. – М.: Центрполиграф, 2006. – 314 с.
- Уитлок Р.** Майя. Быт, религия, культура / Р. Уитлок. – М.: Центрполиграф, 2005. – 192 с.
- Файнберг Л.А.** Охотники американского Севера: Индейцы и эскимосы / Л.А. Файнберг. – М.: Наука, 1991. – 179 с.

- Федорова Л.Н.** Африканский танец: обычаи, традиции, ритуал / Л.Н. Федорова. – М.: Наука, 1960. – 324 с.
- Фокс К.** Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения / К. Фокс. – М.: Рипол Классик, 2013. – 512 с.
- Фредерик Л.** Повседневная жизнь Японии в эпоху Мэйдзи / Л. Фредерик. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 352 с.
- Хаген В.** Ацтеки, майя, инки. Великие царства древней Америки / В. Хаген. – М.: Центрполиграф, 2010. – 539 с.
- Хемминг Д.** Завоевание империи инков. Проклятие исчезнувшей цивилизации / Д. Хемминг. – М.: Центрполиграф, 2003. – 560 с.
- Хэммонд И.** Конкистадоры. История испанских завоеваний. XV – XVI вв. – М.: Центрполиграф, 2002. – 391 с.
- Ходжсон М.** История ислама: исламская цивилизация от рождения до наших дней / М. Ходжсон. – М.: Эксмо, 2013. – 1088 с.
- Хоптяр Ю.А.** Етнологія: Навч. посібник / Ю.А. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2008. – 160 с.
- Хрящевська Л.М.** Загальна етнографія / Л.М. Хрящевська. – Миколаїв: Іліон, 2013. – 249 с.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.** Народы. Расы. Культуры / Н.Н. Чебоксаров, И.А. Чебоксарова – М.: Наука, 1985. – 272 с.
- Чешко С.В.** Этнология и социальная антропология: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / С.В. Чешко. – М.: Издательский центр “Академия”, 2013. – 230 с.
- Шангина И.И.** Русский народ. Будни и праздники. Энциклопедия / И.И. Шангина. – СПб.: Азбука-классика, 2003. – 560 с.
- Шангина И.И.** Русский традиционный быт. Энциклопедический словарь / И.И. Шангина. – СПб.: Азбука-классика, 2003. – 688 с.
- Шляхов А.Л.** Китай и китайцы. Привычки. Загадки. Нюансы / А.Л. Шляхов. – М.: Астрель, 2012. – 352 с.
- Шпажников Г.А.** Религии стран Африки / Г.А. Шпажников. – М.: Наука, 1981. – 228 с.
- Эберхард В.** Китайские праздники / В. Эберхард. – М.: Наука, 1977. – 128 с.
- Эдвардс М.** Древняя Индия. Быт, религия, культура. – М.: Центрполиграф, 2005. – 224 с.
- Этнические и этносоциальные категории. Свод этнографических понятий и терминов / Отв. ред. В.И. Козлов. – М.: ИЭА РАН, 1995. – 216 с.
- Этнические меньшинства в зарубежной Европе. – М.: ИЭА РАН, 1997. – 328 с.
- Этнические процессы в странах зарубежной Европы / Ред.: О.А. Ганцкая, АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1970. – 284 с.
- Этнические процессы в странах Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1974. – 320 с.
- Этнические процессы в странах Южной Азии. – М.: Наука, 1976. – 345 с.
- Этнические процессы в современном мире. – М.: Наука, 1987. – 448 с.
- Этнические стереотипы поведения / Под ред. А.К. Байбурина. – М.: Наука, 1985. – 330 с.
- Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Отв. ред. К.В. Чистов. – М.: Наука, 1987. – 556 с.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Передней и Южной Азии. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
- Этнография детства: Традиционные методы воспитания детей у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
- Этнография питания народов Зарубежной Азии: Опыт сравнительной типологии / Ред. С.А. Арутюнов. – М.: Наука, 1981. – 256 с.
- Этнознаковые функции культуры / Под ред. Ю.В. Бромлея. – М.: Наука, 1991. – 224 с.
- Этнологическая наука за рубежом: Проблемы, поиски, решения. – М.: Наука, 1991. – 189 с.
- Этнология в США и Канаде / Под ред. В.А. Тишкова. – М.: Наука, 1989. – 326 с.
- Этнология (Этнография): учебник для бакалавров / Под ред. В.А. Козьмина, В.С. Бузина. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – 580 с.
- Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов Зарубежной Европы. – М.: Наука, 1987. – 196 с.
- Юрій М.Ф.** Етнологія: навч. посібник / М.Ф. Юрій – К.: Дакор, 2006. – 360 с.